Листи

Поштарка була молода, сміхотлива та цікава до всього й до всіх.

Їй дуже хотілося спочатку самій перечитати всі листи, які лежали в товстій шкіряній торбинці, а тоді вже роздавати їх адресатам. Звичайно, вона цього не робила, але дуже шкодувала за цим і принаймні намагалась завести знайомства з тими, кому щодня носила всяку пошту. Їй подобалося трошки постояти в таких квартирах і почути, як радісно вигукують:

— Ой, слухайте, лист від тата, йдіть швидше! Або:

— Нарешті брат написав!

Поштарка тоді дивилася переможно, ніби цей лист цілком залежав від неї. Вона задирала маленький, гострий, весь у ластовинні носик, і дрібні білі зуби сяяли в усмішці.

Їй хотілося б навіть зарані відгадувати, від кого листи, і, справді, в деяких квартирах вона це могла вже робити. У такі квартири вона заходила найбільш охоче. От, наприклад, до старого професора, який жив у квартирі № 1, — до нього вона завжди заносила багато кореспонденцій: з Москви, Ленінграда, з Болгарії, Польщі.

Та найдужче він радів листам з Донбасу.

Поштарка вже знала ці конверти, цей почерк. То були листи від його дочки-інженера.

Багато листів одержувала й актриса, яка мешкала навпроти. Взагалі у цей будинок приємно було заходити.

А от до будинку, що стояв на розі, поштарка заходила цілком байдуже і завжди поспішала...

Там вона здавала газети, журнали і коли-не-коли трикутничок, надписаний нерівним почерком.

Це був дитячий будинок, і дівчина бачила крізь паркан блідих і худеньких дівчаток і хлопчиків, які, напевно, не мали нікого, хто б їм писав.

Але раз поштарка нашвидку сунула пакет кореспонденцій старому професору, кілька листів актрисі, по дорозі похапцем позасовувала у поштові скриньки прості листи та газети і швидко вбігла в дитячий будинок.

Діти завжди байдуже стрічали поштарку, але сьогодні вона засміялася до них і закричала:

— Як живете, дітлашня? Я несу вам цілу торбу листів! Ану, мерщій покличте мені завідувачку!

Вона хотіла вручити листи, як якийсь дорогоцінний скарб, лише у власні руки завідувачки, хоча серед них жодного рекомендованого листа не було.

Вона не помилилася, ця маленька цікава поштарочка. То був справді скарб. Завідувачка тремтячими від хвилювання руками взяла листи, усміхнулася поштарочці материнською усмішкою, глибоко зітхнула і сказала:

— Приносьте ще, мила. Це така радість моїм дітям! — І, притуляючи всю купу листів до грудей, пішла до себе. Поштарочка чомусь підшморгнула носиком і швидко-швидко закліпала віями, сама не знаючи чого.

Марина Петрівна, завідувачка, не могла не заглянути по дорозі — подивитися, що роблять діти. Адже вони, повідомивши її, що кличе поштарка, побігли до себе. їм і на думку нікому не спадає, що листи до них, до них!

Зараз був час, коли діти вчили уроки. Та спочатку Марина Петрівна зайшла до "малят", так усі звали групу дошкільників. Вони всі сиділи тихо і смирно за круглим низеньким столиком склавши ручки і слухали, як вихователька Софія Миронівна їм щось розповідає. Білявенька Орися Лебединська підперла ручкою голівку і дивилась уважно й серйозно, як маленька бабуся. Коло неї п'ятирічний Владик Гончарін. От ним Марина Петрівна більше задоволена. У нього вже рожеві щічки, не те що в Ориськи, і Марині Петрівні навіть приємно, коли вона чує: "Владику, тихше! Владику, не стрибай! Владику, не заважай!" — ті звичайні зауваження, які завжди сиплються на галасливих, непосидючих дітей. Вона, Марина Петрівна, звичайно, робить строге і серйозне обличчя, коли скаржаться на Владика, та про себе вона радіє, що хоч Владик уже голосно сміється, стрибає, малює скрізь, де прийдеться, танки й гармати!

Їй хочеться, щоб усі малята трошечки більше... гомоніли, пустували... а головне — сміялись, сміялись!

Діти, побачивши Марину Петрівну, всі як один підводяться.

— А що треба сказати? — питає Софія Миронівна.

— Добрий вечір, Марино Петрівно! — кажуть малята хором. Сідайте, дітки, продовжуйте далі, я вам не заважатиму. Цікава казка?

— Ой, — мотає голівкою Орися.

— Там як один був маленький, — з захопленням перебиває Владик, — а сімох велетнів переміг.

— Ну, слухайте, слухайте далі! — всміхається Марина Петрівна і гладить дітей по голівках.

Ні, їй ще не подобається в кімнаті малят. Тут, звичайно, чисто, охайно... Але холодно, порожньо... Сюди б великий килим на підлогу, багато іграшок, веселі, яскраві малюнки на стіни!.. Що поробиш, ще й року не минуло, як скінчилася війна. Всього одразу не придбаєш.

До робочої кімнати — так зветься кімната, де діти готують уроки, Марина Петрівна не заходить, а лише зазирає у двері. Темні і світлі голівки схилилися над столиками, з куточка долітає швидкий нервовий шепіт. Так і є! Це знову Тоня і Світлана сваряться і миряться! Але Марина Петрівна знає, що, незважаючи на всі сварки, це — нерозлучні подруги, і зараз все-таки їхні сварки не такі голосні! Світланка все рідше заливається сльозами, а від Тоні вже давно не чути нестримних істеричних вигуків на кожне дрібне зауваження вихователькі. Правда, її великі темні очі на блідому смаглявому личку дивляться так само, як і раніше, не по-дитячому розпачливо. Марині Петрівні трохи легшає на серці, коли вона помічає над столиком коло дверей групу старших: десяти-одинадцяти років. Катя, Льоня Лебединський і Ася щось гаряче обговорюють. Перед ними великий аркуш паперу. Ага! Вони ж вирішили випустити стінну газету. Вони вже піонери. На Жовтневі свята їх прийняли, і свої червоні галстуки вони носять з надзвичайною гордістю.

З ними і Ліна Павлівна, вихователька, тоненька бліда дівчина. "Треба, щоб і вона пила риб'ячий жир! — раптом вирішує Марина Петрівна. — Про неї треба так само потурбуватися, як і про дітей, вона лише на два роки старша за Леночку Лебединську". Леночка сидить у кутку, заткнувши вуха і втупивши очі в книжку. Що б там не було, вона вирішила все пропущене надолужити і перестрибнути через клас. Дуже хороші ці сестрички і братик Лебединські. Он друга сестричка — семилітня

Зіночка, ровесниця Тоні і Світланки, — підсіла зараз до них і гаряче їм щось доводить, показуючи свій зошит. Та взагалі всі вони хороші, кожен по-своєму, і кожен уже має місце в серці Марини Петрівни.

Марина Петрівна не затримується тут. Швидше до себе. Поглянути на ці листи. Перші листи!

Вона заходить до свого маленького кабінету і зачиняє двері на ключ.

Ціла купа листів лежить перед Мариною Петрівною. Їй хочеться швидше знову спуститися вниз, у робочу кімнату, і сказати:

— Діти, сьогодні у нас велика радість. Бачите, скільки листів ви одержали?

— Хто, хто? Кому є листи? — закричать діти, схопляться з місць.

— Усім, кожному з вас, — скаже вона, і це буде цілковита правда, їй хочеться швидше побачити, як заблищать у них очі, зашаріються щоки, побачити їхню радість, захоплення! Та треба раніше обов'язково самій все переглянути.

Треба так обережно підійти до її дітей... Дуже обережно. Ще й року нема, як вони тут, — вони ще такі худі, бліді, нервові, і не в однієї Тоні очі дивляться не по-дитячому розпачливо.

Коли б ці листи принесли їм справжню радість, викликали щасливу усмішку! Що в них? Швидше, швидше перечитати!

Отак підряд, не вибираючи, Марина Петрівна починає читати.

Конверт підписано старанно, дитячим крупним почерком. Зворотна адреса — місто Анжеро-Судженськ, середня школа. Піонери четвертого класу.

Де Анжеро-Судженськ? Що це за місто? Марина Петрівна розкриває конверт і читає:

"Дорогі друзі!

Пишуть вам піонери четвертого класу Анжеро-Судженської середньої школи. Коли подивитися на карту, так ми дуже далеко від вас. Між нами стільки міст, великих і малих, і степи, і річки, і високі Уральські гори, і велика сибірська тайга. Але це тепер .нічого не значить, що ми далеко від вас. Коли ми прочитали про вас у "Пионерской правде", ми всі говорили про вас, як про своїх близьких і рідних. Ми вирішили вам написати і з вами подружитися. Літаки доставляють листи дуже швидко, а навіть коли й поїзд везтиме, це теж не так уже довго і не має значення для дружби.

Ми читали газету на нашому піонерському зборі, і нам було дуже страшно слухати про те, як ви були в полоні у фашистів у таборі Аушвіц, а коли дочитали до того місця, де вас визволила наша Радянська Армія, ми всі заплескали в долоні. Ми дуже жаліли, що не знаємо, хто саме вас визволяв, яка військова частина, а то ми б і тим бійцям написали листа з подякою за вас.

Ми хочемо, щоб тепер вам ніколи не було сумно.

Напишіть нам, як ви живете. Ніхто з нас ще не був на Україні. Ми по історії і географії вчили та читали в книжках про Київ і про Дніпро, і ми всі уявляємо, як там гарно. Напишіть нам, який Київ і який Дніпро, а як хто з вас малює, нехай намалює найкращі місця і ваш будинок.

Анжеро-Судженськ — не дуже велике місто. Дехто з наших учнів був у Новосибірську і в Омську, так ті міста більші. А один хлопчик з нашого класу жив раніше в Москві, так він каже, що Москва, мабуть, в сто разів більша, але ж Москва — столиця, тому вона й найбільша, а у нас також є і театр, і кіно, і будують новий піонерський клуб, і радіо і електрика є — і все, як у всіх радянських містах. Навколо нашого міста тайга, і взимку ми всі бігаємо на лижах, а старші хлопці з нашої школи ходять білкувати — полювати на білок, тут їх буває дуже багато. А у вас бігають на лижах? Зима у вас холодна? У нас найбільше 50 і 60°, і хто живе далеко від школи, той прибігає на лижах.

Але влітку в нас теж розцвітають квіти, і ми розводимо сад. У нас є гурток садоводів-мічурінців. Ми дуже вас просимо надіслати насіння квіток з вашого саду. Ми читали, що на Україні скрізь сади і квіти. Ми хочемо, щоб українські квіти зацвіли на наших сибірських клумбах і завжди нагадували нам про вас. Ми дуже чекаємо від вас листів.

Шлемо всім вам палкий піонерський привіт!

Піонери 4-го класу загону імені Леніна Анжеро-Судженської середньої школи"

Невеличка листівка.

"Привіт із сонячного Таджикистану, від робітниць механічного цеху ремонтної станції!

Дорогі діти! Ми прочитали в газеті, як Радянська Армія визволила вас і ви всі повернулися в столицю України, рідний нам усім Київ, і що тепер добре і весело живете в дитячому будинку. Нам хочеться, щоб ви знали, що у вас тепер багато рідних. Вважайте і нас, робітниць-комсомолок механічного цеху, своїми старшими сестрами. Пишіть нам, ми будемо вам відповідати. Передайте привіт і велике спасибі вашим вихователькам і директору вашого дитбудинку".

Саморобний конверт. На звороті намальовані чорнилом квіти. Зворотна адреса: Нижній Тагіл Свердловської області.

"Привіт, незнайомі нам дівчатка! Ми пишемо вам лист і хочемо з вами познайомитись і подружитися. Ми такі ж дитбудинківські діти, як і ви, і у нас теж нема ні тата, ні мами. У декого з наших є, а у мене і у моєї подруги нема нікого. Так от, будьте такі добренькі і не відмовте нам, відповідайте швидше. Напишіть нам про все ваше життя. І мій, і Нінин тато загинув на фронті. Ми вже давно в дитбудинку. Дітям тут живеться добре, і думаємо ще краще жити, чого і вам бажаємо. Познайомимо вас з нашим дитбудинком. Нас сто п'ять дітей. Усі вчимося в школі. У нас є своє господарство. Дві корови, четверо телят і одна вівця, і у неї два ягнятка, дуже гарненькі, білесенькі, як сніжок. Є свині і маленькі поросята. Ми самі доглядаємо ягняток і поросяток, а корів доїть тьотя Паша. У нас є шефи з заводу, вони подарували нам радіоприймач, і ми слухали про вас по радіо і плакали.

Наш шеф — завод дуже великий. Нас уже водили на екскурсію по всіх цехах, і нам дуже подобалося, як на конвейєрі машини збирають. А на свята нас завжди кличуть до клубу, і ми там виступаємо з нашою самодіяльністю. Нас усі там знають і люблять. П'ятьох наших старших хлопців і дівчат уже прийняли на роботу на наш завод, а ввечері вони вчаться в технікумі. Одна наша Нюся вже буде справжньою робітницею, вона електрозварниця.

А наш старший майстер розповідав, коли під час війни перших дівчат у цех прийняли і були серед них із села башкирки, вони так злякалися цього електрозварювання, що попадали і кричати почали, а тепер вони найкращі на заводі робітниці, і їхні портрети в газеті були. Ми сміялися, що вони полякались, бо нам цей цех теж дуже подобався, там так красиво полум'я займається, коли зварюють, і ми теж хочемо працювати на нашому заводі.

Ми розказали про вас нашим шефам, і вони казали, щоб ви в гості до нас на канікули приїхали. Напишіть нам швидше.

Писали Крамкова Ліда і Соколова Ніна.

Я — Ліда — учуся в 4-му класі, учуся нічого, тільки п'ятірки і четвірки, і вам бажаю так само. Я — Ніна — учуся в 3-му класі, теж нічого, і вам бажаю. Ждемо одвіту, як ластівка літа".

Акуратний конверт, підписаний рівненьким почерком.

"Здрастуйте, дорогі дівчатка! Шлемо вам свій палкий і далекий привіт із славного міста-героя Ленінграда і бажаємо вам усього гарного у вашому житті і найкращих успіхів у навчанні. Любимі дівчатка! У "Пионерской правде" ми побачили ваше фото і читали про вас. Ми будемо вам писати, а ви відповідайте нам. Ми живемо в Ленінграді і дуже любимо наше місто. Майже всі ми прожили тут всю війну і блокаду, і батьки наші загинули, як у вас, на фронті або померли від голоду. А вам довелося побути на фашистській каторзі, і, напевне, ви ненавидите фашистів так само, як і ми. Але про всіх нас піклується Радянська влада і наші дорогі шефи — радянські моряки. Наші шефи-балтійці приїздять до нас у гості і нас улітку катають на своїх катерах. У нас дуже хороший дитбудинок, на Петроградській стороні, у красивому особняку. Ми опишемо вам своє життя. Коли ми приходимо з школи, ми йдемо обідати в їдальню, потім гуляємо, а після прогулянки готуємо уроки. У вільний час у нас працюють гуртки: рукоділля, літературний, драматичний.

Дорогі дівчатка, дозвольте спитати, як у вас працює піонерзагін і хто голова дружини? У нас піонерський загін працює добре, часто бувають піонерські збори. Ми там читаємо книги, робимо доповіді про комсомол, про Жовтневу революцію, Перше травня. Голова дружини у нас Долинова Віра, вона і староста кімнати. А хто у вас? У нас є гарно прибрана піонерська кімната, ми там малюємо гасла і тричі на місяць випускаємо стінгазету. Редактор стінгазети Корнєєва Тома. А у вас?

Милі дівчатка, напишіть, чи є у вас дитрада? У нас є. У нас дуже хороші вихователі, і директор, і завуч. А у вас? Вони передають вам щирий привіт і вашим вихователям, і від нас також.

Любимі дівчатка! Кінчаємо писати, до побачення! Цілуємо вас міцно і тиснемо ваші ручки.

Чекаємо відповіді з нетерпінням.

Долинова Віра — 3-й клас, Долинова Тася — 2-й клас, Осєєва Клава — 2-й клас, Корнєєва Тома — 3-й клас".

У конверті вкладений і другий лист:

"Любимі дівчатка, ми хочемо, щоб ви нам написали окремо. Цілуємо вас ще міцніше.

Дівчатка 1-го класу. Староста 1-ї групи Іра Баранова".

Вузький конверт, манірно підписаний з розчерками і завитушками:

"УРСР, місто Київ. Дитбудинок. Товаришці вихователькі. Старшина Кондратенко Євген Іванович. Привіт з берегів Дунаю!

Привіт, вельмишановна дівчино, вихователько сиріт. Перш ніж писати вам наш маленький лист, дозвольте передати вам сердечний привіт і безліч найкращих побажань у вашому житті і виховній роботі. Ви — вихователька дітей-сиріт, які загубили своїх батьків під час Великої Вітчизняної війни. Ми дякуємо вам за те, що ви піклуєтеся про дітей-сиріт, які перенесли так багато страждань у фашистських таборах.

Глибокошановна дівчино-вихователько! Звичайно, наш лист вам буде дивним, чому ми вам пишемо. Ми читали в газеті про ваших дітей і

про вас. Ми прочитали про Льоню Лебединського, у якого фашисти-кати взяли більше 4 000 кубічних сантиметрів крові, і про його сестричку — чотирирічну Ірочку, у якої почала сохнути ліва ручка, так багато у неї взяли крові. Ми всі комсомольці, були на фронті і мстили цим гадам за всі муки, які перетерпів радянський народ і діти. Ми зараз далеко за кордоном рідної землі. Двоє з нас із України, а Віктор Таращанський із самого Києва, і нам хотілося б листуватися з рідною дівчиною з нашого любимого Києва, який ми визволяли, з дівчиною, яка робить таке благородне діло.

Не сердьтеся за нашу сміливість і повірте в нашу щиру повагу до вас і гарячу любов до дітей, за яких ми ніколи не забудемо ворогам. Бажаємо вам щастя, здоров'я і успіхів у роботі.

Чекаємо від вас відповіді.

Кондратенко Євген Іванович, Радін Петро Ілліч, Булганов Михайло Петрович, Грибов Сергій Іванович, Таращанський Віктор Васильович".

Марина Петрівна усміхнулася і відклала цей лист трохи осторонь від решти.

Ще кілька листів від школярів з Далекого Сходу. З Донбасу. З якогось села Тариберки Мурманської області, де півроку ніч, півроку день.

Маленький трикутничок, написаний непевною, тремтячою рукою.

"Шановний товаришу директор!

Прошу вас повідомити про мою дочку Валечку Іванівну Листопадову, восьми років. Може, вона у вас. Волоссячко чорне, очі чорні, на лівій руці № 66101. Прошу не відмовити мені одписати. Ми були з нею в одному таборі в Любліні, а потім нас розлучили".

І ще такі ж прохання:

"Товаришу директор, дорогий! Поможіть моєму горю, поможіть зібрати моїх сиріток дрібненьких докупи. Таточко їхній загинув, і я через того клятого фашиста здоров'я загубила. Моя старша дочечка, Танечка, знайшлася, а де мій синок Владик і найменшенька, Лідочка, я не знаю.

Просителька Гончаріна Феня Петрівна.

БРСР. Вітебська область".

Гончарін... Владик Гончарін! У Марини Петрівни урвалося дихання. Владик Гончарін, який малює завжди танки і червоноармійців, кирпатенький, непосидючий, веселий хлопчина.

Що робити? Що робити?

Як вийти до дітей? Вона плаче, Марина Петрівна, яка завжди так уміє володіти собою, яка зазнала сама стільки горя за цю війну, але завжди була така міцна, стримана. А зараз їй не стримати сліз.

Це сльози радості за матір, що докупи хоче зібрати своїх "сиріток дрібненьких" і от зараз знайшла свого малого Владика. Це сльози й великого горя за всіх посиротілих дітей, за матір, яка шукає по всіх будинках Валечку Іванівну Листопадову, восьми років, з номером на ручці 66101.

Витріть швидше сльози, Марино Петрівно! Маленька поштарочка, як перша ластівка, принесла ці перші радісні звістки. І потім, ви ж бачите, ви бачите? Хіба вони сироти, наші діти? З Далекого Сходу, з гарячого Таджикистану, з тихого Дунаю полинули до них такі привітні слова любові й піклування.

Ідіть швидше і скажіть їм про все!

* * *

Проте Марина Петрівна не може одразу підвестися з місця. Вона ще деякий час сидить замислена, підперши голову руками.

Чи заспокоїлися вже діти настільки, щоб не хвилюючись відповіли на ці листи, чи радісно їм стане від теплих, наївних, рідних слів, чи лише засмутяться вони, згадавши минуле?

Адже сама Марина Петрівна і собі, і своїм товаришам весь час казала:

— Згадувати не треба! Не треба нічого розпитувати! Хай швидше все забудуть.

Та не відповісти на такі листи неможливо, і, може, діти поставляться до цього зовсім інакше?

Неможливо ж не зв'язати їх з усіма, хто так щиро озвався до них! І це ж все-таки не та юрба дітей, яку вона влітку зустріла на вокзалі...

Назовсім правда

Влітку Марину Петрівну покликали до відділу репатріації при Раді Міністрів. Вона нещодавно повернулася з евакуації і тільки почала налагоджувати життя в невеличкому дитячому будинку для дітей фронтовиків та партизанів, які загинули під час Вітчизняної війни... У неї теж загинув чоловік і син на фронті... Вона була здивована — чому її кличуть у відділ репатріації. Нікого з рідні у неї не було.

Там уже чекав на неї інспектор дитбудинків.

— Приймайте завтра дітей. Прибудуть визволені з фашистських таборів діти... Знаємо, знаємо, що ви скажете — будинок малий, де розмістити... Все знаємо.

— Ні, я нічого не скажу, — відповіла спокійно Марина Петрівна. — Я тільки спитаю: скільки дітей прибуде і де їх розмістити?

Заввідділу репатріації й інспектор засміялися. Власне, Марина Петрівна сказала те ж саме, але таким тоном, що було ясно — вона розуміє, що так потрібно, її не треба умовляти. Вона не відмовляється, вона тільки питає, як усе організувати. А це вже зовсім інша справа! З такими людьми можна працювати!

— Це все передбачено. Власне, не все, а головне, — сказав інспектор. — Ясно, що в вашому будинку місць нема. Поки що ми їх розмістимо в приміщенні піонертабору в Пущі-Водиці, звідки вже виїхала зміна. Половину свого персоналу ти перекинеш туди.

— Половину з трьох, — зауважила Марина Петрівна. — Гаразд.

— Так, половину. Двох туди і одного залишиш. Тут уже і завідувач не витримав і засміявся.

— Це дві третини.

— Ясно, — махнув рукою інспектор. — Вони там пробудуть тижнів зо три, а ми за цей час одремонтуємо нове помешкання. Ми даємо тобі чудове помешкання. Усі завідувачі заздритимуть тобі. Ти там палац із парком зробиш. А будинок який, а двір! І ти туди перевезеш із свого будинку частину дітей і новеньких.

— Постелі, ліжка, посуд у піонертаборі в Пущі є? — перебила його Марина Петрівна. — Зараз я піду до будинку, дам розпорядження і поїду подивитися в Пущу. Я думаю в Пущу направити Марію Трохимівну і

Ольгу Демидівну, завпеда Софію Миронівну і кастеляншу Олену Іванівну лишити тут, а мені, значить, треба встигати в трьох місцях.

— Сьогодні я дам машину і поїду з вами сам у Пущу, — сказав завідувач відділу репатріації, зворушений тим, що ця жінка так одразу все зрозуміла і взялася за діло.

На жаль, машина була лише перший день, а потім довелося встигати найчастіше скрізь пішки. Але треба було встигнути, бо з тої миті, коли Марина Петрівна вперше поглянула на дітей, кожна хвилина її життя належала їм.

Їх одразу повезли "на дачу", помили, повели їсти. Вона, Марія Трохимівна, Ольга Демидівна — старі бойові соратники її на педагогічному фронті, — повар Ніна Осипівна й няні — всі вони мили, одягали, годували дітей і уникали дивитися одна одній в очі. Вони боялися, що не витримають і заплачуть. Скільки їм у житті, ще з студентської лави, доводилося працювати і з безпритульними, і рятувати дітей під час неврожаю, і тепер, під час війни, боротися за їхнє життя, але ніколи ще не бачили вони таких зморщених старечих личок, таких кісточок, обтягнутих жовтавою дряблою шкірою, синіх губ, які зовсім не всміхалися, тьмяних очей, які, здавалося, дивилися і не бачили.

На руках у всіх були наколоті номери. Коли дітей переписували, вони завчено, механічно підносили руку з номером. Марина Петрівна ласкаво опускала її і казала:

— Не треба. Як тебе звуть? Як прізвище? Малеча не знала, не пам'ятала прізвищ... Допомагали старші. Плутали, сперечалися.

— Це ж тітки Федорки Виноградової хлопчик — її ще в Константинові спалили.

— Та ні, то вона навмисне сказала інше прізвище, — я знаю, ми жили поряд, — щоб не знали, що з партизанів. Вони не Виноградови — вони Бровки.

Марина Петрівна записувала всі можливі прізвища. Але інколи і зовсім не знали. От усі кажуть "Галюся, Галюся", а як прізвище, навіть Леночка Лебединська не знає і, виправдовуючись, каже:

— Це вже в Аушвіц її привезли без матері, і номер раніше накололи, а перевіряли ж тільки по номерах.

Без Леночки взагалі було б важко розібратися. Вона була найстарша, їй минав уже шістнадцятий рік. Якимось дивом навіть там, у таборах, вона виросла красивою, білява лагідна Леночка, "старша сестра" не тільки своїх рідних — Зіни, Ірі і Льоні, — а всіх дітей.

З ними приїхала і Ліна Павлівна — "вихователька". Спочатку ніяк не могла добрати Марина Петрівна, хто вона, звідки і як з нею бути тепер. Вона радилася з начальством, і їй сказали, що Ліну Павлівну треба лишити в будинку, вона теж була в полоні і звільнена разом з дітьми. За цей час, поки їх привезли, вона всім порядкувала. Діти її слухали беззаперечно.

— Ліна Павлівна врятувала нашого Льоню і Ваню великого, — говорили діти.

Ваня великий був німий. Але Леночка сказала:

— Він раніше не був німим. Це ж із нашого села хлопчик. Я знаю його, він там в останні дні онімів.

— Ми його вилікуємо! — сказала Марина Петрівна. І поки що нічого не розпитувала. Вона знала, згодом вони все розкажуть, коли звикнуть до неї. Звикнуть, — страшно вимовити, — до волі!

Так, так, навіть Леночка.

— Піди на пошту, — сказала їй через кілька днів Ольга Демидівна. — Там для нас залишені газети і журнали.

Леночка спитала невпевненим голосом:

— А з ким я піду?

— Хіба ти не знайдеш дороги? Адже ми гуляли там. Ти ж не маленька, не заблукаєш. Отак прямісінько стежечкою.

Леночка якось дивно поглянула на неї, взяла доручення і пішла. Справді, це ж було зовсім недалеко!

Коло пошти її зустріла Марина Петрівна. Дівчинка йшла, всміхалася, а по блідих щоках текли сльози.

— Лено, що трапилося? — злякалася Марина Петрівна.

— Нічого, — ніяково почервоніла Лена. — Я сама йшла лісом... як вільна... сама йшла...

— Леночко, хіба ти не знаєш і досі — ти і є вільна, — обняла її Марина Петрівна.

— Я знаю... Не сердьтеся... Я одвикла... Я завжди на роботу під вартою ходила...

Коли будинок побілили, поставили ліжка, перевезли роздобутий з великими труднощами рояль і розвісили по стінах портрети, і, здавалося, помешкання набуло більш-менш затишного вигляду, Марина Петрівна перевела туди дітей з свого старого будинку. Кастелянша

Олена Іванівна поспішаючи шила плаття і штанці для новеньких дівчаток і хлопчиків. На допомогу їй Марина Петрівна забрала з дачі Лену і Ліну Павлівну.

"Хай приїдуть як додому, — думала вона. — Лена зустріне їх як старша сестра. І Ліна Павлівна їх чекатиме і сама трохи призвичаїться".

Вони справді дуже допомогли їй обидві. Лена розвеселилася, шиючи плаття, вона пригадувала зріст кожного — адже, власне, всі вони виросли на її руках, не тільки маленька сестричка Ориська, яка народилася вже під час війни і яку Лена, коли загинула мати, вигодувала буряками та картоплею! Вона шила і уявляла, які раді будуть діти одягти ці квітчасті легенькі платтячка!

Ліна Павлівна наводила порядок, і там, де торкалися її легкі, тонкі руки, робилося затишніше і красивіше. От увіткне в простий глек червону гілочку з груші і зелену з ялинки, поставить цей глек на рояль, — і зовсім інший вигляд у залі!

— У вас є хто-небудь з рідних? — спитала її Олена Іванівна.

— Ні, нікого. Про батька нічого не знаю, а більше нікого нема, — відповіла вона і, мабуть, щоб не продовжувати розмови, додала, усміхнувшись: — Лена, Катя, Тоня — хіба мало!

Марина Петрівна щоранку оглядала будинок, усі кімнати. Ні, ні, ні, ще не так, як треба! Але коштів так мало! Знов іти просити у райвиконкомі, в Раді Міністрів, у міністра освіти!.. І вона йшла і доводила, що її дітям необхідно створити особливий затишок. Матінко рідна! Яким був її будинок до війни! Чого тільки там не було!

Коли б вона знала, що дітям він і так здасться палацом!

Тільки поки вони переїхали в цей палац, трохи не трапилася прикра історія.

Може, не треба було відправляти в місто одразу і Леночку, і Ліну Павлівну? Але ж там лишилися Ольга Демидівна і Марія Трохимівна. Вони мусили перевезти дітей врешті до їхнього дому!

"Яким це буде святом для дітей!" — думали вихователькі.

Усе було закінчено, і дітям сказали:

— Ваш будинок уже готовий. Сьогодні ми переїдемо туди. Мовчанка і тиша були відповіддю.

— Вам приготували просторий будинок, в ньому багато кімнат, — вела далі, не розуміючи такої реакції, Марія Трохимівна. — Недалеко е школа, до якої ви ходитимете.

— Ми не хочемо туди їхати, — раптом сказав Льоня.

— Чому? Там буде куди краще, ніж тут!

— Нам завжди так казали, — похмуро вимовив Льоня, — коли перевозили і в Люблін, і в Аушвіц.

— Ми не поїдемо, — вигукнув циган Ілько і замотав чорною головою.

— Але ж, Льоню, там твоя сестра Лена, там Ліна Павлівна чекають усіх.

— Нам казали, нам завжди казали, — схопилася з місця Катя,—що нас чекають наші матері, а наші матері були давно спалені!

— А Лена бачила, — вигукнула Зіна, — сама Лена в концтаборі бачила, як гнали тисячу, ні, дві, три тисячі жінок уночі в пічку, вона сама бачила, але це було вночі, і всі жінки були пострижені і без одягу, без сорочок, вона нікого не пізнала!..

Справа явно ускладнювалася.

— Діти, — сказала якомога спокійніше і лагідніше Марія Трохимівна, — це ж було у фашистському концтаборі, а зараз ви в рідному Радянському Союзі. Ви ж самі розповідали, як Червона Армія визволила вас. Не треба згадувати того, що було. Я дуже рада, що тут, на дачі, вам подобається, але ж надійде осінь, зима, в цих будиночках навіть грубок немає... А там хороший великий будинок, близько школа, де ви вчитиметесь. Хіба вам було погано цей час з нами, що ви перестали нам вірити?

Ні, їм не було погано. Їм тут так було добре після трьох років фашистської каторги, що вони боялися міняти на щось інше.

Ольга Демидівна почула з сусідньої кімнати все, що тут відбувається, вона на хвилину замислилася, обміркувала швидко план дій і раптом вбігла заклопотана, весела.

— Діти! — закричала вона. — Маріє Трохимівно! Ви ще не готові? Марина Петрівна казала, що о другій годині парадний обід. Ми ж запізнимося, все перестоїться. Там же пироги печуть! Ану, швидше! Старші, допоможіть мерщій влаштувати малечу на підводу, а ми підемо пішки до трамвая. Ілько і Льоня, беріть прапорці — будете у нас прапороносці! Валя, Зіна, Катя, — усі беріть квіти. Ми теж прийдемо не з порожніми руками. Швидше! Що за балачки, коли давно час вирушати.

Настрій змінився.

Ольга Демидівна не вмовляла, не пояснювала, вона просто поспішала з усіма дітьми, щоб не спізнитися на парадний обід!

Дошкільнят, серед них було немало молодших сестричок і братиків старших дітей, посадили на підводу, і вони вирушили під доглядом Марії Трохимівни. Ольга Демидівна, висока, міцна, енергійна, швидко згуртувала дітей, і вони пішли більш-менш спокійно.

До трамвайної зупинки треба було пройти трохи ліском. Це було зовсім недалечко, і йти з піснями було весело. Але на трамвайній зупинці їм сказали, що трапилася аварія і трамвай не ходить. Треба було йти до Подолу. Ольга Демидівна бачила, що це неможливо, вона нерішуче зупинилася, у дітей раптом настрій спав, і вони посідали на тротуарі. Ольга Демидівна сіла поруч на чиємусь гайку, обмірковуючи, що робити.

Порятунок прийшов зовсім несподівано. Раптом коло них зупинився грузовик.

— Дядя червоноармієць! — повідомив усіх п'ятирічний Владик Гончарін.

Один з червоноармійців побіг у крамницю, другий стояв на грузовику. Ольга Демидівна рішуче підбігла до нього.

— Товаришу, благаю вас, допоможіть.

Вона швидко, пошепки, щоб не чули діти, розповіла, в чому справа.

— Єсть, товаришу командир! — козирнув їй червоноармієць і зіскочив з грузовика. — Ану, дітлахи, мерщій, це ж ми за вами виїхали, ми вже знали, що трамваї стоять. Дівчатка, до мене, я вас підсаджу!

Червоноармійці! До них було у дітей цілковите довір'я. Не один тільки Владик Гончарін не міг дивитися на них байдуже. Вмить грузовик був повний. А тут під'їхала підвода з малечею, малечу посадили просто на підлогу, підмостивши ті рядна, якими вкрита була підвода.

— От бачите, от бачите! — казала Ольга Демидівна, ще сама не вірячи, що вже все обійшлося. — Бачите, як весело! — І вона затягла з червоноармійцями пісню, щоб ще дужче підбадьорити дітей.

Швидко проминули місто. А коли під'їхали до будинку, на ганку їх стрічали! Марина Петрівна тримала велике блюдо, і на блюді була велика пухка булка. Обабіч Марини Петрівни стояли Леночка і Ліна Павлівна, тільки їх ледве пізнали діти. Вони обидві були в нових нарядних платтях, у Леночки в коси були вплетені широкі банти, і плаття було таке коротеньке, квітчасте, веселе.

Марина Петрівна з Ліною Павлівною кинулися знімати малечу. Дівчатка обступили Леночку, і вона казала:

— Усім дівчаткам такі плаття і банти на голову, і нікого не стригтимуть. І окреме ліжко! І кімнати! І рояль!

Тоня взяла за руку Ліну Павлівну і, дивлячися строго їй в очі, спитала:

— Це вже назовсім правда?

— Правда, Тонечко, назовсім правда, — відповіла серйозно Ліна Павлівна.

Русява, сміхотливої вдачі Світланка, яка не могла прожити миті без Тоні і робила все, що робить Тонн, схопила Ліну Павлівну за другу руку і застрибала, як коза.

— Діти! Ну, тепер ви вже зовсім дома, ходімте на все подивимося! — сказала Марина Петрівна і широко відчинила двері будинку.

— І дядя червоноармієць з нами? — спитав Владик Гончарін, тримаючи за руку зніяковілого молодого червоноармійця.

— Обов'язково, це ж наш дорогий гість, — усміхнулася Марина Петрівна.

І діти з своїми гостями зайшли до свого дому.

Листи

Дорога моя мамочко!

Я живий і здоровий і живу в дитбудинку. Нас годують дуже добре й одягають дуже добре. Я ще в школу не ходжу. А де сестричка Ліда, я не знаю. Вона була в Константинові, а в Аушвіц мене без неї повезли, а сестричку Ліду, і бабусиного Ясика, і Федю малого забрала якась жінка, тільки я не бачив і не пам'ятаю, а кажуть старші дівчатка. Дорога мамочко, приїдь до мене швидше. Мені тут добре. А писати я ще не вмію, а пише Тоня.

Твій Владик Гончарін.

Тоня закінчила листа, подумала з хвилинку і приписала: "Привіт від усіх дітей мамі Владика". Потім сказала:

— Дай руку, — поклала його руку на зворотну сторону паперу, обвела чорнилом і приписала: "А це власна рука Владика Гончаріна".

— А я танк хочу намалювати, — сказав Владик.

Тоня мить поміркувала і милостиво дозволила:

— Намалюй отут у куточку.

Тепер, здавалося, все було в порядку, і вона несміливо понесла лист Марині Петрівні, яка сама від себе писала щасливій матері, що синок її живий і здоровий.

Тоня ходила тільки в перший клас, але писати навчилася швидше від усіх. Її любимим заняттям було писати. Весь час вона ходила за вихователькими і скиглила:

— Ганно Іванівно, Софіє Миронівно, дайте зошит — у мене списався.

Ганна Іванівна звернула увагу, що шкільні зошити робилися у неї надзвичайно тоненькими, тоді вона наказала не виривати, аркушів, а краще попросити зошита.

— Перевірте помилки, — сказала Тоня серйозно, — я ще з помилками пишу. Я можу переписати, якщо багато помилок, тільки шкода переписувати — рука дуже добре вийшла. Правда?

— Ні, можеш не переписувати, — так само серйозно відповіла Марина Петрівна. — Його мамі буде приємно, що самі ви вдвох написали. А помилок не так уже й багато, давай я виправлю.

Тоня з переможною усмішкою повернулася до столика, де сиділи Владик і Світлана.

— Марина Петрівна сказала, що дуже добре. Тепер, Владику, твоя мама приїде по тебе.

Владик почував себе героєм дня, і всі діти хотіли сказати і зробити йому щось приємне. Але й усі почували себе в піднесеному настрої. На стіні висіла велика карта СРСР, і Льоня Лебединський вигадав вирізати і приколоти маленькі червоні прапорці в тих місцях, звідки прийшли листи, де є тепер їхні друзі.

Він, Ілько і німий Ваня зголосилися написати листа в Сибір, їх зацікавили хлопці, які вже ходять в тайгу на полювання.

— Хай вони нам докладно про це напишуть.

— А хто насіння з квітів їм пошле? — схопилася Зіна. — Я теж хочу їм писати і надіслати насіння з найкращих квітів, яких там не знають.

— І я, — підхопила Оля.

— Ну що ж, і добре, — заспокоюючи, мовила Марина: Петрівна. — Ви теж напишете, там же у школі багато дітей, їм буде дуже приємно.

Леночка відповідала таджицьким робітницям, Катя сіла писати ленінградським дівчаткам.

Ася — голова дитради — грунтовно і докладно описувала життя дитбудинку уралочкам.

— А кому віддати лист дунайських моряків? — спитала Марина Петрівна.

— Нам! — закричали хлопці. — Від моряків теж нам! Але встала худенька чорненька Тоня і впевнено сказала:

— Він же Ліні Павлівні написаний, хай вона і відповідає і пошле привіт від усіх нас, а не тільки від хлопців.

Бліді, наче прозорі щоки Ліни Павлівни враз спалахнули. Очі у неї були великі, світлі-світлі, теж наче дві великі прозорі краплини води з чистого блакитного озера, вони глянули в очі Марини Петрівни, завжди спокійні, материнські очі.

"Як розтопити ці крижинки? — подумала Марина Петрівна. — Вона ж не менше дитина, ніж Лена, але як важко заговорити мені з нею зовсім одверто".

— Я теж подумала, — сказала Марина Петрівна, — що цей лист написано Ліні Павлівні, хоч вони і не знають її особисто. Але, звичайно, діти, Ліна Павлівна передасть привіт від усіх нас, а хлопці, коли схочуть, напишуть ще й від себе.

Діти були захоплені листами. Про них знають, про них турбуються, з усіма можна подружитися, листуватися, похвалитися своїми успіхами. Аякже, друзі цікавитимуться всім: і як живуть, і які оцінки в школі. Це ж так цікаво, приємно і радісно! Писати, звичайно, було важко. Адже ж і розмовляли вони ще такою ламаною мовою.

Кожен переписував листа по кілька разів, радився з іншими дітьми, з Ліною Павлівною, Мариною Петрівною з приводу окремих слів і цілих виразів.

Тоня з Світланкою після листа, написаного за Владика, пошушукалися в куточку, чогось посварилися і, закопиливши губи, відвернулись одна від одної. Потім Світланка з винуватою і хитрою усмішкою заглянула Тоні в очі, враз обидві розсміялися і, взявшись за руки, побігли до Марини Петрівни попросити ще паперу — написати листа яким-небудь дівчаткам-ровесницям. Марина Петрівна порадила написати Ірочці Барановій у Ленінград.

Листа писала, звичайно, Тоня, а Світланка стояла поряд і блимала від задоволення круглими блакитними очима. Її бантики то схилялися до

столу, то підводилися над Тониною головою. Бантики трималися на "чеснім слові", а не на волоссі, бо русяве пряме волосся тільки трохи відросло. Його ледь можна було зв'язати бантиками, але все-таки це вже був якийсь натяк на майбутні коси, про які ще так недавно і мріяти не можна було!

Ні, ні, то не недавно, — то вже було давно-давно — все, про що їх ніхто не розпитує і про що зараз пише, закусивши губу, швидко, забувши про всіх навколо, Катя; про що, звівши чорні вузенькі брови і наморщивши лоб, виводить зосереджено і старанно маленька Тоня і про що не хоче писати, відкидає геть із думок "любима дівчина-вихователька" Ліна Павлівна.

"Дорога Ірочко і всі подруги з 1-ї групи!

Пишуть вам Тоня Мідян і Світлана Комарович. Ми будемо з вами листуватися і дружити. У нас нікого немає: ні тата, ні мами, ні сестричок, ні братиків, а до війни були. І ми тепер завжди вдвох, я і Світланка. Нам скоро по вісім років. А до війни ми одна одну не знали, а тепер не розлучимося до самої смерті. Світланка нічого не пам'ятає. А я пам'ятаю. У нас було багато дітей, а я найменша. А коли тато пішов у партизани, ми всі з мамою пішли в ліс. І всі сусіди, Ясик з бабусею і Владик і Ліда Гончарній. Мама тепер Владика знайшла, а ми думали, що її спалили з усіма мамами в Константанові. Ми там уже самі лишилися, і суп нам давали з червами, і я там Світланку побачила, і завжди вдвох спали. Ми зустрілися і зразу розсміялися. Фрау Фогель була наглядачкою, і я про неї придумала:

Настася Дмитрівна,

Яка ви хитра.

Та повбивають

І вас, і Гітлера.

І ми всі співали, і нас вона садила в карцер і била. І наші пісні теж не дозволяла співати, а Леночка Лебединська і старші дівчатка і хлопці нас учили, і ми співали пошепки, а як підійде, ми очі позакриваємо, наче спимо. Потім нас звільнила Радянська Армія. Зараз я вчуся в школі у 1-му класі, і Світланка теж. Напишіть нам швидше, і ми вам про все будемо писати.

Цілуємо вас і бажаємо добре вчитися.

Тоня Мідян і Світлана Комарович".

Найкраще за всіх, звичайно, писала Лена. До війни вона вже скінчила 5-й клас. Дуже швидко згадала все, що знала, здібна до всього Катя.

Раптом Каті захотілося все, все розказати про себе далеким друзям, і вона писала, писала, не звертаючи уваги на помилки, на звороти, тільки інколи питала: Glockchen як буде, Лено? А як ausgeschnitten ? Адже ці роки їх примушували розмовляти лише по-німецьки. Фрау Фогель вчила їх в так званій Schule .

"Дорогі далекі подруги Вірочко, Тасю, Клаво і Томо!

Ми одержали ваш лист, і я буду вам часто писати, а ви відповідайте, щоб ми все знали одна про одну, як справжні друзі. У мене теж нікого нема. Моя мама була вчителькою, а тато агрономом. Ми жили на селі коло великого лісу. Там скрізь були великі густі ліси, і озера, і глибокі річки. Мої мама і тато були ще молоді, і мама ходила з татом на полювання, і її всі діти в школі дуже любили.

У нас було багато книжок, і мама мене рано навчила читати, і я багато читала, а тато навчив мене їздити верхи. Нам дуже добре

жилося. Я любила дуже наш ліс і сама не боялася бігати. А лісничим там був старий дідусь, і ми з мамою ходили до нього в гості і носили йому тютюн і газети. Тато сам розводив тютюн, особливий, дуже міцний. Восени ми зрізали, сушили і складали папуші, і я тата звала "татуша-папуша". Ще тато з мамою розводили різні яблука і груші. А коли почалася війна, мені було сім років, тато пішов у партизани. Майже всі в селі чоловіки пішли в партизани. І я знала, де вони в лісі. Я стала пасти череду і гонила її до лісу, а там якесь телятко підганяла до урвища і співала якусь пісеньку, а на теляткові, як і на дорослих коровах, були дзвіночки. Інколи дідусь-лісник забирав телятко, а інколи хтось із партизанів виходив і забирав телят на харчове поповнення, а мені давав записочку для мами, і я ховала ту записочку або під коси, або в батіжок, в якому дід робив дірочку і затуляв. Я була зв'язківцем, і через мене все передавали моїй мамі. З партизанами і жінки були — там була фельдшерка Оля, мамина подруга, і її чоловік лікар, а її маленький синок Ясик лишився з бабусею, і мама їх доглядала. Тата я тільки один раз бачила, і він мені сказав, щоб я обережна була, а як попадуся, на все казала "не знаю", і щоб ми з мамою були сміливі, і що він. гордиться, що ми допомагаємо партизанам, і він розмовляв зі мною, як з дорослою, а потім узяв на руки і, як маленьку, доніс до дідусевої сторожки. І більше я його не бачила, бо на село незабаром приїхав фашистський каральний загін. Казали, що партизани підірвали поїзд з їхнім начальством, а в місті убили їхнього бургомістра і що партизанським загоном керує товариш Папуша. Ніхто на селі не знав, а я і мама знали, що то наш тато. Дуже страшно було, коли приїхали каральники! Бабуся з тьоті Олиним Ясиком прийшла до нас, і ми цілу ніч сиділи і не спали, а жінки з села до нас забігали і казали, що всіх партизанів розбили. Бабуся плакала і молилася, а мама казала: "Не вірю, не вірю, не може бути". Нас уранці забрали і посадили в концтабір за колючий дріт і ще багато жінок, і всіх допитували, у кого є рідні з партизанів. Коли дізналися, що мама учителька, її почали дуже бити, а мама кричала: "Катюшо, не дивись". А фашисти кричали: "Хай дивиться!" і питали і в мене, і в мами, де тато, а ми казали: "Не знаю" і більше нічого. А потім мене почали дуже бити, а я собі руки кусала, щоб не кричати і маму не лякати, і тільки кричала: "Мамочко, не дивись", а фашисти знову кричали: "Хай дивиться!"... і

тримали маму за руки. А другого дня відвезли всіх у Вітебськ. Там було багато жінок і дітей і з нашого, і з сусідніх сіл.

Там були Лена Лебединська з сестричками і братиком і Тоня Мідян з мамою, старшою сестрою і братом. І одна жінка, яку тільки сьогодні забрали, казала, що скрізь розвішено об'яви: "Командирові партизанського загону Папуші. Ваша родина в гестапо. Якщо протягом 24 годин ви не з'явитесь — вона буде повішена". Це скрізь було розвішено. Мама, як почула, затулила мені рота непомітно, вона мене на руках тримала, а сама сказала: "Значить, його не вловили ще, ну й добре, може й родина зовсім не в гестапо, а це просто провокація". Звичайно, тато не з'явився і ніхто не дізнався, що ми його родина. Та однаково мама на другий день померла, бо їй, казали жінки, легені відбили. А про тата теж потім казали, що його застрелили. І потім мені вже нічого не було страшно, і як у Константанів повезли, і в Аушвіц, і номер на руці накололи — мені вже нічого не було страшно, і як підірвати хотіли, мені теж не було страшно. А нас не встигли підірвати, бо нас врятували дядя Вася і Ліна Павлівна, наша вихователька, і Червона Армія нас визволила. Я хочу дуже добре вчитись і бути агрономом, як тато, або вчителькою, як мама. Я ще не вирішила остаточно. Тут у нас дуже добре, є великий садок. Нам кожному дозволили посадити деревце яблуні або груші, або кущик порічок чи малини, і навесні ми будемо садити квіти, і я посію тютюн. Пишіть, дорогі дівчатка. Напишіть, як ви попали в дитбудинок. Тут ми всі діти між собою рідні, може, ще рідніші, ніж у родині, бо ми в усіх концтаборах разом були. Лена Лебединська найстарша серед нас. Ми її найдужче любимо. До школи нас прийняли всіх, і ми багато дома вчимося, щоб наздогнати. І ми тепер уже не по-німецьки розмовляємо. Напишіть, що ви тепер проходите. Цілую вас, дорогі дівчатка. Я дуже рада, що ми познайомилися.

Ваша Катя".

Ліна Павлівна довго сиділа перед листом моряків, дивилася на їхні підписи, намагалася уявити, які вони насправді, ці хлопці, але, мабуть,

нічого не уявила, бо вигляд у неї був розгублений і нерішучий. Нарешті взяла ручку і почала писати повільно, старанно виводячи літери, очевидно, обмірковуючи кожне слово.

"Дорогі товариші!

Діти вирішили, що саме я мушу відповісти на лист, який ви адресували "дівчині-вихователькі". Спочатку мені здалася дивною така адреса, але потім я вирішила, що вам хочеться листуватися з ровесницею. Як би там не було, я відповідатиму на все, що вас цікавить. Я теж була надовго відірвана від рідної землі, і хоча моє перебування на чужині зовсім не схоже на ваше, я розумію, що й ви сумуєте за рідним містом.

Ми дуже любимо наш Київ. Хоча весь Хрещатик в руїнах і багато кварталів зовсім знищено, він нам здається однаково прекрасним. Хрещатик розчищають і його знову забудують.

Наш дитбудинок міститься на околиці, дуже зеленій і гарній. Поряд з нашим будинком великий фруктовий сад Академії наук. Нашим дітям дозволяють там гуляти, що дуже корисно для їхнього здоров'я. Тепер у нас у будинку 110 дітей — переважна більшість репатрійованих з Німеччини, про яких ви прочитали в газеті і які дуже зраділи вашому листу. Зараз вони всі посилено харчуються. Особливо виснажені були маленькі, дошкільнята. Перші роки свого життя вони провели в неволі. Старші діти вже ходять до школи. У нас є дитяча рада, старости кімнат. На Жовтневі свята старших дітей прийняли в піонери.

Вони будуть дуже щасливі, коли одержать ще лист від вас, де ви напишете про своє життя на голубому Дунаї. Ми всі, вихователі дитячого будинку, дуже дякуємо вам за ваш лист і бажаємо вам і надалі високо тримати непереможний прапор нашої Радянської Армії і нашого Радянського Флоту.

З щирим привітом.

Вихователька дитячого будинку Ліна Косовська".

Усі діти довірливо віддали незапечатані конверти Марині Петрівні, дехто, як і Тоня, просив перевірити помилки і пропонував переписати "на чистовку". І Ліна Павлівна трохи зніяковіло, підвівши гарні, як вимальовані, темні брови, спитала:

— Так?

— Вам теж перевірити помилки? — засміялася Марина Петрівна.

— Ні, мені просто важко було написати, я не знала як, у якому тоні. Справді, мені хотілося написати як слід.

Марина Петрівна прочитала і сказала:

— Що ж, чемно, стримано, як слід.

Але Леночка і Льоня були в захопленні від її листа.

— У вас просто як у книжці вийшло, у нас так не виходить. Кінець який гарний!

Марині Петрівні більше до серця були великі, незграбні, але безпосередні листи дітей. Ліна Павлівна зрозуміла це. Вона тихенько пішла в свою кімнату, лягла на ліжко, і несподівані сльози раптом скотилися з її очей на подушку.

Ліна

Гостроноса поштарочка просто сяяла від щастя. Ніде не користувалася вона таким успіхом, як у будинку на розі. Особливо їй подобалося, коли діти, побачивши її, кричали:

— Тьотю, а мені є? Тьотю, а Комарович є? А Лебединській? Поштарочка виростала в своїх власних очах, намагалася поводитися

солідно, як належить "тьоті", але не витримувала тону. Інколи вона сідала на ганочку і чекала, поки діти прочитають листи. Особливо її цікавили листи про розшук дітей. Їх вона віддавала, правда, старшим — завідувачці або комусь із вихователькок. І щоразу питала:

— А ще кого розшукали? Розшукали?

Ще її цікавили листи, які адресували "особисто" вихователькі Ліні Косовській. Зворотна адреса — польова пошта.

Але заговорювати з Ліною Павлівною не насмілювалася. "Дуже горда", — думала поштарочка.

"Дуже горда". Так про неї, про Ліну, ще з дитинства думали. Ні, ні, усі помилялися. От вона сяде і напише все-все про себе у відповідь на цього хорошого листа, якого вона одержала сьогодні.

"Здрастуйте, товаришко Ліно!

Ми дякуємо Вам за Ваш лист. Ви вгадали. Ми дуже сумуємо за Києвом, за нашими радянськими дівчатами. Ми, звичайно, за цей час побачили багато. Коли ми вчилися в школі, а до війни не кожен з нас устиг закінчити й десятирічку, ми ніколи не думали, що доведеться стільки побачити. Сумно тільки, що це трапилося через війну. Ми пишемо вашим хлопцям про наші походи, наші бої, а з Вами нам би дуже хотілося просто подружитися і познайомитися ближче, хоча б листовно. Ми вирішили писати вам кожен по черзі. Сьогодні пишу Вам я — Віктор

Таращанський. Мені, як киянину, припала ця честь. Ми вирішили: кожен напише про себе сам.

Перед війною я встиг закінчити лише вісім класів. Я вчився в школі на вулиці Леніна. А де Ви жили до війни? Може, ми вчилися в одній школі? В евакуації я почав учитися, а потім я не витримав і пішов у військово-морське училище. Там я подружився з Женею Кондратенком; це наш старий "морський вовк", він з Одеси, ну та про себе він сам напише.

Я раніше й гадки не мав, що буду моряком. Я хотів бути архітектором. Любите Ви Герцена? Ще до війни я читав "Былое и думы", я дуже, дуже любив цю книжку, і я навіть переписав у свою записну книжку, що Герцен казав про архітектуру. Звичайно, всі ці мої записки загинули. Я не пам'ятаю точно, тільки головну думку: "В стінах будови, в її колонах, склепінні, в її порталі і фасаді, в її фундаменті і куполі мусить бути відбитий дух божества, що живе у ній". Може, я наплутав. Я відвик від усього цього. Ви самі розумієте, що й читати тепер доводиться мало. Але тоді це мені так подобалося! Я так хотів бути архітектором нових, величних і світлих будинків, які б відбивали наші прагнення, як готика відбила середньовіччя, як ренесанс свою добу. Я ще пам'ятаю, як Герцен писав про єгипетські храми, що вони були священними книгами єгиптян; обеліски — це проповіді на великих шляхах, а Соломонів храм — збудована біблія.

Тепер у нових краях, в нових містах я бачив середньовічну готику і ренесанс, взагалі багато цікавого, і старовинного, і модерного, але я б хотів, щоб у нас було зовсім, зовсім інше. Я б хотів будувати такі легкі, світлі будинки, які відповідають нашим стремлінням, нашим прагненням до комунізму. Може, це все вам нецікаво, що я пишу, але давайте умовимося: писати, як пишеться, як доведеться. Тоді буде цікаво листуватися, правда? А Ви завжди хотіли бути педагогом, чи просто так склалися обставини? Нам усім, а мені найдужче, хочеться знати про Ваше життя, Ваші плани і Ваші мрії. Чому я так переконано пишу, що саме мені найдужче? Під час евакуації загинули мої батьки і маленька

сестричка. Фашисти розбомбили наш ешелон. Дуже мало лишилося живими. Може, ви зрозумієте — так хочеться одержувати листи від своїх рідних, близьких, чекати, відповідати на них. Я ніколи не забуду і не прощу загибелі не тільки моїх батьків і маленької Лялечки, а й багатьох, багатьох інших, незнайомих мені людей. Я бачив стільки смертей, і, може, душа в мене скам'яніла і зачерствіла. Але от я уявив собі Вас — молоду дівчину, можливо, мою ровесницю, можливо, ще молодшу, з дітьми, вивезеними з фашистської каторги. Я уявив, яка Ви добра, ласкава, чуйна до них. Інакше не може бути! І я подумав: я міг би Вам щиро писати про все! Можливо, у Вас і без мене багато друзів, товаришів — ну що ж, прийміть і мене в їхнє коло! Напишіть мені про них. Пам'ятаєте прислів'я: "Скажи мені, хто твої друзі, і я скажу тобі, хто ти". Напишіть, що Ви любите, які книжки, яких поетів. Коли б Ви надіслали своє фото, ми б усі були страшенно раді і повісили б його в нашій каюті.

Шлемо Вам усі червонофлотський палкий привіт і чекаємо Ваших листів.

Віктор Таращанський".

Правда, це був хороший лист! Щирий, безпосередній. Їй уявився Віктор — високий, худорлявий хлопчисько. Вона не знала — чи брюнет, чи блондин, чи гарний, чи негарний, та вона ніби побачила вираз обличчя, допитливі живі хлоп'ячі очі, які поглядають з цікавістю навколо, і ніби почула безліч питань, якими він її засипає.

Вона може сама поставити їх за нього, а чи відповість — то вже невідомо... Перед тим як писати, їй захотілося самій пройтися по Києву тими вулицями, тими парками, якими ходила вона дівчам-підлітком до війни.

Леночка Лебединська сиділа коло столу і вперто вчила історію. Вона сказала Марині Петрівні, що мусить надолужити всі пропущені роки. Так, вона не подарує їх фашистам!

— Я піду трошки пройдуся! Поки ти вчиш історію. А увечері вчитимемо алгебру. Чергує сьогодні Ольга Демидівна, і я вільна, — ніяково сказала Ліна. їй було трохи незручно кидати подругу саму, але їй захотілося побути на самоті.

— Іди, Ліночко, я поки що вчитиму історію. Знаєш, так багато, — теж ніби перепрошуючи, сказала Лена. Їй здалося, навпаки, що Ліні сумно, і, може, треба було б піти з нею, розважити її, але ж вона мусила так багато вивчити!

Ліна заколола назад світлі коси, накинула жакетку і швидко пішла...

Був тихий надвечірок. Ще не було холодно, ще була золота київська осінь. Синє-синє небо; жовте, червоне, золоте листя різнобарвно заквітчало всі вулиці і парки Києва. Листя шаруділо під ногами — шурх-шурх...

Малою так було весело шарудіти таким пожовклим листям і шукати в ньому карооkі каштани. Востаннє, трошечки соромлячися такої дитячої розваги, вони розважалися цим у Піонерському парку з Танею, хоча були вже в сьомому класі. З Танею... Ліна швидко стрибнула в трамвай, який рушив з зупинки, і поїхала у протилежний кінець міста.

Як дивно, вона ще не була там тепер. Адже ще при ній, у перші дні фашистської окупації, був зруйнований будинок, де вони жили, весь квартал коло Континенталю. Отут був такий чудесний дитячий театр. Побиті кізочки біля фонтана тільки й лишилися... А там, у театрі, у фойє, був акваріум з золотими рибками, там вони зустрілися з Танею в антракті, і ніколи в житті вона не забуде тієї вистави про хлопчика-партизана, наче з того вечора й почалася їхня дружба.

Власне, з Танею вони познайомилися одразу, коли Ліна з батьками переїхала до Києва. Ліна перейшла тоді в шостий клас. Їхня школа була теж на вулиці Леніна. Проти російської драми. Тепер там сама коробка.

І в Москві Ліна була відмінницею, і тут, звичайно. Але першою була Таня. У них були однакові оцінки, вони обидві багато читали, але першою все ж таки була скромна, мила Таня.

Таня ніколи не командувала, але без неї нічого не виходило як слід: ні стінгазета, ні збір загону, ні підготовка до вистави. А їй щиро здавалося, що вона все погано знає, погано вміє, що вона "сіра і непомітна постать" — як вона колись призналася. Та до неї всі тяглися, з усіма вона дружила, у неї любили збиратися, без неї нічого не починали. Таню дуже любили всі вчителі, але це нікого не дратувало, бо вона цим ніколи не користувалась, навпаки, весь клас ставився до неї з особливою ніжністю, бо вона дуже часто хворіла.

Іноді класна керівниця, помітивши, що Таня сидить з палаючими щоками і, значить, у неї знову температура, відсилала її додому. Тоді Таня робилася такою нещасною, їй здавалося, що в класі скоса поглянуть на це, часто вона ховалася від керівниці, але дівчата і навіть хлопці казали: "Танька, йди додому, а то знову місяць пролежиш, ми увечері занесемо уроки".

Її й гарною не можна було назвати — тоненька, висока, з худеньким матовим личком, двома тонкими каштаново-рудавими кісками, з живими розумними карими очима, з чорними густими віями і чорними гарними бровами — вона була сповнена якогось внутрішнього чарування і грації. Завжди надзвичайно тактовна і делікатна, вона ніби боялася когось образити, і в той же час така правдива і чесна в усіх вчинках, словах, переконаннях, що з нею мимоволі всі були одверті і чесні. Про неї сказала колись класна керівниця:

— Таня надто строга у вимогах до себе і до життя. їй буде нелегко, вона дуже відповідально ставиться до найменшої дрібниці.

Так, Таня була не просто собі відмінниця, як інші. З нею змагатися було нелегко, це одразу збагнула Ліна.

Скромна, худенька дівчинка мала великий вплив на весь клас, а от Ліна не завоювала одразу його симпатії.

Вона пам'ятає перші дні, коли з'явилася в незнайомій школі. Її, звичайно, завезла татова машина кольору "кофе з молоком", вона зайшла в клас і удавано байдуже подивилася на дівчаток і хлопчиків, з учителями була підкреслено чемною, але стриманою і на перерві вже почула за своєю спиною: "Задавака". Дві-три дівчинки підійшли до неї, зацікавлені її модним в'язаним джемпером, які носили дорослі дами, і черевиками на каучуці, тоді це була теж новинка, особливо серед дівчаток такого віку, як вона.

На уроках вона відповідала дуже добре, спокійно, впевнено, і карі очі худенької дівчинки дивилися на неї уважно і привітно.

Через кілька днів до неї підійшли дівчатка разом з Танею спитати, в якому гуртку вона працюватиме і, може, ходитиме з ними до піонерського палацу. Ліна трохи гордо відповіла, що вона вчиться "всерйоз" музиці і віддає їй багато часу, а також вивчає англійську мову.

— Але ж у піонерській роботі ти братимеш участь? — спитав сердито хтось із хлопців.

— Звичайно, — спокійно відповіла Ліна, майже не глянувши на нього, — але зараз я готую дуже відповідальну програму з музики до іспиту.

— Ну, тоді коли складеш іспит, — примирливо мовила Таня. — І нам тоді пограєш на піонерському зборі!

Не так уже Ліна була зайнята, і не такий уже важкий був для неї іспит у музичній школі, а просто вона відповідала так, трохи наслідуючи свою маму. Мама завжди трималася так, ніби вона була відмінною істотою від усіх, мала найкращий смак, і все в родині і в домі у них звичайно вважалося найкращим.

— У нас меблі карельської берези на спеціальне замовлення, — казала вона, ніби між іншим, знайомим. — Ви знаєте, ми привезли такий рояль — навіть у філармонії такого нема. А машину чоловікові привезли з-за кордону.

Взагалі мама визнавала лише закордонні речі — джерсі, рукавички, черевики, і з ранку до вечора у неї з подругами тільки й точилися розмови, що про речі. Речі, речі, речі... Що є в універмазі, що бачили в комісійних... речі, речі, речі...

Батько, директор великого тресту, був завжди зайнятий по горло.

То було давно, в ранньому дитинстві, коли Ліночці він розповідав про громадянську війну, бої, Перекоп, про роки навчання на робітфаці, в інституті. Потім веселим, добродушним студентом він безтями закохавсь і одружився з дочкою відомого адвоката. І одразу повірив тому, що намагалася втлумачити в голову вся сім'я жінки. По-перше, що жінка його — неземна істота, по-друге, що тепер головним завданням його життя є вдовольняти всі її бажання, і, по-третє, підкоритись абсолютно її смаку в домашньому побуті. Спочатку це його просто тішило, потім він звик і навіть сам казав інколи з самозадоволенням:

— Бачили мого пса? Справжній англійський дог. Закладаюся на що завгодно, — в місті подібного нема.

— А який сервіз мені дістали, який фарфор — жінка у мене розуміється на цьому!

Але в нього це виходило навіть трохи добродушно і нікого не дратувало.

Жінка не терпіла ніяких його оповідань про роботу, про обов'язки. Це все він мусив лишити "на службі", а дома він був її чоловіком, готовим виконати всі примхи... Може, тому він усе менше й менше бував удома і лише по неділях любив вивезти в театр, прокатати на машині жінку і дочку. Обидві модно вдягнені, гарненькі, ні на кого не дивляться...

Особливо пишався дочкою:

— Ну, правда ж, красуня? А як грає! А як розмовляє англійською мовою і німецькою? Зовсім вільно!

Але Ліночка була по-справжньому розумна: багато читала, прекрасно вчилася, з матір'ю була далека, потай сумувала, що батько вже не розповідає про буряні юнацькі роки, і іноді дуже заздрила Тані. Вона швидко відчула, що зовсім не так треба було познайомитися з класом, і нічого в ній вже такого особливого нема, адже інші дівчатка і хлопці вчаться не гірше за неї і читали не менше. Їй дуже хотілося піти з Танею вдвох гуляти, розмовляти про найтаємніші мрії, які бувають у тринадцять років, і дізнатися, як живе ця худенька дівчинка з ясною, ласкавою до всіх усмішкою.

...Ліна сіла на камінь коло безрогих, побитих кулями диких кізочок, з сумною усмішкою глянула на руїни колишнього дитячого театру....

...Вона сиділа з тіткою в ложі бельетажа, але їй раптом стало сумно ще перед початком вистави.

Там, унизу, в ложі бенуар — директорській, коло сцени, — розмістилась зграйка хлопців і дівчаток. Це все були її однокласники, і серед них сиділа Таня. Вони всі сміялися, жартували, виривали у товстенької Рози програму, Ліда роздавала всім цукерки, там були і

Володя, і Льонька, і Грицько, найбільші урвиголови і бешкетники, але сьогодні вони були гладенько причесані, і червоні піонерські галстуки були якось особливо охайно зав'язані.

Їй, Ліні, було б веселіше сидіти з ними, але вона не могла вільно зайти і сказати: "Добридень, от і я!"

Піднялася завіса. Ліна була набалувана московськими, кращими в світі театрами, а ця п'єса була посередня, і актори досить невиразні. Але от на сцену вибіг Василько — такий невисокий, стрункий хлопчина — і все вмить змінилося, все ожило, заграло. Ліночка, сама не помічаючи того, подалася вся вперед, і в залі всі хлопці і дівчатка з багатьох шкіл ніби завмерли.

— Чудесний актор! — сказала навіть тьотя. — Заради нього можна

дивитися всю виставу.

В антракті Ліна сама пішла в фойє і там, коло золотих рибок в акваріумі, зустрілася з Танею. Таня сяяла і променилася від якоїсь незвичайної усмішки.

— Правда, хороший Василько? — спитала раптом Ліна.

— Дуже хороший! — І, помовчавши, Таня спитала: — Ти вперше в цьому театрі?

— Вперше. Я дуже люблю театр взагалі і навіть боялася після Москви йти сюди.

— Ти багато бачила у МХАТі?

— О, майже все.

— Я теж дещо бачила. Мхатівці приїздили сюди. "Царя Федора", "Синю птицю".

— Ну, "Синю птицю" я бачила хтозна-скільки разів. А кого ти бачила у "Царі Федорі"?

І почалася розмова про улюблені п'єси, виконавців, і виявилося, що Таня хоча багатьох не бачила, але про всіх читала і знала дуже багато про театр.

Коли задзвенів дзвоник, Таня запропонувала:

— Ходімо до нас у ложу, там усі наші, ми розмістимося.

— Гаразд! — одразу погодилася Ліна, але зупинилася. — Незручно перед тьотею... Ти знаєш, після другої дії я прийду.

Вона справді прийшла до них у ложу після другої дії.

— От і Ліна! — привітно сказала Таня. — Сідай зі мною на стілець, ми не товсті з тобою, помістимося, і трошки нам поступиться своїм місцем Володя.

— Здрастуйте, — мовила Ліна, — я в захопленні від Василька, а ви?

— О, — багатозначно підвів угору палець Льонька, — не кажи цього при Тані, вона закохана в Василька.

— Справді? — спитала Ліна. І всі раптом почали сміятися, а Таня дуже почервоніла.

— Можливо, — призналася вона і, підморгнувши Льоньці, комічно в розпачі зітхнула.

Ліні дуже подобалося, що вони так просто всі тримаються, і, мабуть, там таки щось є, бо тільки Василько знову з'явився на сцені, як Таня вп'ялася в нього очима. Добре було б посидіти з нею десь у парку під каштанами і поговорити зовсім-зовсім відверто... Але сцена знову захопила всіх.

Василько сидить у тюрмі в пошматованій сорочці, охопивши тонкими руками коліна, зі скуйовдженим волоссям і палаючими сірими очима, він співає "Орлятко":

Орлятко, орлятко злети вище сонця.

І крила над степом розкрий!

Навіки замовкли веселії хлопці,

Один я лишився живий.

Орлятко, орлятко, ти пір'ям блискучим

Проблисни й затьмар білий світ.

Не хочеться думать про смерть неминучу

В шістнадцять несповнених літ.

Голос тонкий, як у підлітка, ламкий і нерівний, бринить так проникливо і так бере за душу, що дівчата починають підшморгувати носиками.

— Лідо, Лідко, дай хусточку, — шепоче Роза. — Лідко, дай хусточку, я забула свою.

А із сцени лунає палко:

Орлятко, орлятко, товариш крилатий,

Бурятські степи у вогні.

На поміч ідуть комсомольці-орлята

Й життя повертають мені.

Орлятко, орлятко, ідуть ешелони.

Незламна Республіка Рад.

Бо є у орлиної влади мільйони

В бою непохитних орлят!

Таня не відриваючись дивиться розширеними очима на сцену, і мимоволі в темряві Ліна бере її за руку, і отак, міцно взявшися за руки, вони сидять до кінця...

"Я б теж хотіла так, як він, — подумала Ліна. — Коли б бути справжньою піонеркою! Чому в мене все не так?"

Вона згадала розповіді батька про громадянську війну, про боротьбу за Радянську владу.

Що робиться в театрі, коли Василька звільнено!

— Василько! Василько! — кричать і верещать сотні дітей. Хлопці стрибають через ряди, дівчатка з розмазаними сльозами на щоках

пищать, як кошенята. Тут, у цьому театрі, акторів рідко закидають квітами. Але це непідроблене захоплення дорожче за найкращі квіти.

Василько вибігає ще і ще, але глядачі не хочуть розходитися. Нарешті гасне світло, і всі поспішають до гардероба.

Ліна побігла одразу до тьоті. Стали в чергу, одяглися. З Танею розминулися, але коли вийшли з театру, виявилося, що всі захоплені юні поклонниці і поклонники не хочуть розходитись.

— Ще на Василька подивимось, який він, — почула Ліна, як сказав маленький хлопчик, підштовхуючи товариша.

Коло службового виходу стояла і Таня з своєю компанією. "Ого! — подумала Ліна. — От тобі й Таня! Це мені подобається, слово честі!"

— Почекай, тьотю, в машині, я зараз, — кинула вона і підбігла до подруг.

В цей час двері відчинилися.

— Василько! Василько! Браво! — загорлали Льоня і Грицько, а на ганку з'явилася маленька тоненька жінка, в сірій білячій шубці, сірій шапочці, з великими сірими очима — Васильчиними очима. Вона усміхнулася якоюсь знайомою Ліні посмішкою, помахала всім привітно руками,— і раптом Таня кинулась їй на шию!.. Так, то була Танина мама — палкий Василько! Вони так і пішли обнявшись, а за другу руку Танину маму тримали Ліда і Роза разом, і Льоня і Володя йшли тут же, і ще ціла юрба хлопців і дівчат оточувала їх. Отак юрбою вони й пішли додому.

Ліна мовчки сіла в машину і промовчала всю дорогу, не слухаючи, про що говорить тітка.

Але з того дня почалася палка і щира дружба з Танею.

Яке це щастя, яка це чарівна радість — дружба!

Ліна думала: ні, Таня не відчуває так, як вона, Ліна. У Тані багато друзів, у Тані — мама. Маленька тоненька Галина Олексіївна. "Мама — мій найкращий друг", — казала сама Таня. Таня щороку їздить у піонертабір із своїми друзями. "Уся двірня", — сміялася вона. Але Ліна ревнувала недовго. Вони так тяглися одна до одної, що обидві одразу відчули: це вже справжня дружба, не просто подруги, як траплялося в дитинстві, інколи просто тому, що разом вчаться або близько живуть. Ні, їм цікаво було ділитися мріями, планами, думками про книжки, а інколи вони, побравшися за руки, бігали "в телячому захваті" по наддніпрянських парках, лазили по горах, спускалися до Дніпра. Вони любили вдвох ходити в консерваторію, на академічні концерти, і Таня завжди категорично відмовлялася від машини:

— Ну, що ти, чи у нас ніг нема! Мені стільки доводиться лежати! Взагалі, так повелося, що частіше Ліна бувала дома у Тані і дуже рідко Таня у Ліни. Ліна на це не ображалась. Дома у Тані було затишно і лагідно. Весела, сміхотлива мама, батько — теж, якийсь молодий, захоплений своєю працею журналіст.

Ліні все сподобалося одразу, коли вперше прийшла до них.

Багато книжок, дуже проста, затишна обстановка. Раптом з кабінету долинули звуки рояля.

— Ой, тато скінчив працювати! — скрикнула Таня і помчала до кабінету. За хвилину все змінилося.

Поставили патефон, і тато (він теж не був схожий на батька, у нього і постать, і обличчя були зовсім юнацькі) крутив у якомусь вигаданому танці Таню, потім Ліну, схопив на руки Галину Олексіївну, потім проспівав арію з "Князя Ігоря" — і якось вийшло мимоволі, що Ліна з Танею сіли просто на килимі, Андрій Сергійович і Галина Олексіївна — на

канапі, і почалися запальні літературні розмови з приводу нової повісті "Два капитана", що друкувалася тоді в "Пионере". До розмови приєднався, не витримавши, старий дідусь, який вийшов з своєї кімнати. Власне, розмовляли дорослі, і найдужче розпалилася мама, і дівчата на килимі лише зойкали. Ліна одразу почула себе просто і вільно і не знала, хто їй подобається найдужче з усієї родини. її потім попросили зіграти, і вона грала "Карнавал" Шумана і вальси Шопена, і навіть дідусь подякував їй за гру.

...У неї все було зовсім не так... До чого нецікаві були знайомі і подруги її мами! Тільки й розмов, що про ательє, креми, плаття... До чого ж це набридло! Батька Ліна поважала і любила більше, ніж матір, але бачила рідко, розмовляла з ним рідко, кожен жив сам по собі. І ще занадився ходити отой противний інженер, з чорною старомодною еспаньйолкою. Може, коли б Ліна побачила його десь в іншому місці і не з таким виразом відданості, з яким він дивився на маму, він би й не здався таким противним. З його появою мама дуже змінилася. Це давало право і Ліні зачинятися у себе в кімнаті або, йдучи до Тані, казати холодним тоном: "У мене свої справи".

А мамі здається — новими платтями, панчішками-павутинками вичерпується цілком коло її материнських обов'язків до такої великої дочки, яка до того ж дуже здібна, відмінниця і в цьому не потребує ніякої допомоги. Ліні хотілося б, щоб з Танею можна було говорити про все, але було страшно. Така розмова ніби вже узаконювала якісь неможливі, якісь обурливі взаємини між татом, мамою і цим інженером. Може, це все їй тільки здається, а коли поговориш, — це вже буде насправді, і вона боялася цього.

Через Таню вона і з класом здружилася дужче, її разом з Танею обрали і на піонерську конференцію. Отут, у цьому театрі, вона відбувалася...

А потім вони з Танею довго ще "проводжалися", то вона Таню, то Таня її, і гаряче говорили про піонерську роботу в школі, як зробити, щоб

не тільки носити червоні галстуки, а бути в усьому справжніми піонерами.

— А ти хочеш швидше бути в комсомолі? — спитала Ліна.

— О!.. — тільки й відповіла Таня.

— Я раніше заздрила татові, — сказала Ліна, — що він був комсомольцем в роки громадянської війни, в таку героїчну добу, повну яскравих подвигів.

— Знаєш, — призналася Таня, — це було й у мене, коли читала про Трипілля, коли читала "Як гартувалася сталь", але тепер я зрозуміла, що нема чого заздрити. А хіба тепер навколо не подвиги? Може, й нам ще позаздрять, що ми живемо тепер, коли здійснюються п'ятирічки, будують нові міста, перетворюють природу і наші комсомольці скрізь попереду.

— Навіть на музичних міжнародних фестивалях! — вставила Ліна.— Я була тоді в Москві, коли ми зустрічали перших лауреатів піаністів і скрипалів.

— Так ти подумай тільки, наші комсомольці скрізь ведуть перед. — Раптом Таня додала: — От наш Льова, наприклад, він справжній комсомолець.

— Ну, Льова!.. — вимовила Ліна. — А хіба ти його добре знаєш?

— Він був вожатим улітку в нашому піонертаборі і тепер, мабуть, поїде. Ти не уявляєш, як з ним було цікаво.

— Ні, уявляю! — навіть трохи з заздрістю сказала Ліна. — Важко уявити собі щось у школі — свято, збори, недільник — без Льови.

Льова був учень 9-го класу, секретар комсомольської організації. Вперше Ліна його почула і побачила на Жовтневі свята.

— Слово для доповіді має учень 9-го класу Левко Світличний. Ліна вже заздалегідь уявила, яка це буде нудна учнівська доповідь, і у неї з'явився такий вираз на обличчі — мовляв, треба терпіти, нічого не поробиш.

Та дівчата і хлопці всі витягли голови і завмерли — вони вже знали Льову.

На трибуну вийшов чорнявий юнак, з непокірним чубчиком над лобом. Його чорні очі, ніби вогники, запалювали всіх.

З мить він постояв мовчки, навіть наче трошки зніяковів перед такою великою аудиторією, потім раптом просто усміхнувся, адже всі тут були його друзі-товариші, відкинув рухом голови непокірний чуб з лоба і почав по-юнацькому дзвінко, тоном, зовсім несподіваним для Ліни.

Це був не той казенний тон, яким найчастіше роблять доповіді, а здавалося, цей юнак спішив поділитися своїми найкращими думками з друзями. І початок був такий, що одразу зацікавив Ліну.

— Видатний французький письменник, великий гуманіст, наш друг Анрі Барбюс сказав: "Коли визволене людство відзначатиме дати свого визволення, то з найбільшим піднесенням, з найбільшим ентузіазмом воно святкуватиме день 25 жовтня 1917 року".

...Таня і Ліна переглянулися, і Таня махнула густими віями — це був необумовлений, але вже звичний для них знак: "Увага! Цікаво!" І що далі говорив Льова, то напруженіше слухали і Ліна з Танею, і кожен, хто був у залі. У доповіді було багато цитат з творів Маяковського та інших сучасних поетів, і Льова читав їх напам'ять, з запалом і любов'ю. Але й цифри, і фактичні відомості він також додавав як незвичайні відкриття і

з таким юнацьким натхненням говорив про прекрасне життя, яке творять радянські люди і в якому вони, всі піонери, всі комсомольці, беруть участь, що кожен із старших і молодших слухачів починав відчувати якусь гордість, якусь відповідальність за свою поведінку, свою роботу. Він, звичайно, трохи хвилювався. Але ж він сам, сам готував цю доповідь, добирав вірші улюблених поетів, сам виписував висловлювання Леніна і так міцно вірив у кожне сказане слово, що і всі слухачі проймалися цією вірою, цим натхненням.

— От Льовка! От здорово! — казали після доповіді навіть найбільші урвиголови — "дезорганізатори", як їх називали.

Після доповіді, що тривала недовго — хвилин 35, усі були в піднесеному настрої. Ліна потай стежила за Льовою. В хорі він був заспівувачем, заспівував весело, бадьоро, і в очах блищали вже інші задерикуваті вогники, а після концерту він був одним із завзятих танцюристів... Правда, на жаль, він танцював лише з старшокласницями... Навіть директор з любов'ю дивився на гордість своєї школи — відмінника Льову, який вчився тут з першого класу. В цьому хлопцеві не було й тіні від хвалька, балакуна, а було завжди щире бажання організувати щось цікаве, корисне і самому не керувати, а робити нарівні з усіма — і робити якнайкраще.

— Він справжній комсомолець, — задумливо промовила Ліна.

Весна в Києві... Дніпро розлився, і з Володимирської гірки, з Піонерського парку розкрився такий обрій, що можна говорити лише про щось натхненне, найтаємніше, омріяне, улюблене.

І зустрічні мимоволі звертали увагу на їхні очі, бо очі в них обох, як і в усіх тринадцятирічних дівчаток навесні, стали великими, глибокими. Адже найпалкіші думки, найвеличніші прагнення переповнювали їхні серця. Багато вчитися, багато їздити, бачити і всі сили віддати, щоб було справжнє нове життя, світлий комунізм! Вони гаряче сперечалися,

вирішуючи, які питання ставити на піонерських зборах, які цікаві зустрічі влаштувати, але, звичайно, найбільше говорили про своє майбутнє.

І тут, соромлячись і червоніючи, призналися, що мріють про неможливе. Але чому неможливе? От Таня ходить в морський гурток в піонер-палаці, вона не уявляє свого майбутнього без моря, далеких подорожей, наукових досліджень.

— Я думаю, я буду, врешті, здорова.

— Звичайно, — підхопила Ліна. — Ти обов'язково зовсім видужаєш, і я певна, що на морі ти будеш зовсім здорова.

У Ліни не було ще такого певного плану. Звичайно, вона ніколи не кине грати. Їй здається, що це її шлях. Але вона дуже любить і вчитися.

Коли б можна було поєднати... Вона дуже любить мови. Вона вільно розмовляє німецькою і англійською. Може, їй піти на західний? Література її захоплює, але хотілося б робити щось дуже, дуже корисне.

— А література, мови хіба не корисні? — спалахнула Таня. — От мій тато, — ти знаєш, він якийсь природжений лінгвіст. Я думаю, Льова теж піде на літературний! Хоча ні, він казав, що піде на будівельний. Ой, скрізь цікаво!

Вони могли без кінця бродити і вирішувати безліч проблем: як ітиме життя тоді, коли не буде всього дрібного, темного, що тягне назад, а всі свої сили люди прикладуть до розквіту культури. З цих високих проблем перестрибували на свої шкільні питання, і все було однаково важливе, цікаве, і його треба було розв'язати негайно.

Після іспитів Таня, як завжди, поїхала з піонертабором в Одесу, а Ліна з мамою гадали пробути літо в Криму. Але таке щастя! По дорозі, в Одесі, мама дозволила Ліні поїхати до Тані на Великий Фонтан.

Цих днів вона ніколи не забувала.

Уже не видно було дач. Простягався лише степ з вигорілою на сонці травою та пустинний берег, порослий жорстким чагарником та м'якими ведмежими вушками. На березі де-не-де стояли рибальські халупки. Розвішані на кілках сіті сушилися під сонцем. Над самим морем раптом виникав тінистий старий парк з акаціями, чудернацькими кленами і альтанками на схилах. У парку стояв затишний, просторий дім з білими колонами і пласким дахом-верандою. Тут був будинок відпочинку для дорослих. А поряд, на сонячному майдані, де посередині стояла висока щогла з червоним прапором, не стояв, а ніби зупинився на деякий час легкий будиночок з маленькими верандами, прибудовами, сходами. І там на бильцях, на сходах, на легких лавочках сиділи хлопці і дівчатка в синіх трусиках, білих майках і червоних галстуках.

Таня, засмагла, вся вишнева від сонця, боса, в трусиках і майці, кинулась на шию Ліні. Вони верещали від радості, Ліна знайомилась з Таниними товаришками. Ліна з заздрістю дивилася на кімнатки дівчат, — майже без усяких меблів, з білими розкладушками, нефарбованими ослінчиками і столиками.

Як би весело було лишитися тут, збиратися за горном на лінійку і так само, як Таня, урочисто, зосереджено опускати прапор!

А вогнище! Як добре, що вона потрапила саме на вогнище! Прийшли моряки. Дівчатка розповіли з гордістю Ліні, що моряки до них часто приходять.

На вогнище прийшов дехто і з батьків, і Танині тато і мама, приязні до всіх, веселі і зовсім молоді. Танину маму всі звали "тьотя Галинка", і видно було, що вона їм усім дуже близька, а Андрій Сергійович жартував з хлопчиками і, кумедно склавши руки, казав піонервожатому Льові — їхньому Льові, який приїхав сюди знову на літо працювати піонервожатим.

— Льово, прийміть і мене в табір, у вас тут веселіше!

На вогнищі один з моряків розповідав про цікаві події з їх життя, і всіх захопило оповідання, як він спіймав шпигуна. А потім усі співали "В гавані, в далекім плаванні" та інші морські пісні.

Таня спитала Льову, чи може Ліна лишитися в таборі на ніч, чи мусить піти до її мами. Вони про все питали Льову і слухали його, хоча були з ним усі "на ти", адже він був ще учнем їхньої школи. Льова дозволив, і Ліна з Танею стягли матрацик з розкладушки на підлогу і, сміючись, полягали.

— І ми, і ми так само! — засміялася Оксанка і Ема. — Дівчата, ми з вами!

Дівчатка стягли матрацики, і всі лягли покотом.

— Ну що за охота, — пробурмотіла п'ята дівчинка з цієї кімнати — Золя. Її звали дуже пишно — Ізольда, а прізвище було Зозуля. — Просто як мавпи.

— Ти не хочеш — не треба, — сказала Ема.

— їй там самій зручніше їсти мамині пиріжки, — зауважила Оксанка.

— Ну, і що з того? Маю повне право. Мені треба поправлятись!

— Ну, чого ви, справді, — заступилася Таня, — хто як хоче, так і робить.

...Чому вона згадала її... Золю? Як не згадати! Це була їхня перша зустріч — і як можна було знати, що така невинна зустріч обернеться так жахливо!

Ніколи не забути цей щасливий табір над Чорним морем...

Потім їй довелося зустрітися з Золею — Ізольдою Зозулею і з Льовою піонервожатим... Але це пізніше...

Нещастя почалися восени. Їй раптом стало важко дома. Вона ще дужче полюбила школу, товаришів, Таню. І їй здавалося — дома життя зовсім не таке як слід. Вона замислювалась. Тато дуже зайнятий, заспокоювала вона себе, він дуже багато працює і не звертає уваги на всі дрібниці побуту. А мама завжди каже: "Я мушу йому створити умови, щоб ніякі дрібниці не заважали його важкій роботі".

Тато став похмурішим, якимось розгубленим. Але дома він не звик розмовляти про свої неприємності. Дома мусило бути "все гаразд". Ліна намагалася бути більше часу поза домом. Вони з Танею захопилися академічними і учбовими концертами в консерваторії, любили ходити вдвох у дитячу бібліотеку, у піонерський палац. Часто готували завдання у Тані, а потім Ліна завжди грала дідусеві.

Коли вночі залунав дзвоник, вона тільки перевернулася з боку на бік. Батько часто повертався пізно вночі, інколи до нього вночі приїздили у справах.

Але Ліна більше не заснула. Вона чула чиїсь кроки, стриману розмову. Раптом двері в її кімнату відчинилися і зайшла мати, в халатику, непричесана, з тремтячими губами і руками. Вона сіла на ліжко і через силу вимовила:

— Батька заарештували...

Ліна схопилася з ліжка і, як була, в піжамці, побігла з кімнати в коридор.

Там стояли незнайомі люди. Батько зробив крок до неї і сказав тихо:

— Я завинив перед партією і народом. Я недоглянув... я мушу спокутувати. Прости і ти мене, дочко. Не забувай ніколи, що тебе звуть Леніною.

Отак обернулося життя.

У тресті, яким керував батько, виявилася величезна розтрата. Його обплутали негідні люди.

Кілька днів Ліна не ходила До школи. Як вона зустрінеться з Танею, усім класом, вона — горда, незалежна Ліна? Другого дня подзвонила Таня:

— Ліно, що задано з літератури і фізики? Мама хвора, і я не була в школі, мабуть, і сьогодні не піду. Мамі дуже погано, а тато в командировці.

Значить, Таня не була в школі і нічого не знає. Цікаво, а решта?... Напевне, знають, напевне...

Вона пересилила себе і зібралася до школи.

Контрольну з літератури вона написала в той день трохи гірше, ніж завжди, але нічого... Потроху знову втяглася. Важкий камінь давив-давив. Як жити? Треба вчитися, бути справжньою піонеркою, готуватися до вступу в комсомол. А чи приймуть її тепер? А чому ж ні? Коли вона доведе своєю роботою, що гідна цього?

Як дивно, Ліні легше, коли приходить Сергій Леонідович... Він спокійний, лагідний, витриманий, він не втручається ні в що, але непомітно, наче мимохідь, порадить саме те, що потрібно.

Дратує тільки те, як він дивиться на маму і з занадто вже запобігливою усмішкою на Ліну. Взагалі, в присутності Ліни ніяковіє і губиться. Але він зовсім не такий вже противний...

З Танею їй дуже важко було зустрітись. Так вийшло, що вони довго не бачилися. Таня не ходила до школи кілька днів. Вони зустрілися в неділю в бібліотеці і пішли любимою, зовсім не найближчою дорогою у Піонерський парк. Так, щоб пройти повз Андріївський собор, спуститися Володимирською гіркою, перейти вулицю Кірова проти Палацу піонерів, де, трохи соромлячися своєї романтичної захопленості, відвідує морський гурток Таня.

Отам, над Дніпром, під старим каштаном, відбулася їхня розмова, яку ніколи не забували ні Ліна, ні Таня.

Ліна раптом все розповіла, — і як забрали тата, і як вони не по-правильному, не по-хорошому жили, і як їй важко з матір'ю, і про Сергія Леонідовича, і що вона мусить довести, усім своїм життям довести, що вона справжня радянська дівчина. А батька вона все-таки любить і не може його не любити. Вона знав, що він завинив, але він не ворог. Як страшно в житті! Безвілля, безхарактерність може призвести до злочину.

Таня тримала її за руку і, якось болісно підвівши праву чорну брову, раптом сказала зовсім не до речі:

— Між іншим, ти знаєш, тато мені не рідний батько, тільки однаково я люблю його, лише трошки менше, ніж маму.

— Хіба? — здивувалась Ліна і продовжувала говорити далі про своє болюче і страшне, але їй стало легше і вільніше говорити.

І там вони дали слово завжди підтримувати одна одну і вірити одна одній так, щоб можна було все, все сказати.

Ліна ще частіше почала бувати у Тані. На концерти вони ходили втрьох — Ліна, Таня і Танин тато. А потім у Тані народився братик Андрійко, і Ліна переживала це з усією родиною і бігала з Танечкою купувати квіти, пелюшки і різні кумедні речі для немовлят.

Їй було легше переживати своє горе. Вона не заздрила Тані, а раділа разом з нею.

Влітку Ліна з мамою поїхали до тітки у Трипілля. Там і застало їх 22 червня.

— Додому! Швидше додому! — рвалася Ліна. З маминими істериками на пароплав сісти було неможливо. Другого дня, весь запорошений, схвильований, приїхав по них Сергій Леонідович і відвіз у Київ.

А потім життя враз урвалося. З Танею бачилися двічі чи тричі похапцем, ні про що не поговорили як слід — було ніколи. Танин батько був уже в Армії.

— Тільки б не виїздити нікуди, — сказала Таня, — поки що ні я, ні мама не боїмося нальотів. Але кидати Київ!.. Це найважче... Я думаю, все-таки не доведеться.

Та раптом уночі Ліну розбудив телефонний дзвоник.

— Це я, Таня. Ми несподівано їдемо. Я думаю, до Харкова. Не далі. Ліночко, а ви їдете?

— Поки що ні...

Поки що! Лінина мати взагалі казала: "Нікуди нізащо я не поїду! Хіба всі їдуть? Кинути квартиру, речі... Нас, двох жінок, піхто не зачепить. Кому ми потрібні?..."

— Може, ти поїдеш з нами... — тихо сказала Таня. — Спитай у своєї мами.

Ні, цього вона не могла — покинути матір, це й Таня зрозуміла. Таня нашвидку продиктувала адресу харківських родичів, просила писати. От і все...

...Більше Ліні нічого не хочеться згадувати. Остання надія на порятунок зникла, коли поїхав Сергій Леонідович. Як він і Ліна благали матір евакуюватися! Ліна пройнялася справжньою повагою і любов'ю до Сергія Леонідовича після останньої їхньої розмови. Мама недоречно і нетактовно в присутності Ліни сказала:

— Якщо ви мене любите, як завжди кажете, ви лишитеся тут зі мною, коло мене, а не подастесь хтозна-куди і нащо.

Сергій Леонідович здивовано, наче вперше бачив, поглянув на неї, перевів очі на Ліну, яка почервоніла від обурення, якось болісно зітхнувши, промовив тихо, але твердо:

— Мене дивує таке випробування мого ставлення до вас. Це ні до чого зараз. Я пропоную вам і Ліночці їхати, бо лишатися тут безглуздо. Йдеться не про наші з вами взаємини, а про ваш від'їзд із Києва, в чому я вам можу по-дружньому допомогти.

— Мамо, треба їхати! — сказала Ліна. — Ти ж розумієш, все може бути. — Але мати закопилила губу, наче вісімнадцятирічна дівчина, почала хлипати, і не можна було розібрати, чи удавано, чи щиро.

Він таки був вірний, відданий друг, Сергій Леонідович. Через них він зволікав із своїм від'їздом і все ж таки в останні хвилини прислав по них машину. Мати розсердилася, а Ліна похапцем написала кілька слів: "Дорогий Сергію Леонідовичу! Я ніколи не забуду вашої уваги. Дякую за все. Ліна".

Після того у неї просто опустилися руки. Насувалося страшне, темне, невблаганне, і вона нічого не могла зробити.

Запам'ятався тупий гуркіт ворожих чобіт по брукові. Як же тепер жити? Як жити? Мати запобігала перед нею, але Ліна уникала будь-яких розмов, робила все механічно, зціпивши зуби. Запнувшись хусткою, ходила на базар продавати речі, дома варила, рубала дрова, розтоплювала пічечку. Мати раптом ніби зрозуміла, яку непоправну дурницю зробила,.— якось обм'якла, дуже змарніла, стала лагіднішою і навіть слухала в усьому Ліну. До неї якось прийшли з газети:

— Ваш чоловік заарештований більшовиками. Уявляємо, як важко вам довелося при советах. Напишіть, будь ласка, про це в газету.

Мати перелякано поглянула на Ліну. Та лише трошки зблідла, але дивилася холодними і зовсім спокійними очима.

— Ми ні в які газети нічого писати не будемо, — сказала вона. — Батько був покараний, бо в нього були великі розтрати.

І Ліна так глянула на матір, що й та забелькотіла:

— Я нічого, нічого не писатиму. Вони пішли ні з чим.

— Мамо, коли ти хоч слово напишеш або скажеш, ти мене ніколи не побачиш, — сказала твердо Ліна матері. — Досить того, що ми лишилися, але щоб підлабузнюватися до ворогів, чорнити нашу владу, за яку воював наш батько, — цього я вже не дозволю. Мати заплакала.

— Боже мій, боже мій, що я наробила! Краще б уже поїхала з Сергієм Леонідовичем.

— Звичайно, краще! — презирливо мовила Ліна.

— А тепер нас заарештують!

До них приходили ще і ще, але мати лежала тоді хвора. Вона застудилася, і в неї було запалення легенів. Вона лежала виснажена, страшна, дивилася благальними очима на Ліну, ніби просила пробачення, і в неї не було сил боротися за життя. В неї і бажання не було боротися за нього, їй здавалося, що все хороше давно вже минуло, а попереду лише голод, пригнічення, темрява без усякого просвітку. Ліна з сил вибивалася, та трималася твердо, продавала рештки речей, щоб щось зварити матері, купити ліки в аптеці, заплатити лікареві. Її, Ліну, вже не можна було пізнати. І нічого дивного в тому не було, що Льова її не впізнав...

Льова — комсомолець з десятого класу їхньої школи, піонервожатий з табору, де була Таня і куди приїздила на два дні влітку Ліна.

Але то був він, хоча дуже змужнів, навіть вуса в нього виросли, і він був зовсім-зовсім дорослий, в якомусь сірому картатому пальті. Він вийшов з-за рогу Бессарабки, і тут його зустріла Ліна. Він пройшов повз неї, поглянувши, але не впізнавши в цій запнутій сірою великою хусткою, в стоптаних черевиках, старій спідниці і кохтинці завжди гарно, елегантно вдягнену Ліну. Ліна повернулася і кинулася за ним. Щось їй підказало, що не треба гукати, називати його. Але їй стало так радісно, ніби на чужині вона побачила рідну, близьку людину.

Вона смикнула його за рукав і, захлинаючись, схвильовано зашепотіла, їй навіть на думку не спало, що він злякається її, не повірить.

— Ти мене не пізнаєш? Я Ліна Косовська, я з Танею Стародуб в одному класі вчилася. Я до вас приїздила в піонертабір під Одесою!.. Льово, милий, яка я рада, що я тебе побачила!.. Льово, я прошу тебе... одну хвилинку... якби ти знав... Я зовсім, зовсім одна... Мати не захотіла

їхати, а тепер дуже хвора. Але чому ти тут? Ти ж комсомолець і ти... — Вона не посміла продовжувати.

Льова вдивлявся в цю худу дівчину, яка тримала його за руку, ніби в ньому був увесь її порятунок, і раптом усміхнувся.

— Ліна! Пізнав! Але ти дуже змінилася. Ну, як же ти живеш? — спокійно спитав він. — Ходімо, я проведу тебе трошки. Або ні, я поспішаю, краще ти проведи, якщо маєш час!

— Звичайно! Звичайно! — згодилася Ліна. На вулиці було майже порожньо, і вона заговорила пошепки, швидко-швидко про все: як лишилась, як важко зараз захворіла мати, але вона не може, не може так...

— Ти мені нічого не кажи, — палко мовила вона. — Я знаю, так не годиться, і я тебе ні про що не питаю, але ти недарма лишився.

— Яка ти наївна, Ліно, — сказав Льова, — хіба можна так? Я лишився, бо я працюю в газеті. Я знаю, ти і твоя мати відмовилися написати, як більшовики знущалися з вас, і я сам хотів побачити тебе і попередити...

— Ти працюєш у них? — здивувалась Ліна і разом збагнула, — його лишили навмисне. — Ну, ні, нічого не кажи. Що б ти не казав, я знаю, що ти лишився не з тої причини, що і ми. І я благаю тебе, допоможи мені... Допоможи мені...

— В чому? — спитав тихо Льова. — Вам дуже скрутно? Ви, мабуть, голодуєте? Хіба ти не знаєш, що родини репресованих при Радянській владі одержують тепер допомогу!

— Що ти! — з розпачем промовила Ліна. — Як можеш ти так казати? Краще б справді я вмерла з голоду, ніж звернулася б до них по допомогу. Ні, поможи мені... бути радянською людиною... — зовсім

пошепки проговорила вона. — Навчи, як, чим можу я допомогти нашим. Я знаю, Льово, ти знаєш...

— Яка ти необережна, Ліно. Ти ж так мало знаєш мене.

— Ні, — захитала головою Ліна. — Ти ж був секретарем комсомольської організації. Я стільки разів слухала тебе... І там, у піонертаборі... То ти мене не знав, а ми всі тебе добре знали, і ми стільки разів говорили з Танею про тебе...

— З Танею? — перепитав Льова, і в очах у нього майнуло щось тепле. — Вона виїхала, звичайно?

— Так, з мамою, а батько на фронті. Правда, вона дуже хороша була, Таня?

— Дуже, — чогось червоніючи, промовив Льова. — Я знаю, ти з нею дуже дружила. Ти знаєш, кого я ще тут побачив, теж не встигла виїхати — Золю Зозулю, вона теж була в нашому піонерському таборі. Ти зараз, Ліночко, йди.

— Але я побачу тебе ще? Може, ти зайдеш до нас?

— Ні, не треба мені заходити до вас, — усміхнувся Льова. — Ми побачимося обов'язково.

— Тільки швидше, — сказала гаряче Ліна.

— Гаразд. Позавтра. Давай на тому ж місці, де ми зустрілися, коло Бессарабки. — І додав: — Я радий, що ти така, не розгубилася і віриш.

— А як же інакше? — спитала Ліна.

— Звичайно, як же інакше! Однаково ми переможемо, не падай ніколи духом, Ліно! — І він потис її руку. — Нікому не кажи, що мене бачила.

— Звичайно.

Раптом Ліна на хвилинку затрималася і сказала:

— Льово, рідний, тільки будь обережний.

Льова усміхнувся і пішов, а Ліна побігла додому окрилена, сповнена надій. Таке щастя! Зустріти Льову! Він був тепер їй найріднішим у всьому світі. Хоч би швидше прийшло це позавтра! Вона лежала тої ночі і згадувала Льову таким, яким він виступав на зборах, у школі, перед загоном у піонертаборі і зараз. Ті ж великі чорні з променистим вогником очі, веселий, усміхнений, у нього була звичка відкидати рухом голови чорний чубчик з чола, і це надавало йому завжди бадьорого, трохи навіть задерикуватого вигляду. Його дуже любили і поважали всі в школі. Він був відмінник, кандидат на золоту медаль. І, крім того, завжди він щось вигадував, організовував. Жоден похід, екскурсію, суботник не можна було уявити без Льови, без його дзвінкого, веселого голосу. Як він заспівував любимі комсомольські пісні!

Таке щастя! Побачити Льову! І він повірив їй, повірив, і він допоможе їй.

Вона ласкавіше, ніж звичайно, ходила коло хворої матері. А та чомусь зовсім затихла і тільки зрідка казала:

— Лінусю... посидь коло мене... Лінусю, не сердься на мене... Зараз на неї сердитися було неможливо, така вона була нещасна. Ліна умовляла її щось з'їсти, випити чаю, але хвора ледь хитала головою.

— Мені нічого не треба, Лінусю... ти сама їж... Бач, як ти змарніла... Через мене... все...

— Не думай про це, мамо, — сказала Ліна. — Ну, зараз погане але почекай, їм не довго панувати, наші повернуться, і все буде гаразд

— Я вже не дочекаюсь... — шепотіла мати. — Я сама в усьому винна...

У неї часом затьмарювалася свідомість, і вона щось швидко, гарячково доводила то батькові, то Сергієві Леонідовичу і кричала: "Рятуйте Ліночку! Вони її хочуть забрати. Рятуйте Ліночку! Ліночко, не підходь до них! Ліночко, не дивись на них!"

Їй ставало все гірше. Мав прийти лікар і не йшов. Так минув другий день. Ніч. Ліна не спала, сиділа коло матері. Отак лише здрімнула в низенькому кріслі, а коли прокинулась, уже сірів невеселий ранок. Мати трохи затихла, тільки дихання, сипле, важке, інколи виривалося з грудей і часом знову починався напад кашлю.

"Сьогодні я побачу Льову!" — майнуло в голові у Ліни, і вона всміхнулася. Швидко схопилась і почала розпалювати трісочками пічечку. Потім прокинулась мати, винувато і лагідно посміхнулась до неї.

— Тобі сьогодні краще, правда, мамусю? — спитала Ліна.

Мати кивнула головою, але говорити не могла. Показала на горло, ледве підвела руку.

— Горло болить?

Але мати, заперечуючи, захитала головою.

Ліна напоїла її майже силоміць чаєм. Удень, нарешті, прийшов лікар.

Звідки вони взялися, такі люди? Раніше не бачила таких Ліна, а цей — наче двадцять п'ять років пролежав десь у комірчині, посипаний нафталіном і побитий міллю, і тепер виліз, чужий, із злорадною посмішкою. Навіть його старомодне пальто з бархатним коміром, як на малюнках дореволюційних журналів, і котелок, і палиця викликали огиду в Ліни.

— Власне, мені робити нічого, — сказав він, оглянувши матір, — я чудес не творю, а тут справа в годинах.

— Що ви кажете? — кинулась до нього Ліна.

— Нічим не можу допомогти, — холодно відсторонився лікар від неї. І раптом, глумливо дивлячись крізь пенсне, спитав: — Чому це ви, панночко, так настроєні проти нашої преси і відмовилися сказати правду про совєтські порядки?

Ліна стисла пальці.

— Це не ваша справа, — відповіла вона. — Ваша справа рятувати людей від хвороб, а коли ви цього не можете, йдіть собі швидше, — і відчинила перед ним двері.

Лікар щось засичав і вислизнув...

Матері справді було вже зовсім погано. Як Ліна не зрозуміла цього одразу? Але ж вона зробила все, що могла. Вона сиділа на ліжку матері і плакала, а мати тільки інколи поглядала на неї і знову втрачала свідомість, марила, стогнала.

Як можна було її покинути навіть заради побачення з Льовою?

Другого дня матері не стало...

Сусідки допомогли дістати труну, разом з Ліною одягли, поклали в труну, домовилися з якимось старим робітником з колишньої похоронної контори, який пообіцяв "захоронити по першому розряду" за мамині золоті сережки, потім Ліна пішла договоритись про місце на Байковому кладовищі.

І, нарешті, на третій день після смерті матері вона і кілька сусідок пішли за сумними дрогами, до яких була неміцно прив'язана труна. По дорозі сусідки відійшли, і на кладовищі була лише Ліна, візник і могильники...

Вже було темно, коли вона сама поверталася додому. Васильківська, Бессарабка — треба було поспішати, адже увечері ходити не можна було, затримували патрулі. Але на Бессарабці стояв натовп людей.

— Що там? — спитала вона.

— Хіба не бачите? — з серцем відповіла якась жінка. — Повісили, трьох повісили... Один зовсім молоденький, кажуть — партизани, комуністи.

Вона підвела голову і справді побачила страшну перекладину шибениці, яку вона бачила на малюнках до "Капітанської дочки", і раптом їй впало в очі — картате сіре пальто і брюки галіфе. Вона протиснулася вперед, закусивши руку, щоб не закричати... Вітер розвівав чорний чуб над білим, білим чолом... Льова... То був повішений Льова...

Як важко згадувати далі... 42-й, 43-й роки. Вона була зовсім одна-однісінька... І як, де знову зустріти такого, як Льова? Сміливого, одчайдушного, щоб витяг її з цієї прірви.

"Ліночко, не дивись на них! Ліночко, не підходь до них!" — ніби бриніли весь час передсмертні вигуки матері. І справді, забачивши постать у сірому мундирі, Ліна бігла непотрібними їй провулками, ховалася в чужих під'їздах, у руїнах висаджених у повітря будинків.

Знайомих майже не було. Татові приятелі всі виїхали, а в будинку вони раніше майже нікого не знали. Познайомилися лише тепер, по спільних мандрівках на товчок, на базар. Через нових знайомих випадково придбала уроки... музики! Вона вчила двох восьмирічних дівчаток-близняток, і за це її годували обідом.

— Шкода, що ви не знаєте німецької мови, — казала їхня мати, — тепер це найнеобхідніше.

Ліна знала мову, але не признавалася. Вона зневажала батьків, які в такий час учили дітей музиці, зневажала себе. Але це ж було краще, ніж іти кудись працювати в установу. Через нових знайомих її запросили репетирувати ще двох дітей, яких не хотіли тепер посилати до школи.

— Поки наші повернуться, — якось проговорилась мати, — щоб діти не дуже відстали. — Проговорилась і злякалась. І до неї Ліна ставилася з повагою. Згодом вона дізналася, що чоловік її — червоний командир, на фронті. Коли б вона, Ліна, так не замикалася в собі, вона б побачила, що більшість, переважна більшість була саме така, як ця жінка, і не треба було докоряти всім: "Навіщо ви лишилися?" Так само, правда, вона докоряла сама собі.

Вона трохи відходила з дітьми. Їй дуже хотілося вчити їх так, як вона сама вчилася в школі — не лише вчити писати без помилок, розв'язувати задачі, а виховувати. Розповідати про Радянську Батьківщину, про піонерів, про радянських людей. На деяких уроках вона це робила... дуже обережно, але все-таки розповідала, і це були єдині світлі хвилинки.

Взимку 42-го року дружина командира з дітьми поїхала на село до матері, їй самій було дуже скрутно. Ліні йшов сімнадцятий рік, і вона одержала кілька повісток з наказом з'явитися на біржу. Це було найстрашніше.

Але тут раптом зустрілася стара друкарка з батькового тресту. Колись то була кокетлива, досить гарна, хоча вже й літня жінка, — зараз сива старуха.

— Ліночко! Це ви? Як же ви живете? Як мама?

Ліна розповіла, що мати померла, а сама вона отак тиняється, а тепер ще — повістка на біржу...

— Ой, вас одправлять! — злякалася жінка. — Знаєте що, я краще влаштую нас там, де я працюю, в ресторані, посудницею. Принаймні ви будете спокійною, що вас не чіпатимуть. Аби якось перебути, і все-таки обід! Там і моя дочка Тамарочка працює. Звичайно, ви могли б краще влаштуватись... Адже ви, здається, добре знаєте мови.

Що ви, забудьте про це, — схопила її за руку Ліна. — Воно й правда, — погодилася нова приятелька. — Я теж забула, що друкувала з іноземних мов. Я чищу картоплю і буряки і більш-менш спокійна і намагаюся Тамарочку тримати коло себе, щоб її, боронь боже, відвідувачі не бачили. Я й вас берегтиму. Це був порятунок!

Ліна зраділа і одразу дала згоду, хоча це було зовсім нелегко. Дякувати друкарці Любові Федорівні — вона дійсно турбувалася про обох дівчат — і про свою Тамарочку, і про Ліну, — щоб не були вони голодні, щоб не над силу навантажували їх роботою, а головне, щоб не дуже їх помічали. Тамарочка, чорненька, гарненька дівчина, здавалося, спокійніше ставилася до всього, жила лише сьогоднішнім днем, але Ліні було нестерпно важко. Згори, з зали ресторану лунала музика, чути було п'яні вигуки. Що робити, що робити? Вона не знала — найважче ще

попереду... На кухню іноді заходила висока огрядна жінка. З Любов'ю Федорівною вона віталася завжди, хоч трохи звисока, але привітно.

Фрау Фогель звали її всі. Вона прекрасно розмовляла і російською, і українською мовами.

— Знала її десять років і не знала, що вона фрау Фогель, — здивовано казала Любов Федорівна, — а тепер виявилося, що і дід, і прадід її німці. А може, це вона відкопала своїх предків, щоб урятуватися?

І справді, фрау Фогель так трималася, що не можна було розібрати, кому вона дійсно співчуває.

У вересні дівчата знову одержали повістки. Любов Федорівна заметушилася, забігала, знайшла якихось знайомих лікарів, дістала довідки і для Тамари, і для Ліни.

— У Тамари — астма, у Ліни — туберкульозний процес.

Їй спало на думку порадитися з фрау Фогель. Адже та приязно ставилася до неї.

— Хай дівчата прийдуть увечері до мене! — сказала фрау Фогель і дала свою адресу. — Я щось вигадаю для них!

Ліна і Тамара пішли.

Двері їм відчинила висока, гарно вдягнена дівчина їхнього віку. Ліна й Тамара були в таких жалюгідних платтячках, запнуті хусточками! Дівчина здалася Ліні дуже знайомою. Де й коли вона бачила її?

Хто там, Золю? — почули вони голос фрау Фогель. Золя! Золя! Ну так, звичайно, це Золя — подруга Тані, з Таниного піонертабору, Золя, про яку згадував Льова.

— Золя! — аж скрикнула Ліна.

— Ви мене знаєте? — спитала Золя. — Я теж наче вас десь бачила. — Де ми стрічалися?

— Ви не пам'ятаєте? В піонертаборі під Одесою! Я приїздила до Тані.

— Так, так! Тепер я тебе пам'ятаю, тебе звуть Ліною, — зраділа й Золя, одразу перейшовши на ти. — От добре як! Так приємно тепер зустрітися з колишніми подругами.

Увійшла фрау Фогель.

— Мамо, уяви, я давно знаю Ліну, — повідомила Золя, — це подруга Тані Стародуб. А це твоя приятелька?

Дівчатам одразу стало легше.

— І ви працюєте на кухні? — здивувалась Золя. — Чи ви сказилися? Я зовсім добре влаштувалася, і мене ніхто не чіпає. Поговоріть з мамою, вона влаштує вас кудись у канцелярію, на чисту роботу.

— Ні, нам і тут добре, — сказала Ліна, — але вся справа в тому, що весь час одержуємо повістки на від'їзд до Німеччини.

— Ну, це пусте, — махнула рукою фрау Фогель, — це я влаштую. Кому ж і допомогти, як не своїм?

Тамарочка почала гаряче дякувати і за себе, і за Ліну, а Ліні було чомусь не по собі. Чому мати Золі Зозулі — фрау Фогель? Але ж вона назвала їх своїми? І Льова казав, що бачив Золю... Адже і Льова був добре вдягнений, тримався так незалежно, працював навіть у них в газеті, а насправді був зв'язаний з підпіллям, з партизанами... Та поки що не треба згадувати про Льову.

Як важко самій розібратися в людях!

— Приходь частіше, ми підемо в кіно, — запропонувала Золя.

— Я вже забула, коли де була, — призналася Ліна. — І ніколи і не тягне нікуди. Навіть не уявляю собі, щоб можна було тепер кудись іти розважатися.

— Ну, так не слід вішати носа! — безапеляційно заявила Золя. — Треба завжди сподіватися на краще.

Адже про це і Льова казав...

Але від кіно Ліна рішуче відмовилася.

— У неї мама померла, їй не до того, — пояснила Тамарочка, боячися, що Золя образиться.

Деякий час їх не чіпали, але восени 43-го року, коли люди вже пошепки передавали один одному: "Наші близько, наші женуть фріців", облави, арешти, суцільні мобілізації посилились, Любов Федорівна знову кинулася до фрау Фогель.

— Не турбуйтеся, — сказала та, — я їх заберу з собою, а у Львові залишу у своєї родички. Хай вони сьогодні прийдуть до мене, я їх познайомлю де з ким, дістанемо документи на посадку. Ми влаштуємо

дівчат у нашому вагоні, можете бути спокійні — що буде моїй Золечці, те й їм...

— Нізащо, — сказала Ліна, почувши цю пропозицію від Любові Федорівни. — Я нізащо нікуди не поїду з Києва. Краще вже вмерти.

— Та тільки ж до Львова, — спробувала умовити Любов Федорівна. — А що, як вас заберуть під конвоєм, одправлять у запечатаному вагоні? Сьогодні, казали, наша вулиця відходить до забороненої зони і звідси виселятимуть.

З району, де жила Ліна, давно вже всіх виселили. То була "заборонена зона". Останній час вона ночувала у Любові Федорівни. Раптом вихід знайшла тиха і лагідна Тамарочка:

— Знаєш що, Ліно, ми таки підемо до цих Фогелів і заберемо у них документи на посадку. Ми скажемо, що прийдемо прямо на вокзал, а з цими документами втечемо і десь переховаємося.

— Це справді краще, — погодилася Ліна.

А Любов Федорівна була в такому розпачі, що вже не знала, що краще, а що гірше.

Увечері Ліна й Тамара пішли до фрау Фогель.

— О, Золя вже на вас давно чекає! — сказала та.

Ліна перша переступила поріг Золиної кімнати і зупинилася: на канапі з Золею сиділи два есесівські офіцери. Золя була гарно вдягнена, модно зачесана, сміялася і кокетувала з задоволеним, переможним виглядом.

— Мої милі дівчатка!.. — схопилася вона з канапи і кинулася обіймати Ліну і Тамару, ніби справді вони були такими вже близькими друзями і їхній прихід був для неї великою радістю. — Знайомтеся, — звернулася вона по-німецьки до офіцерів. — Це мої подружки, фрейляйн Ліна і фрейляйн Тамара. Ми поїдемо всі разом. Мамо, — Золя вередливо надула губки, — приготуй нам вечерю! А ви, дівчатка, прошу, сідайте до столика, поки мама організує нам щось грунтовне, ми тут трохи поласуємо.

На круглому столику біля канапи стояли високі пляшки з лікером і рейнвейном, тарілки з шинкою, вази з фруктами.

Тамара благально поглянула на Ліну. Ні, втекти було неможливо, але сісти поряд з ними, ворогами, пити з ними вино? "Яке було б щастя, коли б це була отрута!" — майнуло в голові Ліни. Зараз, у цю хвилину, вона, не замислюючись, ковтнула б її.

— Ми скоро мусимо йти, — лагідно почала Тамара, — адже треба зібрати речі і треба ж з мамою побути. Твоя мама казала, що одержить для нас якісь там талончики на посадку, і ми вже прямо завтра прийдемо на вокзал. — Вона намагалася навіть усміхнутися, бідна Тамарочка, хоча їй було не легше, ніж Ліні. Для годиться вона присіла на краєчок канапи. Ліна сіла поряд.

— У Ліни дуже голова болить, — знову заговорила Тамара.

— Ну, звичайна Reisefieber , — засміялася Золя. — А я нітрохи не хвилююся. — І звернулася по-німецьки до офіцерів: — Мої подружки так схвильовані, що нарешті поїдуть і побачать світ. У Ліни навіть голова заболіла.

— Ти розумієш добре німецьку мову? — спитала вона Ліну.

Ліна похитала заперечливо головою.

— Фрейляйн мусить випити, і головний біль одразу мине, — сказав один з офіцерів. — А мову ми вивчимо на практиці, я сам беруся бути вчителем такої гарної панночки.

Золя кокетливо погрозила пальцем.

— Випий, Ліночко, справді голова пройде! — сказала вона. — І ти, Тамарочко! Їжте, будь ласка, будьте як дома.

Тамара випила чарку вина і шепнула Ліні:

— Випий, щоб не чіплялися, і їж більше.

Але Ліна не могла примусити себе взяти й шматочок.

— Не звертай на нас уваги, Золечко, — сказала Тамара, — ми справді схвильовані перед від'їздом. Адже все обернулося так несподівано!

— Звичайно! — засміялася Золя. — Тепер ми поїдемо в вагоні з повним комфортом. З моєю мамою ви можете бути цілком спокійні. Як у Христа за пазухою!

А Ліна відчула, що найдужче вона саме і боїться її матері — її холодних очей, великої самовпевненої постаті, посмішки, якою вона не посміхалася, а яку робила на кам'яному, як маска, обличчі. Як вона могла ще сумніватися в ній, вагатися, чи наша вона людина, чи ворог! Хоч би швидше мати вже в руках прокляті талончики і піти, піти геть звідси... і ніколи вже не стрічатися з цими людьми... Краще вже сховатися в ярах на Солом'янці.

Золя белькотіла, кокетувала з офіцерами, підливала їм вина, і вони вже досить захмеліли, верзли хтозна-що, цілували у Золі руки і казали, що ніде, в усій Європі, — а вони, можете повірити, побували і у Франції, і в Іспанії, і в Норвегії, — але ніде, ніде, тільки на Україні бачили вони такі

чудові зуби в панночок — у фрейляйн Золі, наприклад, у фрейляйн Ліни також... Чому фрейляйн така сумна? Адже вона їде до великої Німеччини! Така гарна фрейляйн не повинна сумувати, вони розвеселять її, вони в дорозі будуть разом, будуть її розважати.

Тамара обрала найкращий спосіб уникнути розмови. Вона удала, що трохи сп'яніла, і схилилася на одну з численних подушок на канапі.

А Ліна так і сиділа, ніби скам'яніла. У Золі й підозри не було, що Ліна все чисто розуміє, про що вона базікає з есесівцями.

— Дуже рада, що їду! — торохтіла Золя. — Хоч світу побачу. Я певна, що цей наступ совєтів довго не протримається, але далі, далі від них! Досить з мене! Досить того, що мій батько загинув. Так, так, — вона закрила очі і зітхнула, — ви знаєте, адже мій батько загинув. Він був українець і завжди вважав, що Україна зможе бути лише під протекторатом великої Німеччини. Ну, звичайно, йому доводилося ховатися з своїми думками, він змушений був працювати в якійсь-то їхній редакції. Але, звичайно, у нього були зв'язки, він провадив антибільшовицьку політику, та перед самою війною його виказали, і він постраждав за свої погляди. Зовсім трохи не дожив до такого щастя, як звільнення нашої України від совєтів. О, ми так страждали з мамою. От і Ліночка, моя подруга, вона теж постраждала від совєтів. — Ліна здригнулася. — Тому вона така сумна й зажурена, її батько був теж заарештований. Вона згодиться нам, — додала Золя таємниче.

Офіцери чи удавали, чи насправді були напівп'яні.

— О, така красуня, — промовив один з них, — і яка білява, які коси!

— Лінхен, красуня, — забелькотів інший і міцно схопив Лінині руки.

І тут Ліна не витримала. Вона випростала праву руку і, штовхнувши його з усієї сили, закричала:

— Я Леніна! Леніна я, а не Лінхен! Будьте ви прокляті!

* * *

Вони не втекли. Вони, звичайно, не їхали в вагоні-люкс з повним комфортом, а в страшному, запечатаному, в якому було повно-повнісінько дівчат.

Ліну і Тамару вштовхнули туди після ночі, коли оскаженілі есесівці заарештували їх у Золиній квартирі.

Побиті, в синцях, в розірваних платтях, вони весь час міцно тримали за руку одна одну.

Хоча Тамарочка плакала, а Ліна сиділа спокійно, Тамарочка, плачучи, втішала її:

— Нічого, принаймні ми з своїми, ми не із зрадниками, і ми можемо не всміхатися цим гадам.

— Ти не проклинаєш мене, Тамаро? — спитала Ліна.

— Ну, що ти, така вже, значить, доля, — покірно сказала Тамара. — Я зневажала себе, коли лежала там на канапі і слухала їхню підлу розмову.

— Краще вмерти, ніж бути зі зрадниками, — промовила Ліна, — ми хоч у полоні, та не зрадниці.

— Шкода тільки мами, — захлипала знову Тамарочка, — але все-таки ми чесні, ми не підлі, мама мусить зрозуміти, що ми не могли інакше. І як би ми потім глянули в очі своїм?

* * *

— Звідки ви, дівчата?

— Ми з Києва, а ви?

— Ми з Поділля.

— Ми з Шишаків на Полтавщині.

— Ми з Броварів.

— Мати мені каже: "Хоч би ти захворіла". Вже й тютюновий настій я пила, і хіну фершалка наша діставала — і нічого... Така вже вродилася, ніяка трясця не брала, а от фашисти забрали.

— А у нас хлопець один, так, мабуть, з місяць чай курив. Докурився до того, що став як свічка, на комісії визнали сухоти, а він і справді помер.

— Та вже краще померти, ніж їхати таврованими.

— Ой мамочко моя рідна, чи побачу я тебе, моя голубко сива, — заголосила одна дівчина. Раптом з кутка долинув спів. Там сиділа дівчина років сімнадцяти, невеличка, худенька. Вона охопила тонкими смаглявими руками коліна і дивилася в одну точку на хиткі стіни вагона, виводила напрочуд приємним, задушевним контральто:

Ой прилетів чорний ворон Та й сів на стодолу, Загадав він дівчиноньці Дорогу в неволю. Ой прилетів чорний ворон Та й під саму хату, Загадав він їй дорогу У неволю кляту.

Дівчата притихли.

— Це Килинка. Вона сама пісні складає, — прошепотіла якась дівчина коло Ліни, — вона перед війною на олімпіаді виступала, грала на кобзі і співала, її аж у Київ посилали. Вона там премію одержала, її вже прийняли в музучилище, та почалась війна — і ось...

І Ліна враз пригадала святково заквітчану залу оперного театру і на сцені дівчинку у віночку, в українському вбранні з кобзою. Вона співала "Думи мої, думи", і її викликали без кінця... Ліна з Танею були в захопленні, їм дуже хотілося познайомитися з дівчинкою, але якось не вийшло. Скільки було в усіх глядачів гордості, радості за дітей Радянської України, і подумати, що в цей час десь у куточку плели свої темні діла такі, як Золин батько. Ліна просунулась в куток до дівчини.

Бодай тобі, чорний ворон,

Крила повсихали,

Щоб цієї доріженьки

Та й не віщували.

Бодай тебе, чорний ворон,

Куля не минула,

Щоб про тую неволеньку

Вкраїна не чула.

Дівчина співала, і стільки було туги і розпачу в кожному слові, сльози бриніли в кожному звукові.

Килинка закінчила пісню, але дивилася так само нерухомо, ніби ніщо в вагоні її не обходило.

— А я тебе знаю, — сказала їй Ліна і привітно усміхнулася. — Я тебе чула в Києві на олімпіаді, перед війною, мені дуже хотілося з тобою познайомитися.

— От і познайомилися, — сумно усміхнулася Килинка, поглянувши потеплілими враз карими очима, — раніше я звалася Килинка, а тепер Остарбайтер № 6598.

— Це ненадовго, — палко заговорила Ліна. Вона дуже змінилася з того вечора, коли штовхнула есесівського офіцера й закричала йому, що її звуть Леніною, і хоча опинилася під арештом, відчула в собі якусь непоборну силу. — По-перше, наші наступають, — мовила вона Килинці, — по-друге, може, нам вдасться втекти. І, по-третє, однаково треба завжди пам'ятати, що ми — радянські дівчата...

* * *

Завжди пам'ятати, що вони радянські дівчата!

Вони пам'ятали про це і в концтаборі, куди їх привезли, і на фабриці, куди ходили працювати, пам'ятали це, конаючи від холоду, голоду, знущань вартових, коменданта, усіх...

Слова "радянські дівчата" ніби були магічними. Коли хтось із інших полонених — поляків, французів — вказував на них, кажучи: "радянські дівчата", на них дивилися з повагою і захопленням. Холодної зими, напівбосі, вони обмотували ноги трикотажним ганчір'ям, щоб не відморозити ноги, ходили обідрані, схудлі, жовті, але завжди чули за собою: "Це радянські дівчата!" І вони не схиляли голови і підтримували одна одну. І Ліна відчувала найближчими, найріднішими усіх цих дівчат: Килинку, Тамару, Надю, бурякових п'ятисотенниць. На кінець зими Ліна

стала дуже кашляти, часто її трусила пропасниця, то вона мерзла, трохи не цокотіла зубами, то, навпаки, щоки її палали, і вона підбігала до вікна і не могла надихатися морозяним повітрям.

Для проформи їх іноді оглядав лікар, — брутальна, безсердечна людина, — і, звичайно, нікому з дівчат не спадало на думку поскаржитися йому на якусь хворобу. Це був би лише зайвий привід для глуму, для знущання, для якихось експериментальних уколів, від яких ставало ще гірше...

Але останнім разом огляд провадив новий лікар, і, хоча він так само байдуже, майже механічно оглядав усіх, він раптом спитав Ліну:

— Ви хворіли на туберкульоз?

— Ні, ніколи.

— А кашляєте давно?

— Цю зиму.

Він з мить помовчав. Потім сказав наглядачці:

— Далі. Працювати може. Нічого страшного.

"Працювати може"!.. Вони всі могли працювати, поки зовсім не вибивалися з сил, тоді їх тягли до лікарні, а звідти майже ніхто не виходив, звідти виносили вже мертвих. Дівчата не звернули уваги на цей огляд, на цього нового лікаря, невеличкого, кругленького лисого німця. Вони всі були однаково огидні і ненависні вороги: і вартові, і наглядачі, і лікарі.

Та тижнів за два Ліну викликали до коменданта.

— Тебе забирає лікар у служниці.

Ліна трохи не зомліла. Як? Покинути дівчат, з якими стільки пережито? Йти в служниці до ворога?

— Я не хочу, — сказала вона.

— Тебе, між іншим, ніхто не питає, — сказав комендант. — Збирай речі і йди. Хазяйка — дружина лікаря — на тебе чекає.

Дівчата зняли справжнє голосіння, коли почули, що Ліну відправляють, прощалися, як на смерть.

Ліна вийшла з барака разом з комендантом.

— От ваша служниця. Не розумію, чого ваш чоловік вибрав саме цю. Можна було б міцнішу і дужчу. Та ви не потурайте їй, ці слов'янки такі вперті. З ними стільки мороки. Коли що не так, не буде вас слухати — ви прямо до нас, ми її живо навчимо.

Вони вийшли з двору на вулицю, і Ліна вперше з неприхованою ненавистю подивилась на свою хазяйку. Однаково їй губити вже нічого! І несподівано зустрілася з поглядом уважних, серйозних очей. Жінка була скромно вдягнена, нагадувала наших учительок, службовок. Звичайна собі жінка.

— Як вас звуть? — спитала жінка тихо.

— Ліна, — так само тихо відповіла Ліна і одвернула голову. Вона ще раз поглянула на табір. Там, за дротом, лишалися її сестри,

і невідомо, кому з них доведеться важче. Вона підвела руку і помахала нею, а може, хто з них бачить у віконечко, у щілину грат — може Килинка, може Тамарочка, може Настя...

Жінка нічого більше не питала, так мовчки дійшли додому. П'ять невеличких, чистих кімнат. Усе на своєму місці — абсолютний порядок, але холодно, незатишно. Навіть у дитячій.

— Бубхен спить!.. — сказала хазяйка. — Ви розумієте німецьку мову? — спитала вона, і Ліна кивнула головою, хоча завжди відмовлялася під цього. — Бубхен тільки півтора року, ви будете глядіти її, — продовжувала хазяйка. — Зараз ви помийтесь, поснідаєте, і я покажу вам, як прибирати кімнати. А оце тут ви спатимете, — показала хазяйка на закапелок коло кухні.

Хазяйка говорила тихо, стримано. Вона мовчки зважила на аптекарських терезах сурогатного кофе, зварила, налила Ліні чашку, врізала тонкий шматочок хліба. Коли б хто збоку поглянув на них, одразу б побачив, що обом якось ніяково і чи не дужче самій хазяйці.

— Мій чоловік лікар, — сказала хазяйка, — він говорив, що ви дуже застуджені, а що туберкульозу у вас нема. Але вам треба поправитися.

Вона ще налила чашку ріденької кави.

"Звичайно, з туберкульозом вони не взяли б до дитини. А вона така тиха і смирна, бо боїться, щоб я чогось не заподіяла її дитині", — майнуло в голові у Ліни.

— У вас є мати? — раптом спитала хазяйка. Ліна похитала головою:

— Вона померла під час війни.

— А батько?

— Батько... — Ліна на якусь мить зупинилася. — Батько на фронті... — ледь вимовила вона і почервоніла. Але вона не могла, не могла не збрехати! Їй здавалося, що коли вона скаже, що батько заарештований Радянською владою, цим вона ніби запобігатиме перед ворогами. Ні, хай краще вони думають, що вона дочка фронтовика, який захищає від них свою Батьківщину!

Хазяйка почервоніла і більше нічого не питала.

* * *

Дитинча було як дитинча. Воно тільки почало дибати і белькотіти кілька слів. Ліна не відчувала до нього ніякої ненависті. Вона його годувала, одягала, вивозила гуляти, була з ним терпляча, та й дитинча було тихе й лагідне. Перші дні хазяйка, коли поверталась з роботи, пильно придивлялась, як Ліна обходилась з дитиною.

"Боїться, — думала Ліна і кривила губи в презирливу усмішку. — То у вас такі звірі, можуть убивати дітей..."

Хазяйка — фрау Еллі — працювала вчителькою в школі.

Лікар приходив пізно ввечері, часто коли Ліна вже спала в своєму закапелку на досить твердому ліжку, але під чистим простирадлом і ковдрою, на справжній подушці.

"Не можуть же вони знущатися з мене, коли я цілісінькі дні з їхньою дитиною",— думала Ліна, трохи дивуючися з їхньої чемності і витриманості.

За кілька днів лікар сказав, що мусить оглянути її, він вислухав її і дав пити якісь ліки.

Фрау Еллі, яка була при огляді, зауважила:

— Дівчина дуже погано їсть. Звичайно, тепер і харчування недостатнє, але й того, що їй належить, Ліна не з'їдає.

Лікар строго подивився на дівчину і сказав:

— Треба їсти. Вам треба їсти якомога більше. їжте обов'язково все, що вам дають. Що ви, померти хочете, чи що?

Ліна глянула на нього своїми прозорими великими очима, губи в неї гірко і зневажливо скривилися. Вона не вимовила словами, але і в очах, і на цих гірко скривлених губах було одне запитання:

"А навіщо жити?"

І лікар несподівано прочитав його безпомилково і сказав:

— Жити треба. Треба жити.

Ой, коли б це не був німець, ворог, його слова були б підтримкою. Що може він зрозуміти в почуттях полоненої радянської дівчини?

Ну, може, він і його фрау Еллі просто собі добрі люди, може ж бути такий виняток! Але ж вони вороги, вони схиляються перед своїм божевільним недолюдком фюрером і кричать йому: "Хайль Гітлер!".

Майже цілісінькі дні Ліна була в квартирі лише з дитиною. Вона прибирала кімнати, готувала дуже скромний, економний обід, гуляла з дитиною; коли бубхен спала — прала, штопала. Інколи, витираючи порох з книжок, вона мимоволі починала перегортати сторінки. Як давно вона не читала книжок!

Дякувати долі, Ірма була спокійна. Вона сиділа десь у куточку дивана і розважалася своїми целулоїдними іграшками, а коли вона починала скиглити, Ліна вголос читала їй поезії Гейне, Гете.

...Тоді, давно, вони з Танею починали читати Гейне, і Танин батько, помітивши їхнє захоплення, подарував Тані чотири томики творів Гейне в синій обкладинці, німецькою мовою, видані в Москві, і вони читали вдвох, Ліна зовсім добре, а Таня не дуже.

"Що це за люди, — думала Ліна про німців, — у них були Гете, Гейте, Бетховен, а вони могли зруйнувати нашу лавру..." Гете, Гейне, Бетховен...

У вітальні стояв рояль. На ньому ніхто ніколи не грав. Він стояв як необхідна приналежність кожного буржуазного сімейства, ознака сталого добробуту.

Як давно це було, коли Ліна сідала до свого білого кабінетного рояля і грала по три-чотири години на день, і потім самій було соромно, що так вся віддавалась цій насолоді.

Таня і дідусь дуже любили слухати "Патетичну сонату", а її мама — "Карнавал" Шумана, "Aveu", і Ліна не соромилась їм грати.

...Бетховен, Шуман, Шуберт... старі, великі, добрі друзі, з такого далекого тепер для неї життя. Як дивно! Вони були друзями там, в далекому Києві, а тут, на своїй батьківщині, великі фоліанти з безсмертними творами лежать німі, нікому непотрібні.

Звичайно, Ліна не насмілювалася спитати фрау Еллі, чому та ніколи не грає. Адже, напевне, в дитинстві її вчили грати. Але самій їй, Ліні, інколи до нестями хотілося заграти. Їй здавалося — вона тоді наче поговорить з другом. Їй хотілося заграти не тільки те, що вона вчила з своїми вчителями — Бетховена, Шумана, Шуберта, Чайковського, їй

хотілося підібрати, відтворити ті пісні, яких вона навчилася в дорозі і в таборі від дівчат. Коли вона згадувала їх, а вона згадувала їх щодня, щогодини, у вухах бриніла пісня Килимки:

Ой прилетів чорний ворон Та й під саму хату. Загадав він нам дорогу У неволю кляту.

Але ж це було б просто дико — тут грати! І вона лише обережно, ніби голублячи, проводила кілька разів на день ганчіркою по клавішах і тихенько мугикала Килинчині пісні. Під час пісні бубхен добре засинала...

Мугикала і згадувала дівчат. Що з ними? Як вони там, найрідніші подруги? Таня відійшла в таке далеке "доісторичне" минуле, ніби зовсім інше життя. А тут, близько, в цьому ж місті, за колючим дротом у блоку № 7 на нарах і під нарами спали вночі її найрідніші люди. Вранці їх будять і під вартою вони йдуть на фабрики... Працюють до пізньої ночі, невеличка перерва на обід — баланда, від якої тхне чим завгодно, тільки не їжею...

Пізно ввечері притуляться одна до одної, пишуть листи додому, читають гіркі скупі рядки, що надійшли звідти. Чи згадують її? Звичайно, згадують. І їй ставало соромно, що вона так спокійно живе, працює старанно на своїх ворогів. І вони, вороги, надто дивно поводяться... Якось увечері фрау Еллі перевіряла учнівські зошити. Ліна постукала в двері сказати, що бубхен уже спить і чи вже треба готувати вечерю, чи чекати пана лікаря.

Раптом фрау Еллі спитала:

— Ви були піонеркою, Ліно?

— Була, — відповіла не замислюючись Ліна і, підвівши голову, глянула прямо в очі фрау.

— Ви чули коли-небудь про Карла Лібкнехта, про Розу Люксембург?

— Звичайно. У нас навіть маленькі діти знають про них. У нас були піонерські загони імені Карла Лібкнехта, а багато фабрик носять ім'я Рози Люксембург. — На хвилину вона зупинилася. Вона згадала вулицю Рози Люксембург у Липках, де недалечко й вони жили...

Рідний Київ став перед очима, і вона заговорила швидко, сама не розуміючи чого. Ах! Однаково вона вже була за гратами, а що її ще чекає?

— У нас була вулиця Карла Маркса, там був дитячий театр... І у нас у школі був піонерський загін імені товариша Тельмана.

Фрау Еллі сполотніла, з жахом глянула на Ліну і махнула рукою, ніби словами вона не могла припинити цю нестриману мову, що зненацька прорвала, як потік навесні.

— Still, Madchen, still! — прошепотіла вона. — Досить, не треба. Ліна, опустивши очі, вже дивилася долу.

— Скільки вам років, Ліно? — спитала фрау Еллі.

— Десятого березня мені вже буде вісімнадцять. Готувати вечерю, фрау Еллі?

— Так, уже час, — сказала фрау Еллі, почервоніла і схилилася над зошитами.

* * *

Ліна стояла з бубхен на руках і дивилася у вікно. Проходили загони "гітлерюгенд". Спочатку підлітки, потім зовсім невеличкі хлопчики і

дівчатка в формі з свастикою. Багато загонів — чи у них парад який, чи що? Як страшно. От ростуть діти, багато дітей. Вони народжуються всі такі малі, ласкаві, як ця Ірма, яка сидить на руках у полоненої слов'янки і ніжно притулилася голівкою до її плеча. Але вона підростає, починає лопотіти, і їй починають втлумачувати, що "Deutschland uber alles" , що є арійська і неарійська раси, що вони арійці — чистокровні німці — мусять панувати, а решта — їхні раби. У них, чистокровних арійців, викорінюють усі людські, благородні почуття і роблять їх здібними на всі звірства, на всі ті варварські вчинки, які бачила сама Ліна па власні очі.

Перед очима виникає шибениця на Бессарабці і Льова... Зовсім, зовсім інше заклали їм в плоть і кров і Льова, і старий директор, і вся рідна школа. То ж були роки, коли всі стежили за героїчною боротьбою в Іспанії, надсилали подарунки іспанським дітям, стрічали маленьких іспанців, яких привезли в Радянський Союз. Дружба народів. "У нас, в Радянському Союзі, усі народи як брати", — виринув рядочок з давно забутого віршика.

"Як добре у нас було. Як справедливо, — думала Ліна. — Як вони могли піти на такий народ, що бажає всім тільки щастя й миру? І як спокійно собі живуть усі ці фрау Еллі, гери Шмідти поряд з концтаборами, а я от стою і чукикаю їхню дитину, і хіба я можу заподіяти їй щось зле, так, як вони нашим дітям? І що я скажу потім, коли наші переможуть — а що я робила? Була служницею у ворогів, гляділа їхню дитину. Краще б я була в концтаборі з своїми дівчатами. Але ж і там нас гнали працювати на фабрику..."

В неділю і фрау Еллі, і гер Карл, лікар, вставали трохи пізніше, ніж завжди, і Ліна могла поспати на півгодини довше.

Так і тієї неділі вона тільки розкрила, як і завжди, очі, зиркнула на годинник — шоста година — і знову закрила їх. Ще годину, ні, цілі дві години можна поспати, бо вчора ввечері фрау Еллі сказала, щоб сьогодні вона спала навіть до восьмої години, бо сніданок буде о дев'ятій, і щоб зранку не заходжувалась з прибиранням, бо гер лікар

спочиватиме. Ще дві години! На кухні рипнули двері — то, мабуть, фрау вийшла налити води. Якщо їй сказали, що можна спати, — значить можна.

І Ліна знову міцно заснула.

"Ой, мабуть, уже пізно! — раптом схопилась вона, бо почула на кухні брязкіт посуду і голоси. — Чому ж фрау Еллі не збудила мене?" Вона швидко вдяглася і вийшла. Так і є! Фрау Еллі була вже вдягнена, причесана, стіл був уже накритий, кофе кипіло на плитці.

— Доброго ранку. Я заспала, — сказала Ліна. Вона звикла до рівного витриманого тону хазяїв, і їй було б неприємно, коли б фрау Еллі розсердилась, гримнула так, як гримають на них в концтаборі, не тому, що вона боялася розсердити хазяїв, а щоб знову не відчути себе безправною рабою.

Але що це? Очі фрау Еллі дивляться навіть привітно, вона усміхається так, як тоді, коли бавиться з бубхен.

— Вітаю вас, Ліно, — каже вона. — Адже сьогодні день вашого народження. Карл, неси Ірмочку, будемо снідати!

На столі на блюді ще гарячий кухен , три прибори для дорослих і один маленький — перед високим кріслом Ірмочки.

— Сідайте, Ліно! — сказала фрау Еллі здивованій Ліні. Перед прибором Ліни — загорнутий пакуночок.

— Це подарунок від Ірми, — пояснює фрау Еллі.

Ліна ніяково розгортає. Там легеньке недороге платтячко, картатий фартушок і панчохи. Нові панчохи!

Як у концтаборі дівчата згадували панчохи, обгортаючи ноги трикотажним драпам! Тут, правда, хазяйка дала одразу Ліні свої старі, які та старанно штопала щовечора. А це були тонкі, зовсім нові панчохи — просто чудо! Фрау наказала вдягти плаття, фартушок і панчохи. І Ліні було так дивно вдягати все це нове, ціле... Вийшов лікар і теж сказав:

— Вітаю вас, Ліно.

Він взагалі рідко бував дома, майже ніколи не розмовляв з Ліною, але інколи уважно, уважно дивився на неї. Вони сіли за стіл.

— Ну, що ж вам побажати в день народження? — спитав він.

— На мою думку, лише одне, — несподівано, з почуттям сказала фрау Еллі, — щоб здійснилися її бажання, а я думаю, ми знаємо про них! Я ще бажаю, щоб її батько був живий і здоровий і щоб ми з нею, коли скінчиться війна, зустрілися не ворогами.

Як їй, Ліні, було дивно все це слухати! Вона не знала, що казати. Виручила бубхен — вона засміялася і закричала: — Ліна!.. Ліна!.. Кухен!.. Кухен!.. Тоді Ліна сказала:

— Дякую. Я бажаю, щоб ваша Ірмочка була здорова...

— А тепер куштуйте мій кухен. Бачите, як швидко я його спекла.

Що казати, Ліна була безмірно здивована і зворушена. Ірмочка розвеселилася, тяглася до всіх по черзі на руки, годувала всіх пирогом, кава була солодка, смачна, і фрау Еллі дивилася такими теплими очима на Ліну, і знову Ліна подумала: як же вони, культурні люди, інтелігентні, можуть терпіти Гітлера, есесівців, наці, концтабори, адже серед них були і Роза Люксембург, і Карл Лібкнехт, і Тельман!

Гер Карл почав розпитувати Ліну про школу, де вона вчилася, і Ліна з захопленням розповідала і не могла зупинитися. Вона зовсім вільно ще дома розмовляла німецькою мовою, і хазяї були здивовані, як добре вона говорить.

Раптом пролунав дзвінок, і Ліна, схопившися з місця, враз помітила, як зблід гер Карл, і фрау Еллі почервоніла і, перемагаючи ніяковість, ледь помітним поглядом показала Ліні на прибор. Ліна схопила його і поставила на кухонний столик для брудного посуду, коло крана.

Фрау сама пішла відчиняти двері.

— Прошу, заходьте до кабінету, — почула Ліна, — чоловік снідає. Але троє чоловіків попрямували на кухню. Обличчя одного здалося

Ліні дуже знайомим, він приходив кілька разів до лікаря і завжди нишпорив очима по всіх кутках. Так, фрау Еллі казала, що це керуючий будинками.

Ліна стала за стільцем дівчинки.

— Пробачте, — сказав керуючий будинками і багатозначно усміхнувся, — здається, у вас якесь сімейне свято. Усі хатні беруть участь. А хто ця панночка? — спитав він, показуючи очима на Ліну. Він зробив наголос па "хатні".

— Так, сьогодні день народження нашої дочки, — спокійно сказала фрау Еллі і, раптом поглянувши на Ліну, суворо гримнула. — Чого ти стоїш тут? Скільки разів я тобі казала, поки ми снідаємо, ти мусиш закінчити прибирати кабінет і спальню. Це нянька моєї дівчинки, — пояснила вона.

Ліна почервоніла і вибігла з кухні. Цей несподіваний грубий окрик, це "ти"... Але ні, Ліна не образилася. Вона вже знала: на всіх цих

посадах керуючих будинками, двірників були лише запеклі наці, і при них фрау Еллі, звичайно, мусила не виявляти своє справжнє ставлення до полоненої радянської дівчини.

Чоловіки пройшли до кабінету, поглянули підозріло і зневажливо в бік Ліни, але в кабінеті затрималися недовго і поїхали разом з лікарем.

— Я незабаром повернуся, — сказав лікар дружині.

У Ліни, коли вона одягала Ірму, чомусь тремтіли руки. Вона уникала зустрітися поглядом з фрау Еллі.

Але фрау Еллі сама підійшла до неї і поклала руку на плече Ліні.

— От зіпсували твій день народження, — мовила вона.

— Ні, — сказала Ліна, підвівши голову і глянувши в очі фрау.— Сьогодні все-таки мій день народження.

І після того дня вони розмовляли небагато. Але хіба потрібні були зайві слова і пояснення, коли фрау Еллі сказала, ніби між іншим:

— Під час прийому, Ліно, гуляй з Ірмою коло ганку, і коли побачиш керуючого будинками або когось з його компанії, неси дитину в дім.

Ліна вглядалася в обличчя кожного з тих, хто прийшов у той день на прийом. Хто з них ворог? Хто друг? Увечері фрау Еллі сказала:

— Ти ляжеш у кухні, а в твоїй кімнаті ляже мій двоюрідний брат Отто, він приїхав на кілька днів у своїх справах. Ти, здається, не дуже міцно спиш, ти почуєш, як хтось стукатиме чи дзвонитиме?

Отто був останнім, хто зайшов на прийом до лікаря. Саме про нього не подумала б Ліна, що він може бути другом лікаря. Він був у військовій формі — та хтозна, ким він був насправді? Він, мабуть, дуже зморився, бо одразу, тільки голова його торкнулася ліжка, міцно заснув.

А Ліна не спала. їй здавалося — постукають, зайде хтось із сусідів-наці — вона не повинна спати. Вона не насмілювалася розпитувати фрау Еллі, але, звичайно, розуміла, що це неспроста.

Потім знову таємний прийом. Потім якось увечері фрау Еллі наказала Ліні одягти її плаття, беретик і сказала:

— Ти моя двоюрідна сестра. Втекла від бомбардування сюди. Це як хто спитає. Але, напевне, ніхто не спитає. Підеш от за цією адресою.

Подивися спочатку на вікно: третій поверх, ліворуч від під'їзду. Коли там буде світло, ти зайдеш, постукаєш двічі. Тобі відчинить Отто. Ти йому скажеш: "Я від вашої сестри", і він проведе в кімнату. Там ти йому скажеш "Завтра увечері машина швидкої допомоги". Але якщо тебе все-таки перестрінуть і потягнуть до гестапо?

— Я скажу, що йшла по ліки. Будьте спокійні, я нічого більше не скажу. Адже я більше нічого й не знаю, — усміхнулася Ліна.

— Я певна в тобі більше, ніж у всіх наших, — сказала фрау Еллі,— адже ти радянська дівчина.

Вона — фрау Еллі — говорить їй тепер "ти", але це "ти" було не хазяйським брутальним окриком, а виявом приязні та довір'я.

Ліна швидко пішла. Вона не знала, що саме, але відчувала — готується щось важливе, скероване проти фашистів, і тому треба допомогти всіма силами. По дорозі почалась тривога. Як часто вони бували тепер! "Так і треба! Так і треба!" — раділа Ліна. Це наші

бомблять. І їй аж нітрошки не було страшно. Коли б можна було, вона б і в бомбосховище не забігла. Але вона не хотіла на себе звертати увагу і опинилася з юрбою жінок і кількох підстаркуватих чоловіків у бомбосховищі. Вона не відрізнялася зовнішнім виглядом від усіх, а коли до неї звернулася сусідка з якимось незначним запитанням, вона спокійно відповіла німецькою мовою.

— Коли вже скінчиться це прокляття! — зітхнула стара жінка.

— Тихше, тихше, — спинила її молодша. — Мамо, ви хтозна-що говорите!

— Я говорю те, що думаю, — не вгамовувалася стара. — Заради чого твій Фрідріх загинув під Сталінградом, заради чого мій Едуард теж загинув, а Тоні повернувся калікою? Навіщо мені був той життєвий простір? Мені вистачало свого, а тепер і його нема, і ми, як пацюки, ховаємося в землі.

— Мамо, ви збожеволіли, — перелякано шепотіла дочка. — Нас можуть почути.

— Що їм казати, старим, — підійшов до них чоловік у потертому демісезонному пальті. — Адже вони, як і діти, висловлюють завжди думки всієї родини.

— Що ви, що ви! — зовсім злякалася дочка. — Вона нічого такого не сказала, ви чули, правда? — звернулася вона до Ліни. — Моя мати лише згадала мого чоловіка і свого сина, які загинули. Цілком природно, що вона це дуже переживає.

Не вистачало, щоб ще Ліну притягли як свідка!

Але, мабуть, це був не професійний, а добровільний шпигун — він вирішив, що тут не варто заводити справи. Ліна непомітно відійшла від

них. Тривога цього разу швидко припинилася, і Ліна майже бігцем продовжувала свій шлях.

— Куди поспішає така гарненька фрейляйн сама? — раптом почула вона п'яний голос.

Коло бару хиталося двоє молодчиків напідпитку, один цілився схопити її за руку, але вона шмигнула за ріг і дременула щосили. Нарешті — потрібна їй вулиця. Під'їзд. Ліхтарі. Аптека. Так-так — перший, другий, третій поверх. Ой, там темно! Ні, ні, то вона помилилася. Друге вікно. Там світиться! Вона швидко біжить по сходах. Раз, два. Кроки і голоси за дверима. А що як відчинить не Отто? Раптом вона злякалася. А що як вона не пізнає його, адже вона бачила його мигцем. Вона чує — чийсь чоловічий голос каже: "Не турбуйтеся, це до мене, фрау Амалія, я сам відчиню двері".

І двері відчиняє Отто, а з кутка виглядають жіночі цікаві очі. Він трохи здивований, побачивши Ліну, напевне, він чекав не її.

— Я від вашої сестри! — бурмоче Ліна.

— Ходімте, ходімте. — Отто майже ніжно бере її під руку, заглядає в очі. — Я давно чекаю на вас.

— Видно, від якої сестри, — злісно шепоче якийсь жіночий голос. Вони заходять до кімнати, скромної кімнати студента чи робітника,

і від удаваної ніжності в Отто не лишається ні сліду.

— Ви від фрау Еллі? — питає він.

— Так. Завтра увечері машина швидкої допомоги.

— Завтра увечері? Як добре!

— Я можу йти? — питає Ліна.

— Посидьте для годиться хвилин десять. Мої сусідки надто цікаві. Він не знав, про що говорити.

"Може, він навіть не знає, звідки я", — подумала Ліна. Їй здавалося, що на неї тільки глянути — і вже видно, що вона радянська дівчина. Але Отто нічим так і не виявив, чи знає він, чи ні, хто вона така.

— Тривога вас спіткала по дорозі? — спитав він.

— Еге, коло кіно. Я перечікувала.

— Ви боїтесь?

— Що ви? — щиро здивувалася Ліна і сама зніяковіла. — Ні, я зовсім не боюся. — У неї трохи не вирвалося: "Хіба може мені бути страшно від цієї тривоги, коли летять наші, наші рідні літаки?" Але вона стрималась, тільки усміхнулася своїм думкам.

— То ви така сміліва дівчина?

— Я звичайна, — сказала Ліна і додала тихо. — Ні, я гірша, ніж звичайна. Я була не дуже рішучою і наполегливою. — Це вона сказала, згадавши своє життя з матір'ю. А тепер, коли у неї зв'язані руки і ноги, вона відчуває в собі стільки сили, рішучості, сміливості!

— Я вже піду, — промовила вона.

— Може, колись іншим разом ми з вами поговоримо, — сказав Отто, — може ж трапитися така нагода в житті.

— Може, — всміхнулася Ліна.

За дверима своєї кімнати він вмить знову перетворився в закоханого юнака і, майже обіймаючи, довів Ліну до сходів.

— До завтра, моя дорога! — сказав він і поцілував їй руку. Він бачив — із сусідніх дверей стежили цікаві очі підстаркуватих плетух...

День почався звичайно. Сніданок фрау Еллі. Сніданок геру лікареві. Ірмочка. Прибирання кімнат. Готування обіду. Усі продукти спочатку зважити на терезах. Сіль, борошно, цукор — на менших, майже аптекарських. Картоплю — на більших. Фрау Еллі прийшла трохи раніше. Дуже неспокійна, стривожена.

— Ліно, поклади раніше Ірму спати. Йди посидь зі мною.

— Щось трапилося, фрау Еллі? — спитала Ліна. — Може, ви скажете мені?

— Так, так, я скажу. Щоб ти знала. Щоб ти не всіх нас ненавиділа. Адже не всі гітлерівці. Не всі наці. Є ще бідний обдурений народ. І є, я знаю, є в нас нескорими, чесні люди, з чесними, людськими почуттями, тільки вони всі розкидані, не зв'язані між собою. Не думай. Нам дуже важко. Адже на німців усі народи так дивляться, як на катів. І забувають, що й серед них люди страждають і готові до боротьби. Слухай, дитино, сьогодні готується втеча кількох комуністів-політв'язнів з концтабору, їх мали вивезти і стратити. Чоловік про це дізнався і повідомив товаришів. Ти думаєш, Карлові легко працювати в концтаборі? Бачити весь цей жах, а допомогти він може там мінімально... Коли б удалася втеча... Це люди, яких знають робітники, старі комуністи... Кілька років вони конають у жахливих умовах... Це, правда, дуже сміливий план, але, може, пощастить...

— Коли б пощастило! — прошепотіла Ліна.

Так от для чого вона бігала до Отто! От для чого вартувала коло ганку з Ірмочкою.

— Це дуже страшно, — сказала зовсім тихо фрау Еллі. — І Ірмочка ще така маленька. Але я не могла перечити Карлові. Я мусила йому допомагати.

Це справді було дуже страшно.

Ліна так і не дізналася пізніше, як усе було сплановано і накреслено. Вона тільки догадувалася, що ув'язнених мусили вивезти в кареті швидкої допомоги і в цьому мусив допомогти лікар. Що повинен був зробити Отто?

Вона ніколи більше не бачила лікаря. А Отто лише мигцем. Ні ввечері, ні вночі лікар не повернувся. Вранці фрау Еллі пішла на роботу бліда як смерть. Але вона намагалася спокійно сказати:

— Він мусив повернутися сьогодні. Хай він мені подзвонить у школу, коли повернеться, або ти подзвониш... коли що трапиться. — Вона поцілувала бубхен і Ліну, ніби прощалася з ними.

Тільки вона пішла, прийшло троє чоловіків, тих самих, що приходили в день народження Ліни. Вони почали розпитувати Ліну, де лікар, хто бував у нього і чи не бачила вона молодого чоловіка у військовому.

Ліна на все казала:

— Я не розумію... Я нічого не розумію... — і додавала по-німецьки: — Сьогодні прийому нема.

— Вона бреше... Сьогодні прийомний день.

Вони сіли в передпокої. Сиділи, курили, лаялися. З їхньої розмови Ліна зрозуміла, що втеча вдалася, але що ловлять шофера, який віз. А лікаря вони дуже лаяли, і було зрозуміло, що гер Карл вже в їхніх руках.

Ліна ходила з Ірмою на руках. Як повідомити фрау Еллі принаймні, щоб вона не поверталася додому?..

Вже смеркало, і раптом Ліна побачила у вікно, що до їхнього будинку прямує Отто! Він ішов якимись невпевненими кроками, ніби тяжкохворий. Який дурний! Чого він іде до нас! Він же не знає, що лікаря спіймано. Він іде просто сам у руки гестапівців. Як звернути його увагу, хай би він поглянув у вікно! Що робити?

Вона раптом відчинила кватирку і закричала по-німецьки і замахала рукою:

— Прийому нема!

Вмить усі троє з передпокою опинилися в кімнаті.

— Що ти кричала, клята дівко? — один з них боляче схопив її за плече.

— Прийому сьогодні нема... Прийому сьогодні нема... Я нічого не розумію більше. Фрау і гер лікар наказали всім говорити: прийому сьогодні нема! Пустіть мене! Пустіть мене! — кричала Ліна.

Чи встиг Отто сховатися? Чи зараз пролунає дзвоник і його теж схоплять?

Ірма плакала, і її грубо кинули на диван, де вона залилася ще голосніше. І тут пролунав дзвоник...

— Сьогодні прийому нема! — закричала несамовито Ліна, ніби її могли почути там, знадвору. Здоровенний кулак з розмаху вдарив її по губах, і вони вмить вкрилися чимось теплим і липким.

А двері відкрилися, і Ліна побачила, що в дверях стоїть фрау Еллі...

За годину квартири не можна було впізнати. Після обшуку все було поламано, побито... І їх обох били, а потім вночі посадили в машину, і так Ліна і фрау Еллі опинилися у в'язниці.

їх розлучили. На всіх допитах Ліна казала:

— Я не розумію... Я нічого не знаю...

І врешті її, зовсім знесилену, побиту так, що не було жодного живого місця, перевели до концтабору.

З Ліною разом були і польки, і француженки, і болгарки. Коли дізналися, що вона радянська дівчина, до неї поставилися з особливою теплотою, шматками старої спідниці перев'язали їй руки та ноги і турбувалися, як тільки могли турбуватися в цих умовах. Усі вони сиділи і в'язали панчохи для солдатів, і перші дні в'язали за Ліну, бо вона не могла ворушити пальцями.

За кілька днів вона відійшла. Якось рано-вранці вона прокинулася і відчула себе не те що дужчою, а все-таки живою.

— Подихати... хоч трошки подихати свіжим повітрям, — прокинулося в ній нестерпне бажання.

— Юзю... — прошепотіла вона сусідці, — подихати... до вікна... Жінки підвели її до вікна, допомогли стати на ослінчик. Притиснувшись до грат, вона глибоко вдихнула в себе повітря.

— Ой! — раптом скрикнула вона.

— Що? Що? — жінки поглянули теж крізь вікно. — Ліно, що ти? Ну, то вивели дітей, адже там діти в іншому блоку. Їх водять на роботу...

У сірих брудних халатиках, під вартою виводили дітей, а за ними з гордовитим, незалежним виглядом ішла фрау Фогель...

— Ой! — прошепотіла Ліна і майже впала на руки подруг.

— Що то за діти? Чому вони тут, ви не знаєте? — спитала вона згодом.

— То ваші діти, — тихо пояснила Юзя. — Полонених діти, радянських партизанів. Вони вже давно тут.

— А чому вони окремо від батьків?

— Не знаю. Одна дівчинка лежала зі мною в лікарні і казала, що всіх їхніх матерів спалено в Аушвіці.

З того дня Ліна завжди схоплювалась вранці і дивилась крізь грати, як ідуть діти. Вона намагалася розгледіти обличчя, але це було неможливо, тільки худенькі сірі постаті майоріли вдалині.

Увечері вони поверталися. І фрау Фогель вона бачила також.

Раптом вона відчула — за весь час війни, за всі свої і чужі поневіряння їй не було так жахливо гірко, як у ті хвилини, коли вона бачила сірі, понурі ряди під доглядом фашистського коменданта і фрау Фогель.

Наші рідні радянські діти! Що зробити? Коли б знали наші!

Що з ними буде... Яку жахливу долю готує для них фрау Фогель і інші такі, як вона.

Якось вартовий викликав її і Юзю.

— Шнеллер! Швидше! Підете сьогодні прати в дитячий притулок. "Може, це до тих дітей? — майнуло в голові у Ліни. Але їх вивели

за територію табору, і вартовий провів їх на околицю міста до невеличкого сірого, похмурого будинку. Там були діти трьох — шести років. Розмовляли вони по-німецьки, гляділа їх якась суха, як жердина, вже стара вихователька.

— Ти станеш прати, — ткнула вона пальцем на Юзю, — а ти, — наказала вона Ліні, — помиєш підлогу в ізоляторі.

В ізоляторі лежало кілька дітей, мовчазних, блідих, ніби байдужих до всього.

— Як тебе звуть? — спитала вона дівчинку років п'яти.

— Єва, — ніби завчено відповіла та.

— Ти давно тут?

— Я не знаю.

— А де твоя мама?

— Я не знаю.

— А як звуть того хлопчика? — Ліна вказала на хлопчика, який лежав, очевидно, з високою температурою.

— То Ганс.

Хто ж ці діти? Звідки вони? Дівчинка в кутку, трохи старша, стежила уважно за Ліною, але коли та підійшла до її ліжка, вона вдала, що спить.

Ліна вже домивала підлогу, як раптом хлопчик Ганс, мабуть марячи, сів на ліжку і раптом — Ліна аж випустила ганчірку з рук — сказав трохи ламаною українською мовою:

— Бабцю, бабцю... Ясик пити хоче... — і знову звалився на тоненьку тверду подушку в запраній сірій наволочці і закотив сині очиці.

Ліна підбігла до нього, перехопивши уважний погляд дівчинки з кутка, налила йому в склянку води, підвела біляву голівку і обережно напоїла з ложечки.

— Пий, Ясику, пий, милий, маленький, голуб'ятко моє! — зашепотіла вона. — Ясику, Ясику.

І раптом почула шепіт:

— Kommen Sій hier, bitte! — то шепотіла дівчинка з кутка.

Ліна кинулася до неї. Дівчинка притулила гарячі губи до самісінького Ліниного вуха і прошепотіла:

— Ви не німка? Не німка?

— Ні, — похитала головою Ліна, — я українка, а ти?

— Я Ліда, а не Лінда, — уперто сказала дівчинка, — а маму звуть Феня, а Гансика — Ясик. А баби Василини нема. — Вона говорила поволі, ніби пригадуючи слова.

— А як твоє прізвище?

— Я не знаю.

— А Ясика?

— Я не знаю.

— А звідки ви?

І цього не знала дівчинка. Вона пам'ятала тільки, що звуть її Лідою, а маму — Фенею, а Ганса — Ясиком.

Почулися кроки, і Ліна кинулася викручувати ганчірку. До кімнати зайшла наглядачка і з нею огрядна висока жінка.

— Їх треба вивезти сьогодні ж уночі на захід, — почула Ліна голос і пізнала... фрау Фогель. — І пам'ятайте, фрау Шарлотта, це все діти-сироти, всі німці. Інших націй тут нема. Як здоров'я Ганса? Якщо йому не стане краще, доведеться йому зробити укол. Розумієте? Так наказав гер Хопперт.

— Розумію! Але я гадаю, йому стане краще. Це звичайний пароксизм.

— Пароксизм не пароксизм, а пам'ятайте мої слова. Хворий нам не потрібен. А дівчата?

— У них уже нормальна температура. Я їх сьогодні тут тримала для перевірки.

— Що це за жінка? — спитала раптом фрау Фогель, помітивши Ліну. Ліні здалося, що в неї зупинилося серце.

— Це нам надіслали попрати білизну. Адже ви знаєте, як зараз важко з робочою силою. Гер комендант був такий люб'язний, що надіслав для допомоги двох з табору.

— А, — промовила зневажливо фрау Фогель, — дивіться лише за ними, а я піду до гера Хопперта, він приїхав. — І, слизнувши поглядом по зап'ятій у марлеву косинку голові Ліни, випливла з кімнати.

Даремно злякалася Ліна. Фрау Фогель ніяк не могла б пізнати у цій виснаженій жінці, якій можна було дати 30 і навіть 35 років, гарненьку Ліну.

Якоюсь страшенною таємницею був укритий цей сірий, похмурий будинок на околиці міста, але, напевне, не тільки Ясик і Ліда були тут не німецького походження. Напевне, не самі вони!

Коли Ліна виходила, вона нишком поцілувала Ясика і Єву (а як її насправді звали?), поцілувала і погладила по голові Ліду, яка притулилася до неї і дивилася вичікуючи в очі.

— До побачення, Лідочко! — сказала вона і додала зовсім-зовсім тихо: — Не забувай, ти з Радянського Союзу.

Ліна змахнула сльози з вій, намагалася усміхнутися дітям, але могла тільки покивати головою.

Вона йшла, ніби несла великий важкий тягар, який от-от звалить її тонкі, кволі плечі...

Юзя, навпаки, повернулася незвичайно бадьора і вже в бараці зашепотіла. Розмовляли вони всі різними мовами, але як розуміли одна одну!

— Дорогі мої... їм надходить край... О, я відчула. Чого б це дітей вивозили? А тривоги — вони щодня, щогодини, і, даю вам слово, вночі було, не бомбардування, а стріляли гармати. Так, так, то червоні гармати, Ліно, то ваші гармати.

І вони всі плакали від хвилювання і анітрохи не боялися ні обстрілу, ні бомбардування.

А Ліна сиділа, приклавши тонкі руки до блідих щік.

— Ясик... Ліда... Чого ж їх везуть на захід? Чому з них зробили Ганса і Лінду?

* * *

Сказала про це Ліна:

— А знаєте що? Треба тікати! Адже вони можуть або вивезти нас, або всіх перестріляти, або підпалити. Навіщо нам чекати цього? Треба тікати назустріч нашим.

І вона втекла з Юзею і ще двома дівчатами-болгарками, коли йшли з роботи. Останнім часом вони працювали на антрациті, вони були чорні, запорошені, і зовсім не можна було сказати, що Ліна білява. Вони заховалися в якусь напівзруйновану будівлю під час нальоту.

— Тікають, тікають, — шепотіла Юзя, смикаючи Ліну. — Їм уже не до нас.

Тоді Ліна побачила з свого сховища, як у машину сіли комендант. і фрау Фогель.

"Значить, справді кінець", — подумала вона.

Але міг настати й інший кінець, бо навколо рвалися снаряди.

— Дивись, а той барак підірвали, — шепнула Юзя.

— Ти чуєш? Чуєш? — схопила її за руку Ліна. — Крик звідти. Там люди! Я побіжу туди!

— Що ти? Може ж, варта ще на місцях, тебе схоплять одразу або заб'ють, бачиш, як хилиться стіна. Тікаймо, тікаймо швидше, біжімо туди, за дерева.

— Ні, ні, — вирвала руку Ліна і побігла до страшних руїн. Що вона почула! Що вона почула!

— Рятуйте! Рятуйте! — ледь бринів якийсь дитячий голосок. Десь ізнизу, здалека долинав він. Напівтемними сходами вона полізла вниз, а стіни, здавалось, хиталися. Куди зараз? Купа каміння затуляє прохід, але там, за нею, — чиїсь рухи, голоси. Слабкими руками вона намагається зіпхнути каміння. Це неможливо. Вона лізе по ньому. Швидше! Щось пробігає по ній, ще, ще. Якісь величезні пацюки тікають з цього підпілля.

Швидше! Швидше! Адже кожну хвилину її може завалити зовсім. Та вона не думала про це зараз. Адже ясно, що там дитина. Голоси завмерли, і їй здається, що ще далеко, далеко. Раптом вона опиняється в темному вузькому вогкому приміщенні і там у кутку якась купа ворушиться, хтось стогне.

— Хто там? — кричить вона. Це їй здається, що вона кричить, а насправді вона ледве говорить.

— М-м-м-м, — чує вона у відповідь якесь мукання. До неї підлізли два невеличкі хлопці, і один мугиче.

— Хлопці, швидше звідси, вас завалить, лізьте за мною, один за одним, — командує вона. Що вже тут їх розпитувати, коли дорога кожна мить!

Німий мугиче і показує на куток, а другий ледве вимовляє:

— Там Петрусик, він не може йти.

Ліна нахиляється і бачить на підлозі тільце, яке здригається, тремтить і ледь стогне.

Вона бере хлопчика на руки.

— Праворуч, зараз праворуч, — командує вона.

Знову гуркіт, знову обвал, але не тут, а десь поряд. Ще, ще трошки. Мале хлоп'я міцно обхопило її за шию, і вона притискує його до себе.

"Ой, — думає вона, — а що як не всі вони втекли? Але що робити, треба ж вивести дітей!" Ще крок, ще, і тільки вони вилазять на світ, як перед ними виростає висока постать у сірому мундирі.

"Не під землею загинули, хоч небо побачили", — чомусь пролітає думка. Вона міцніше притискує до себе хлопчика і дивиться в очі німця — і знову пролітає думка: "А хлопчикові все ж таки легше вмерти у мене на руках, ніж там, у підземеллі".

Несподівано німець говорить по-російськи:

— Швидше в щілину, отуди! — І показує рукою, куди йти.

Вона йде по порожньому подвір'ю з маленьким хлопчиком на руках, а двоє трохи старших — поряд з нею, і, крім цього дивного німця, нікого

ніде не видно. Раптом із щілини висовується чорненька голівка і верещить:

— Ой! Ой!..

Ліна опускається в щілину, і її обступають діти, наче малі примари, худі, виснажені, в сірому брудному дранті, і притуляються до неї, і беруть з рук Петрусика.

...З цієї хвилини вона з тими дітьми не розлучалась...

Палата №5

Уночі я зовсім не сплю. Отак лежу з вікритими очима і все згадую, згадую...

Звичайно, я не могла піти на фронт, але я намагалася так поводитись в усьому, щоб потім не довелося червоніти, згадувати з соромом і прикрістю. Та як часто, заморочена важким побутом, труднощами, як у всіх евакуйованих, власними переживаннями, боротьбою за життя Тані і Андрійка, я проходила мимо тих явищ, в які мусила заглибитися.

І так кожен з нас. Це не виправдання для себе. Навпаки, від цього ще болючіше.

Поряд проходить життя інших, відбуваються драми і трагедії, а ти поспішаєш в їдальню, бо інакше пропаде талончик на обід. Не тому, що я не хотіла. Я просто нічого не встигала. Робота, молочна кухня, скрізь черги, Андрійкові пелюшки, хвороби Танечки і діда — я нічого не встигала як слід...

Одна людина, стара, сива письменниця, мій найдорожчий друг, сказала мені тоді:

— Запиши все, що ти бачиш і чуєш у палаті № 5. Це може бути надзвичайна книга. А коли ти не хочеш, я поїду з тобою.

Я ревниво сказала:

— Ні, я обов'язково запишу.

Я думала — я запишу, щоб віддати Андрієві, коли він повернеться з фронту.

І я цього не зробила.

Та справа не в книзі. Але коли б я послухала поради мого друга, старої письменниці — може, тепер в моїх руках була б доля матері і сина.

Та коли б знати, коли б знати наперед, як переплетуться тонісінькі, непомітні ниточки, що невидимо для нас тягнуться від події до події, від людини до людини. Як треба пильно придивлятися до тих ниточок і не випускати їх з рук! А ми безжально рвемо їх і потім дивуємося, як той рибалка, що виплив у море з порваними сітями і нічого не вловив.

Коли б пам'ятати все, кожен ласкавий погляд, кожне привітне слово, кожен вияв уваги та доброзичливості і віддячити кожній людині за них!

От, наприклад, я ніколи не забуду стару лікарку десь на маленькій станції, вже за Волгою, де ешелон стояв кілька годин. Вона обійшла з медсестрою весь ешелон, вже сива, тонка, висока. Лагідними спокійними руками вона брала немовлят, і я їй довірливо дала Андрійка. Вона лишила вати, марлі, пляшечку з розчином протирати очиці і так само спокійно, ласкаво взялася до іншої дитинки. Коли б вона знала, як вона нам була потрібна в ті хвилини, нашим немовлятам, нашим малим дітям, які їхали вже десять діб. Хто кашляв, у кого була підвищена температура, у кого починалася дизентерія. А вона спокійно, без

метушні, підійшовши до кожного, оглядала, розпитувала, давала, кому потрібно, ліки, поради і так само непомітно і тихо зникла, як і з'явилася, — тонка, висока, з сивим, гладенько зачесаним волоссям.

Я згадала Сашу і Надійку, моїх милих сестричок. Власне, Саша не сестра — давній друг, але ж недарма нас ще в інституті звали сестричками. Мабуть, вони обидві так само обходили ешелони або організовували від'їзд своїх малят яслами, дитячими лікарнями. Як вони там? Чи скоро я їх побачу? Я уявила розпачливе лице Саші: прибігла на вокзал, а нас уже нема.

Вони обидві жили в Харкові, і коли ми проїздили, я подзвонила з вокзалу: "Їдь швидше на вокзал. Захопи простинь на пелюшки для Андрійка і води, і води! Приходь, розповім..."

Але ешелон простояв лише двадцять хвилин. Вони, мабуть, обидві дуже турбуються про мене, про моїх дітей...

— І якій добрій душі спало на думку організувати таке святе діло,— сказала одна з жінок. — Така маленька станція, де, мабуть, і село, і лікарня не близько, а от подумали про нас, подбали. — І вона змахнула з очей сльозинку.

Ми переконувалися майже на кожному кроці, що про нас, особливо про дітей наших, думали і дбали...

У Челябінську в нас була пересадка з одного ешелона в інший.

Зала для чекання була особливо чисто прибрана, стояли квіти, і я одразу спитала в Тані: "Хіба яке свято сьогодні?" Але коли носій категорично відмовився брати гроші за те, що підніс речі, сказавши: "Ви не своєю охотою їдете. Ви дім рідний лишили", ми зрозуміли, що так стрічали евакуйованих — з України, з Білорусії, з Москви. Молоді дівчата запрошували до кімнати матері і дитини викупати Андрійка, показати

його лікареві, запрошували до буфету пообідати, і ми відчули — ми не тягар, не біженці, ми у рідних у своїх, ми скрізь дома... І скільки хороших, чулих людей довелося зустріти!.. Зворушення виростало в глибоке почуття подяки всім, усьому радянському рідному народові.

От там, у палаті № 5, я відчуваю, що чогось не доробила, не довела до кінця, не прийшла зайвий раз — отак і лишилася порвана ниточка, а може, саме вона дуже потрібна...

...Ми вже акліматизувалися в цьому уральському місті, ми жили вже в своїй крихітній кімнатці, і Андрійко спав уже не в чемодані, як перший час, а в смішному дерев'яному ліжечку, яке ми виміняли за дві "булки хліба" — так тут казали на базарі. Я вже не провалювалася так ганебно на виступах, як перший час, коли раптом зупинялася і звичні українські слова лізли в роль. Я відчувала себе зв'язаною, я ловила себе на тому, що "старалася" для колег, і не почувала контакту з глядачами. І раз я сама чула, як одна артистка філармонії сказала іншій: "Я не розумію, за що вона має "заслужену" та ще й орден".

Але ж я не могла зробити "гордий вигляд" і покинути роботу в філармонії, куди влаштувалася в перші ж дні, не могла відмовитись від концертів, виїздів. Я мусила перебороти себе.

До справжньої гри мене повернули діти. Я виступала в Будинку культури, де відбувався ранок для школярів і вихованців ремісничих училищ, і мені так захотілося, щоб їм було цікаво, щоб вони прийшли сюди недаром після своєї важкої роботи.

Я згадувала наш чудесний київський ТЮГ і не думала вже про неприємного адміністратора філармонії, який звисока поглядає на мене і бере мене в ансамблі лише тому, що може на афіші написати коло мого прізвища "заслужена артистка республіки, орденоносець"; я забула про колег, я вийшла на сцену, і, побачивши сотні цікавих очей дітей і

підлітків, робочі їхні руки, — відчула себе легко і вільно і почала розказувати уривок з "Як гартувалася сталь".

Яка буря оплесків знялася наприкінці, як викликали мене! Я читала на "біс" злободенні вірші Маршака і Михалкова, і для мене були нагородою за багато часу ці нестримні безпосередні вигуки, живі очі, сміх.

Навіть співачки не мали такого успіху, а то ж був завжди "гвоздь" нашої програми. Діти кричали: "Спасибі! Спасибі!" І я була така щаслива, ніби знову знайшла своє місце.

Адміністратор дивився на всіх з переможним виглядом — мовляв, бачите, як я все влаштував! — поцілував мені руку і сказав:

— Галино Олексіївно, не забудьте — у п'ятницю, суботу і в неділю ви теж зайняті — клуб Уралмашу, Віз, Шарташ.

Мене часто почали запрошувати на радіо: "У вас такий дитячий голос, — казали всі редактори і адміністратори, — такого травесті пошукати!"

Почали часто запрошувати на великі концерти, де брали участь наші кращі артисти, скрипалі, піаністи — лауреати всесоюзних і міжнародних конкурсів. Таня дуже сміялася, коли я їй розповідала, як у Радіокомітеті довелося репетирувати в одній студії з видатним, відомим усьому світові скрипалем. Я наговорювала плівку, а він репетирував концерт, і ми заважали один одному і сердилися на редакторів Радіокомітету, але за кілька хвилин ми зустрілися в знаменитій їдальні "Рів'єра" і примирливо один одному всміхнулися.

Я познайомилася з багатьма московськими і ленінградськими письменниками і подружилася із старою письменницею — автором багатьох чудових книг, якими ми з Андрієм захоплювалися. Мені ставало

легше на серці, коли вона лаяла мене інколи нарівні з своїми дочкою і невісткою. "Зустріч з нею для мене — як подарунок, як усмішка", — писала я Андрієві.

...Цей лист повернувся, як і всі, він нічого не знав, як я там жила, яких хороших друзів зустріла, як мене і особливо Андрійка щиро полюбив старий бородатий уральський казкар і вся його родина.

Він називав мене "живушкою", і я обіцяла йому, як повернуся додому, на Україну, перекласти і розповідати дітям його казки про Урал. Я читала його казку про дівчину, яка наперекір усім і всьому чекає за-пропащого майстра Данила і працює за нього, — і мені здавалося, він навмисне подарував мені цю свою книгу. Щоб і я чекала, і вірила, і працювала... Дорогий наш "уральський дід"... Він так хотів, щоб я полюбила сувору красу тих гір, відчула життя заводів, здружилася з тамтешніми людьми. Усі свої вчинки я міряла одним — щоб не було соромно перед Андрієм, коли він після війни повернеться з фронту. Не опустити руки, працювати, не відставати від життя!

Це для того, щоб потім розказати Андрієві, докладно написати йому, я попросила друзів-письменників дістати квиток на сесію Всесоюзної Академії наук послухати Тарле — Андрій любив його книги. Тільки, мабуть, дивно було моїм сусідам: сидить на гальорці актриса, з підфарбованими віями і губами, слухає доповідь про радянську історіографію і потихеньку витирає сльози...

Але дома з дітьми я ніколи не плакала...

Я дуже часто виступала в госпіталях, і одна, і в бригадах, і от під Новий рік мене покликала до телефону сусідка Ніна Федорівна Рачинська. Це теж були чудесні люди! Та взагалі мені щастить в житті на друзів і хороших людей. Дід казав: "Нам пощастило — потрапити саме сюди, де ти зустрілася з такими прекрасними людьми, а сусіди — вони ж до нас, як до рідних. А скільки їм турбот і мороки з нами!" Це

правда, турбот і мороки від нас, які не мали ні ложки ні плошки, було дуже багато! А телефон! Адже завжди мене викликали до телефону, і Ніна Федорівна завжди гукала мене без тіні незадоволення.

Я побігла. Тоненький дівочий голос вибачливо попросив виступити в жіночому госпіталі, в палаті для лежачих, тяжкопоранених.

— Це дуже далеко, за товчком, і до нас майже ніхто не приїздить. Але мені казали, що ви ніколи не відмовляєтеся виступати в госпіталях.

— Коли, сьогодні? — спитала я.

Ніна Федорівна робила мені знаки відмовитися — вона запросила мене і Танечку стрічати з ними Новий рік. Але де б я була ближче до Андрія в цю ніч, як не в госпіталі?

— Я повернуся до дванадцятої, — шепнула я їй, а в телефон відповіла голосно: — Гаразд, я приїду, скажіть вашу точну адресу і кого спитати.

— Спитайте Наташу Малишеву — це мене. Я культпрацівник госпіталю. А адреса така, — і дівчина назвала адресу, якими трамваями їхати і де робити пересадки.

Я чомусь одразу уявила собі цю Наташу Малишеву — тоненьку, з великими очима, ясним обличчям і довгою косою. Вона така і була насправді.

Таня була дуже задоволена, що я їду в госпіталь. їй завжди було приємно, коли я виступала в госпіталях, але сьогодні у неї на це були і свої особисті міркування. Вона хотіла на ніч поїхати чергувати з дівчатами своєї школи на вокзал, а коли б я була дома, їй було б шкода і ніяково лишати мене. Піонерки їхньої школи чергували на вокзалі у

військових залах: допомагали пораненим одержати квитки, приносили воду, читали газети, водили на медпункт, саджали у вагони.

З Андрійком лишився дід — мій тато. Він не протестував. Він взагалі поводився героїчно в свої вісімдесят чотири роки і завжди лише просив: "Будь ласка, не звертай на мене уваги, не турбуйся про мене, не витрачай на це часу. Якщо можна, не забудь лише про газети. Так і зараз, попросив принести від Рачинських останній номер "Правды" і сів читати її вголос над ліжечком Андрійка, який звик засинати під це читання. Вони дуже дружили — малий Андрійко і старий наш дід.

Чоловік Ніни Федорівни мав їхати на Турбінний, пообіцявши дружині повернутися на дванадцяту годину. Він запропонував завезти нас своєю машиною, яку ми всі називали "собачою будкою", бо вона була з диктовою покришкою. Ми з Танею залізли в "собачу будку", а Семен Давидович сів коло шофера Клави, дебелої рум'яної дівчини, і ми поїхали.

Я часто виступала в госпіталях. Але ніколи в мене не було такого почуття, як тоді, коли я їхала в цей жіночий госпіталь, коли проходила його коридорами, увійшла в палату № 5...

Мені було соромно, що я спокійно живу в такому впевненому в собі робітничому, індустріальному місті і навіть не працюю на воєнному заводі, і не пішла сестрою, звичайною медсестрою в госпіталь, а спокійно собі виступаю з читанням віршів, оповідань, граю в скетчах ролі хлопчиків і дівчаток. А тут такі ж жінки, як я, здебільшого й віку такого, як я, матері і дружини, відірвані від своїх родин, дітей. В якому страшному пеклі вони побували, і от тепер лежать покалічені, тяжко поранені.

Мені так хотілося, щоб вони не подумали — приїхала актриса, яка для цього "легкого хліба" лишилася в тилу, мені так хотілося, щоб вони бачили в мені подругу, сестру...

Я знаю, поранених, хворих завжди дратують цікаві очі, цікаві жіночі запитання, і я привчила себе заходити, нічому не дивуючися, не жахаючися, але й без удаваної зайвої бадьорості. От просто заходжу і вітаюся.

Ну, а не всміхнутися я не можу — і хворим, і здоровим. Це вже в мене з дитинства, від матері. Тоді легше з людьми розмовляти.

Так і тут, я зайшла, привітала всіх з наступаючим Новим роком і додала:

— Бажаю вам того, чого всі ми бажаємо і чого я собі бажаю — щоб усі наші близькі повернулися з війни.

Що я їм читала тоді?.. Дуже багато. І нові оповідання Тихонова, і вірші Симонова та інших радянських письменників, і наших безсмертних Тараса Шевченка і Чехова. Я з усіма познайомилася і швидко дізналася без запитань, що Віра — лікар, Надія Петрівна — інженер, партизанка Олександра із Смоленська — до війни партійний працівник. Так, тут були жінки — лікарі, інженери, медсестри, політпрацівники, партизанки. Тут було дванадцять жінок, деякі вже видужували, от, наприклад, гарненька білява дуже жвава дівчинка, що сиділа в якійсь незручній позі на ліжку і з надзвичайним запалом реагувала на всі оповідання і розмови. Все відбивалося на її мінливому личку: то вона голосно заливалася сміхом, то сльози нагорталися на її світлі очі.

— Мене звуть Тоня. Я з Ленінграда, мені ногу відірвало, — сказала вона просто і спокійно, і раптом я побачила, чому вона так сидить. У неї не було лівої ноги.

— У нас надпродукція Тонь, — засміялася чорнява дівчина, яка лежала коло дверей. На тумбі коло неї лежала чималенька стопка книг і журналів. — От ще маленька Тоня, ми з нею з одного партизанського

з'єднання, з Білорусії. А от з Олександрою ми близько діяли, а одна одну не бачили.

Ця чорнява дівчина була надзвичайно гарна, не те щоб красуня, а якась надзвичайно мила, лагідна спокійна, хоч у неї було страшне поранення хребта і вона знала, що, в найкращому випадку, кілька років їй доведеться лежати. Звали її Олею, до війни вона була медсестрою. Вийшло так, як я бажала, коли їхала сюди. Ми просто добре познайомилися. Я теж коротко розповіла, що перед війною у мене народився Андрійко, і тому я мусила їхати в такий далекий тил, а дочці Тані вже шістнадцятий рік, що чоловік мій, Андрій, на фронті і я нічого про нього не знаю...

Які ми всі були близькі, рідні сестри тепер! І я, напевне, була щасливіша за них — мої діти були зі мною.

— Ви, мабуть, дуже добре жили з своїм чоловіком, — сказала несподівано Оля. — Це я подумала одразу, коли ви читали.

— Чому? — не зрозуміла я.

— Ви так читали те оповідання, де прощалися чоловік і жінка перед фронтом, що я одразу подумала про вас. Ви наче про себе розказували.

— Нам не вдалося навіть попрощатися, — сказала я. І щоб не говорити про це і, бува, чого не заплакати, я вийняла фото малого Андрійка і Танечки, яке я зробила вже тут, на Уралі, для Андрія і послала йому на фронт і яке повернулося, як всі наші листи...

Тут і Віра, і Надія Петрівна та інші жінки повитягали з тумбочок, з сумок картки своїх дітей, і я розглядала їх і носила від ліжка до ліжка, щоб усі подивилися. І Оля сказала, червоніючи:

— Будь ласка, отут під книжками візьміть, погляньте на мого сина.

— Вашого сина? — здивувалася я. Вона виглядала зовсім дівчинкою! Оля зрозуміла мій подив і засміялася.

— Мені вже двадцять три роки. Я вже чотири роки одружена — і в мене синок двох років. Ні, зараз йому вже майже три. От мій чоловік і син.

На картці були всі троє. Стрункий білявий хлопець, такий же молодий, як і вона, з усмішкою на все обличчя, і вона з круглим опецьком на руках.

— А де вони тепер? — спитала я.

— Чоловік мій лікар, тільки закінчив медінститут. Ми з ним вдвох пішли в партизани. А як можна було інакше? — спитала вона просто. — Або на ворога працювати, або в партизани. Ми ж комсомольці, радянські медпрацівники. Якби ви знали, як ми потрібні були партизанам! А синок Ясик з бабусею лишився, з моєю матір'ю. Я навідувалася перший час до них, а потім ми перейшли в інші ліси, далі.

— І тепер ви нічого не знаєте про них? — спитала я недоречно.

І Оля не здивувалася з такого питання. Вона якось впевнено сказала:

— Радянська влада не дасть їм загинути. — І в цьому була така віра — і в нашу перемогу, і в нашу владу, і в наших людей, — що я з великою повагою подивилася на неї.

— Чоловік уже знає, що я тут, — продовжувала Оля, — по радіо йому передали, а от чи знають бабуся і Ясик?.. Ну, я мамі суворо наказала не вірити ніяким брехням, що поширюють фашисти.

— Якби ви знали, що вони тільки брехали, — встряла в розмову маленька, худенька Тоня-партизанка. — І що в Москві парад уже їхній був. І що наші вже за Уралом. А потім ми з Олею приходимо на село і всю правду розказуємо, все те, що наше радіо передає.

— А як вони тоді хотіли командира Папушу в пастку заманити! — промовила Олександра. — Я діяла в іншому з'єднанні, але їхнього командира знала ще до війни, він був відомою людиною в районі. І людина виключно чесна, такий енергійний, ініціативний агроном, ми з ним раніше стрічалися на партійних конференціях, і в справах він до нас приїздив. Такий великий, як ведмідь, лагідний, спокійний.

— Так, він дуже добрий, але й дуже строгий і справедливий, — зауважила Оля. — Ми й до війни дуже дружили — його жінка, я, мій чоловік. Ми в одному селі жили, жінка його вчителювала. Вона лишилася з своєю дочкою. Я наказала своїй матері, щоб вони разом трималися.

— А ти теж хвилювалася, коли ці об'яви фашисти розвісили, — згадала маленька Тоня.

— Які об'яви? — спитала я.

— Це фашисти розвісили скрізь об'яви, що родина командира Папуші — це було партизанське ім'я нашого командира — в гестапо і що, коли він не з'явиться до неділі, їх повісять на базарній площі.

— Ой, він як хмара ходив, — знову перебила маленька Тоня, — і ми всі думали — піде він чи ні.

— То ви, малі, могли так думати, — сказала Оля. — У всіх його товаришів навіть сумніву не було. Звичайно, я хвилювалася, аякже! Адже Ясик і мама весь час були з його дружиною і дочкою. А він мене заспокоював: "Не вір, Олю, звідки вони знають, хто саме родина

командира Папуші? Якщо серед нас провокаторів нема — ніхто не дізнається".

— А потім я в неділю до району пробралася, — розповідала Тоня, — і нічого там на базарній площі не було, і другої неділі теж нічого. Просто вони заманити хотіли нашого командира. А все-таки як було його всім жалко! Та ми незабаром подалися далі і до своїх не приходили. Казали, що село наше геть-чисто спалили, людей повиганяли. Та ти не думай, Олю, адже чоловіка твого знайшли і про тебе все сам головний лікар — професор — розповів, так і Ясика знайдуть, і бабусю.

— Я завжди згадую, — тихо сказала Оля, — як Марину Раскову у дебрях розшукали. За нею літак надіслали. І по нас, поранених, теж літак надіслали. Радянська влада дітей усіх розшукає... Накаже, щоб розшукали...

Ми ще довго розмовляли, і я ще читала українські вірші моїх по-друг-письменниць, і хоч не всі розуміли українську мову — вірші радянських жінок, дружин і матерів, доходили до серця кожної.

— Дуже вам вдячні, — сказала на прощання Олександра і міцно потиснула мені руку. — Ми так добре провели з вами вечір.

— Обов'язково, Галино Олексіївно. — приязно всміхнулася Оля, — приїздіть іще.

— Обов'язково! Обов'язково! — зовсім по-дитячому закричали обидві маленькі Тоні — Тоня-ленінградка і Тоня-партизанка. І я не могла стриматися, щоб їх обох не поцілувати — вопи ж обидві були майже такі, як моя Таня...

А потім підійшла до кожного ліжка, і ми так сердечно з усіма розпрощалися. Нам не хотілося розлучатися, але Наташа Малишева, дуже задоволена тим, що її хворі не сумували під Новий рік, казала:

— Галина Олексіївна ще приїде, а зараз уже пізно, і мені, і вам нагорить від головного лікаря.

Я запізнилася на зустріч Нового року. Він, напевне, настав, коли я сиділа в кабінці госпітального грузовика. Та я не шкодувала. Андрійко спав у своєму ліжечку, дід теж заснув, сидячи коло нього, а Таня повернулася лише на ранок. До мене зайшла Ніна Федорівна з двома чарками вина і сказала пошепки, щоб не збудити старого і малого:

— Семен теж не повернувся, дзвонив, що справ невпрогорт, буде години за дві. Вип'ємо з вами за нашу перемогу, за наших дітей, за наших чоловіків.

— За нашу перемогу, за всіх дітей, за всіх чоловіків,— сказала я. її син був на фронті, а чоловік на заводі — однаково, як на фронті.

Ми поцілувались, і вона пішла чекати Семена і писати листа синові, а я сіла чекати Танечку і писати Андрієві листа, що так само повернувся, як і інші листи... Та я тоді ще думала: повернеться Андрій, перечитає їх всі, наче мій щоденник...

Танечка повернулася, коли вже зовсім розвиднілося, така збуджена, що навіть її бліді щічки порожевіли трошки, і ніби зовсім не втомлена після безсонної ночі.

— Ти не сердишся, не сердишся, мамусю? Ніяк не можна було покинути. Тільки я й Фаня прийшли, і там були дуже задоволені, що ми прийшли. Ти знаєш, я навіть сама перев'язку одну робила. Ну, легку, звичайно. Мамочко, я тобі потім усе розкажу... Я рада, що пішла, соромно було б, коли б ми з Фанею не пішли, але це потім... Уяви, мамо, ні, ти тільки уяви, кого я зустріла! Я зустріла Льоньку, Льоньку з нашого класу! Хіба ти не пам'ятаєш — найбільшого дезорганізатора в школі? А ти його завжди захищала. Пам'ятаєш, коли ти одержала орден, він

приходив тебе вітати з делегатами від нашого класу, підніс горщик з квітами, почав промову і сплутався.

Ну, звичайно, я пам'ятала Льоньку, руденького, худенького урвиголову, закоханого в театр.

— Як ми зустрілися! Ми кинулися один до одного і поцілувалися, як брат і сестра. Так от, уяви, він був на фронті, добровольцем, і тепер поранений, їде після госпіталю до родичів, тут у нього була пересадка. Я дуже хотіла, щоб він до нас прийшов, відпочив, попоїв, але його поїзд уже мав іти, і ми тільки дві години побули разом, і то я бігала весь час. Мамо... що він мені сказав...

Очі Тані враз наповнилися сльозами...

— Я не зрозуміла, як він довідався. Мамо... дуже багатьох забрали до Німеччини... Дівчат... Хлопців...

— Танечка... я тобі казала вже про це...

— Мамо... До Німеччини забрали і Ліну... Вона нікуди не виїхала...

...Я знала, яке це горе для Тані. Ліна була її найближчим другом, це була така дружба, яка народжується в тринадцять-чотирнадцять років і лишається на все життя. Я сама теж дуже любила Ліну, здібну, розвинену дівчинку, трохи замкнену і відлюдну, через різні сімейні драми, але в нас у родині всі її відчували цілком своєю і особливо її любив наш дід, любив слухати, як вона грає. Ми навіть вирішили йому нічого не говорити, але, звичайно, сказали...

А потім я розповіла, що бачила і чула в палаті № 5.

— Що це за жінки! — казала я. — Це ж героїні! Олександра, Оля, обидві Тоні. А тримаються так, ніби нічого надзвичайного і нема в їхньому житті.

— Мамо, ти обов'язково поїдеш ще до них? — спитала Таня.

— Обов'язково! Як може бути інакше!

Я поїхала ближчої суботи. Подзвонила Наташі Малишевій і поїхала. Як ми добре зустрілися! Наче давні, близькі знайомі, але цього разу я була недовго. Вірі недавно зробили операцію, і сьогодні їй було якось погано. Я сіла коло неї, давала їй пити, міняла компрес, потім посиділа трохи біля Олі, яка жадібно розпитувала, що нового в літературі, що ставлять у театрі. Вона багато читала і всім цікавилась.

Але до Віри зайшов головлікар, у неї підвищилась температура.

Я пообіцяла приїхати незабаром ще, потихеньку попрощалася з усіма і пішла. Я ще дзвонила Наташі — питала про Віру, Сашу, Олю, про всіх. Але якось закрутилася з усім, з роботою. Таня захворіла, а потім дід — довелося його покласти в лікарню, і звідти він уже не вийшов...

Не те що години, не було вільної хвилинки, навіть до діда я не мала змоги забігати щодня, хоча мені дали на це перепустку. Але він не скаржився, він усе розумів, він казав:

— Ну, біжи, біжи швидше до дітей. Побачив тебе — і все гаразд. У мене все гаразд. Все як треба, я тут у теплі, мене доглядають. А Андрій тим, може, на снігу... в лісі... не треба про мене думати. Я вже віджив своє. Коли б тільки знати, що їх уже вигнали. Перед смертю він спитав раптом:

— Є лист від Андрія?

І я не могла йому збрехати.

— Коли б знати тільки. Одне тільки слово про нього. Ну, біжи, біжи до дітей. До Андрусика. До Тані.

Але той останній вечір я нікуди не поспішала. Я сиділа і тримала його за руку, і так він і вмер, ніби відійшов тихо і лагідно.

За містом на кладовищі я вибрала місце під високими соснами.

До мене підійшла молода, скромно, але охайно вдягнута жінка, заплакана, сумна.

— Ви дорого дали, щоб викопати могилу? — спитала вона. — Я бачила, ви домовлялися з могильниками... У мене вмерла дитина. І в мене нічого нема, щоб заплатити. Я загубила хлібні картки. Сюди йшла і загубила. Що мені робити? Я тут нікогісінько не знаю...

Вона була у розпачі.

— Хочете покласти в цю могилу? — сказала я і додала тихо, згадавши нашого дідуся: — Він дуже любив дітей...

...Він, справді, ніколи не минав жодної дитини, обов'язково, було, всміхнеться, скаже щось приємне матері.

— Яка я вам вдячна, — сказала жінка і заплакала ще дужче. — Я тут зовсім, зовсім сама.

І другого дня в могилу під високими трьома соснами опустили труну нашого дідуся і маленьку труну дитинки, і жінка плакала разом з нами.

Ми повертались втрьох з кладовища. Жінка попросила дозволу зайти, колись до нас.

Незабаром вона зайшла до нас увечері.

— Як важко було з ним, — сказала вона і заплакала, — воно ж уже тут народилося, а без нього ще важче. В сто разів важче. Хоч я з ним була одна-однісінька.

— А де ж ваш чоловік? — спитала я.

— Ми з ним розійшлися, — відповіла вона, червоніючи, — та я не шкодувала за ним. Я дуже раділа дитинці — і от не доглянула, туберкульозний менінгіт. — І жінка заплакала ще дужче.

— Ну, ви тут не винні, — заспокоїла я її. — А звідки ви самі?

— Я з Білої Церкви, з-під Києва!

Ми лишили Полю — так її звали — пити чай, намагалися її розважити, хоч і самим нам було сумно.

Я розповіла їй про свою роботу, про виступи.

— Важко тепер жінкам, — сказала Поля. — От самі крутитеся.

— Хіба це важко? — заперечила я. — От я недавно виступала в жіночому госпіталі. — І я розповіла їй про палату № 5.

— Не знаю вже, що гірше, — сказала Поля, — чи отак поховати, як я, чи не знати, і, може, все життя не знати, що з твоєю дитиною.

Скільки, скільки було таких несподіваних зустрічей, скільки людей пройшло!

Незабаром мене послали з бригадою українських артистів і письменників по наших заводах, евакуйованих з України на Урал. Я приїздила і знову їхала. Недарма Новий рік зустріла на грузовику!

Але скрізь, де ми бували, я підбивала хоч двох-трьох товаришів з бригади виступити в дитячому будинку, в школі. Мені було шкода дітей, які так героїчно трималися у важкі дні війни. І скрізь нові люди, нові зустрічі, і у кожного своє життя і горе, принесене війною —— наше велике, спільне горе.

Ні, я не забула своїх друзів з палати № 5. Я тільки довго не могла вирватися до них, а коли після якогось особливо довгого "турне" повернулася і подзвонила Наташі Малишевій, виявилося, що госпіталь перевели в інше місце. Вона обіцяла подзвонити, знову влаштувати зустріч...

Але тут мене викликали до Москви, на роботу в нашому українському радіо. Таня саме була з комсомольцями своєї школи десь далеко, на картоплі, і повернулася лише перед від'їздом. Я сама зовсім замоталася —з перепустками, квитками, Андрійком. Я не бачила більше вже ні Олі, ні Саші, ні Тоні-ленінградки, ні маленької Тоні-партизанки.

Ще одна несподівана зустріч зворушила по дорозі до Москви мене і Таню.

На одній невеличкій станції ми дивилися у вікно — я, Таня і малий Андрійко, наш "запорожець за Уралом", як прозвали його мої друзі-уральці. З уральською специфічною вимовою він уже базікав із сусідами і так цікаво дивився на весь світ своїми великими темними очима, що мимоволі привертав увагу всіх. Ми з Танею вже звикли до цього і не здивувалися, що на нього і на нас уважно дивиться з перону якийсь

старий військовий. Мені завжди було приємно, коли військові дивилися на Андрійка — адже він теж був син військового фронтовика.

Раптом військовий підійшов ближче до вікна і, приклавши руку до кашкета, промовив:

— Пробачте, будь ласка, ви не з Києва?

— З Києва, так! А ви? Як ви пізнали? Ми стрічалися? — зраділа я.

— Ви Галина Олексіївна, коли не помиляюсь, — артистка ТЮГу,

— Так, так!

— У вас була дочка Таня...

— Ось вона! Оце ж вона!

— Це Таня?.. — Військовий хвилюючися скинув кашкета, провів рукою по сивому волоссі.

— Таня... це ви... я не пізнав... уже доросла... — раптом, схопивши Таню за руки, спитав, задихаючись: — Ви... не знаєте... де Ліна... Ліна

Косовська?.. Я ж її батько... ви ж були подруги... вчилися в одному класі.

— Ой! — скрикнула я. — А тепер ви куди їдете?

— Я був на фронті. Весь час. Тепер після поранення лікувався в госпіталі і повертаюся знову. Швидше скажіть, де Ліна?

— Ліна лишилася в Києві з матір'ю,— сказала я. Як мені сказати йому, що дружина його вмерла, а що Ліночку забрали в Німеччину!.. І яке я маю право ховати це від нього...

Начальник станції вже давав свистки, і поїзд поволі рушав.

— Ви більше нічого не знаєте, нічого? — питав Лінин батько і прискорював кроки, щоб іти поряд з вікном вагона.

Таня дивилася розгубленими очима і раптом крикнула:

— Ліну забрали... вона в Німеччині... Визволяйте Ліну! Косовський схопився руками за голову і захитався.

— Ой, що ти наробила, він упаде під поїзд.

Але його підтримували вже товариші, відтягли від поїзда, що прискорював рух... І він уже зник з очей, високий, сивий чоловік у військовому...

— Я не могла, не мала права не сказати, — промовила Таня з очима, повними сліз. — Хай, коли він вступить до Німеччини, скрізь шукає Ліну.

А через рік ми з Танею і Андрійком знову їхали великим ешелоном, але вже додому. Київ, Київ був перед нами!

— Наш ешелон довго тут стоятиме? — спитав на якійсь станції Андрійко.

— Андрійко, мабуть, думає, що їздять лише ешелонами, — засміялася Таня. — Він же тільки в ешелонах їздив усе своє життя: на Урал, з Уралу до Москви, тепер з Москви додому.

А Андрійко не розумів, чого сміються.

Скрізь ми бачили страшні сліди війни. Я не пізнавала дороги, яку так добре знала раніш: Київ — Москва. Спалені села, зруйновані станції, наче привиди, побиті танки і гармати.

Ми їхали цілий тиждень, по півдня стояли на зруйнованих полустанках. Пасажири досить спокійно ставилися до цього, призвичаїлися швидко розпалювати невеличкі вогнища і варити яку-небудь кашу або суп. Ми ж усі поверталися додому... За час війни ми звикли все робити спільно, всім ділитися, дбати одне про одного, і кожному з нас були зрозумілі почуття іншого. Коли ми проїхали хутір Михайловський, багато з нас заплакали; всім нам хотілося і цю землю цілувати, і весняні листочки на тополях, і селянок, що вийшли до поїзда.

Коли б не хазяйновиті сусідки по купе, я б уже, напевне, нічого не їла і не готувала, а все б дивилася з Танею у вікно. Ми їхали до Києва, до Києва! До Дніпра! І мені здавалося, я тільки побачу лавру, Дніпро — я вже не всиджу, я побіжу, полечу.

...І мені здавалося, на вокзалі мене обов'язково зустріне Андрій...

— Галинко! — урвала мої думки сусідка по купе. — Зараз зупинка, поки я приготую, ти збігай, он усі наші побігли, може, у червоноармійців хліб поміняємо на тютюн, а то у нас хліба вже нема.

— І я з тобою! — закричав Андрійко.

Я схопила його на руки й побігла до сусіднього військового ешелону.

— У вас хліб є? — спитала я, простягаючи пачку цигарок. Молодий червоноармієць виніс півбуханки хліба і відвів руку з цигарками.

— Не треба.

— Може, гроші, — спитала я, червоніючи, — якщо ви не палите?

— Що ви? Що ви? — і раптом весело сказав: — От дайте за це вашого хлопчика подержати, — і так ласкаво посміхнувся Андрійкові, що той сміливо пішов до нього.

— Я його на хвилинку до наших понесу, не турбуйтеся, я його зараз віддам. Давно на руках пацана не тримав.

І він поніс у вагон Андрійка, пригортаючи його до себе і лоскочучи неголеною щокою...

Він виніс Андрійка, вдягнувши на нього свою пілотку, і ще кілька червоноармійців проводжали Андрійка. Мені було приємно це. Адже й Андрій, напевне, приміряв би на нього свій кашкет.

— А де ж твій батько? — спитав червоноармієць, коли вже ешелон рушав.

— На фронті, — відповів серйозно і впевнено Андрійко.

— Ну, ми йому передамо, який в нього син козак! — сміялися вони і махали нам руками.

А в мене, чим ближче ми під'їздили до Києва, німіли ноги, і я не тільки не побігла, а не могла примусити себе вийти на перон.

— Танечко, піди поглянь, як там з нашими речами, — сказала я їй. Мені все ще здавалося, що вона вбіжить і скаже:

— Мамо, мамо, там нас тато чекає. і вона таки вбігла, але сказала:

— Мамо, швидше, там уже всі з речами вийшли.

І от ми з Танею і Андрійком повернулись додому. Тільки втрьох. Ми не знали, де Андрій, а дідусь був похований під високими соснами на Уралі.

Ми поклали наші мізерні речі в квартирі, яка нічим не нагадувала мій дім, моє життя — обпалені стіни, порожні брудні кімнати й лише по кутках батареї пляшок з-під рейнвейну — і вийшли у місто. Ми йшли по Хрещатику, ніби по кладовищу, мовчки схиливши голови. Тільки Андрійко таращив свої круглі очі й повідомляв:

— Ванни висять.

Ванни справді висіли між поверхами зруйнованих будинків. Де було найкраще кіно, — на руїнах височіла статуя, зовсім непошкоджена жіноча

постать однієї з муз. Вона стояла там колись у великій залі. Якийсь художник стояв осторонь і замальовував цю купу каміння і білу античну постать.

Заклопотані дівчата пройшли, сміючися, мимо нас. Таня болісно скривилася і мовила:

— Як можна тут сміятися...

Але диктові вікна, талончики, ліміти, порожні кімнати і з першого ж дня напружена робота на радіо, концерти, виступи, — все це навіть не давало змоги виплакатися!

Сусіди, які лишалися тут, повернули піаніно, на якому з дитинства бренькала я, вчилася Таня і так добре грав Андрій...

На базарі я зробила неприпустиму витрату — в одного з стариків, які продавали різний господарський мотлох, книги й ноти, замість

необхідних у господарстві речей, я купила Патетичну сонату Бетховена. Вдома, стоячи, бо жодного стільця не було, погано і сумно заграла перші сторінки. Андрюшка стояв зачарований.

Він був взагалі захоплений всім. Після уральської кімнати-клітушки, після вузенького номерка в Московському готелі — така велика своя квартира, до того ж зовсім порожня! Можна було бігати скільки завгодно!

— До кінця війни ми не будемо думати про затишок, — сказала я Тані, і вона, звичайно, погодилася. — Аби було необхідне, аби ти вчилася, я працювала і Андрійко був здоровий.

Мене не манив затишок, мене не спокушали ніякі речі, мене гріли і вабили лише людські почуття, і я ревниво стежила, як хто дивиться на Таню і Андрійка, і була вдячна за кожне тепле слово.

Якось Андрійко прибіг з двору і повідомив:

— Мамо, тебе питає військова тьотя!

"Може з палати № 5", майнуло у мене в голові. Я не збагнула, що вони ж не знали моєї київської адреси!

Але я зраділа не менше! У дверях стояла моя любима подруга, мій друг — Саша Обозна. Вона мало змінилася, тільки коси, закручені, як ще в інституті, над вухами, були зовсім сиві. Ми кинулися одна одній в обійми, сміялися і плакали, потім цілу ніч розмовляли. Адже ми загубили одна одну з перших днів війни. Це ж їй я дзвонила з вокзалу в Харкові, коли ми проїздили ешелоном, і вона не встигла приїхати...

Скільки ми розповіли одна одній за ту ніч! Більше вона. Адже вона була на фронті. А Надійка, бідна моя сестричка, не встигла вивезти своїх ясельних малят з Харкова, Саша чула, що вони живі, десь під Харковом.

Саша була, як завжди, спокійна, організована, і завжди я перед нею почувала себе молодшою сестрою. І зараз вона, мимохідь, між іншим, дала тисячі порад щодо Андрійка (до війни вона була педіатром), уважно розпитала про мою роботу, про Танине навчання, про все, і мені стало якось спокійніше і легше.

— Я рада, що ти не розгубилась. Я задоволена тобою, — сказала вона.

— А я ні, — похитала я головою. — Я за все хапаюся і нічого не встигаю. І знаєш, мені здається, я даю менше, ніж могла б. Про мене піклуються більше, ніж я про інших. — І я розказала їй про палату № 5. — Розумієш, я загубила їх, я не знаю, яка їхня доля. А я ж мусила допомогти б кожній, не пройти повз жодну дитину байдуже.

— Радянська влада всім допоможе, — сказала Саша словами Олі.

— Але ж Радянська влада — це радянський народ, радянські люди, ми з тобою, значить, на кожному лежить обов'язок і відповідальність, і не лише ж у тому мій обов'язок і моя відповідальність, що я граю для дітей! Та життя дуже складне, і важко справитися з ним, — сказала я.

— Отак завжди почуваєш... відповідаєш за кожного, хто проходить через твої руки, — замислено мовила Саша.

Саша поїхала другого дня, лишила номер своєї польової пошти, взявши з мене слово писати.

Так, тепер я весь час стрічалася із давніми друзями, з якими не бачилась ці роки, і ще дужче цінувала любов і дружбу, але й нові друзі для мене були дорогі. Я листувалася з друзями на Уралі, в Ленінграді, в Москві. Якось я почула радісний, здивований Танин голосок.

— Мамо, подивись, хто до нас завітав!

З нею в кімнату зайшла Поля — та бідолашна Поля, з якою ховали ми разом нашого дідуся і її дитинку.

Ну, ми, звичайно, розцілувалися, розплакалися, як належить жінкам, вона залишилась у нас ночувати. Поля поверталася в Білу Церкву до своїх батьків.

— А знаєте, Галино Олексіївно, ви мене тоді так зворушили своїм оповіданням про палату № 5, що я вирішила піти туди працювати. Спочатку я була там санітаркою, а потім, коли Наташа Малишева пішла вчитися, я стала культпрацівником і бібліотекарем, адже я скінчила ще до війни бібліотечні курси.

— Так ви їх всіх знаєте? І Олю-партизанку, і Олександру, і обох Тонь?

— Я їх ще застала, — сказала Поля, — і я з ними познайомилась. А потім ще скільки жінок пройшло там! Знаєте, Олю перевезли до іншого госпіталю, приїздив якийсь знаменитий нейрохірург і мав робити їй операцію. Тільки знаєте, яке в неї нещастя?

— Що таке?

— Усіх дітей партизанських кляті фашисти вивезли тоді в Німеччину. Ще коли Білорусь звільняли. Олександрі написали. Олександра вже видужала і працювала десь під Москвою. Вона й написала Олі. Тільки цей лист був у листі до Наташі, і Наташа Олі його не показала. А Тоні-ленінградці зробили протез, вона вчиться, а маленька Тоня працює на заводі. А після них ще скільки було!..

Поля про всіх розповідала, але Оля, бідна Оля не виходила у мене з голови.

— Це ж давно вже було — і операція, і лист? — спитала я.

— Звичайно, ще в 44-у році. Потім мене перевели в санітарний поїзд, і я вже не знаю, як з нею — чи допомогла операція. Її мали після операції в санаторій везти.

Порвана ниточка з Олею знайшлася і знову загубилася.

Я не знала ні назви села, ні прізвища, не знала цього і Поля.

Я не листувалася з Олею, коли їй це так було потрібно.

І от уже кінчилася війна. Ми так і не дочекалися Андрія. Таня вже студентка; Андрійко вміє вже читати, і він годинами сидить коло піаніно — зосереджений і захоплений, зовсім як Андрій.

А я виступаю. Граю в театрі, на дитячих ранках, виступаю по радіо. І діти люблять мене, як і раніше, а я їх ще дужче, бо думаю завжди — у скількох з вас тепер нема батьків, і мені хочеться кожного пригорнути, приголубити.

А ночами я зовсім не сплю. І не тільки Андрія я згадую і своє колишнє щасливе життя, а згадую всі ті несподівані зустрічі, всі ті ниточки, які зв'язувалися і рвалися. Я згадую те море лиха і сліз, що принесла війна кожній матері, кожній дружині, і звичайні жіночі почуття виростають у мене в таку велику ненависть до ворогів нашого світлого миру, нашого ясного світу, і я не можу заспокоїтися на тому, щоб тільки грати. Я мушу дізнатися, чи живий Ясик партизанки Олі.

Та в руках у мене лише порвані ниточки, які так важко зв'язати, і навіть Тані соромно признатися, чого я хочу.

Недавно я дізналася, що Саша демобілізувалася і що вона знову на своїй "дитячій роботі", тільки в одній із західних областей України.

В одну з безсонних ночей я написала їй великого листа.

У малят

Лист лежав у Сашиному портфелі, але його, мабуть, доведеться дочитати увечері. Галинка написала цілий опус. Їй, як і Саші, ніколи писати часто, проте як уже допадеться коли вночі до паперу, так уже спише з півзошита.

Звичайно, в Облздороввідділі не прочитаєш, нема вільної хвилинки. З будинку № 3 дзвонять, що там є випадок дизентерії, у п'ятому — кір. У міліції дитина, мати якої померла. Ще не встигли загоїти рани після війни, як тут в деяких областях посуха.

Так, ще негайно треба організувати короткотермінові курси для вихователькок сільських ясел.

Телефон на столі не затихає. Кличуть на нараду в обком партії. Саша встає, але до кабінету знову заходить Зося.

— Пані доктор, прошу, Олександре Самійлівно, — виправляється вона, — там вас жінка якась питає. Уже вдруге приходить. Ви на засіданні були. Вона з дитиною.

— Ви спитали, в чому справа?

— Відомо в чому. Дитину здати, — каже зневажливо тоненька, з вищипаними брівками Зося.

— Ви сказали їй, що треба звертатися до товаришки Підгайної?

— Вона не хоче й слухати, каже, що тільки до вас. Така настирлива, неприємна жінка. — Зося гидливо стулює губки. — Просто не дає спокою.

Саша докірливо дивиться на неї.

— Може, їй уже надто тяжко, — каже вона. — Не можна так ставитися до людини. Нехай зайде. — Саша дивиться на годинник. — За п'ять хвилин я маю вийти до обкому, але я, гадаю, встигну з нею поговорити.

До кімнати заходить жінка років під п'ятдесят з немовлям на руках і одразу починає вивертати з кишені якісь папірці і розповідати швидко, довго і заплутано. Саші важко стежити за ходом розповіді, але всі історії такі схожі, ці страшні історії, в яких чоловік загинув на фронті, хату спалили, жити ніде, сама хвора.

Саша раптом подумала — надто стара жінка. Говорить вона без упину, і справді в ній є щось неприємне, чи бігаючі очі, чи верескливий голос з якимись неприродними вигуками.

Вона раптом розгорнула хустку, і звідти визирнуло крихітне місяців трьох дитинча, кругловиде, охайненьке, з темними брівками.

— Як ви її не приймете, — казала жінка, — я однаково її десь лишу, а сама під поїзд кинуся!

Саша переглянула документи, не знайшла жодного потрібного, — всі були не до діла, — подзвонила і сказала Зосі:

— Випишіть ордер до будинку № 1.

— До "Дитинки Єзус"? — спитала раптом жінка.

— До будинку немовлят № 1, — повторила спокійно Саша. — Звідки ви знаєте "Дитинку Єзус"?

— Я там бувала у своєї тітки до війни, ще за поляків. Вона служила убиральницею. Хай вас пан Єзус за це нагородить, що ви врятуєте мою цурочку.

Ні, щось таки було в ній неприємне! Але Саша свідомо вирішила — тим більше дитинку слід взяти. Така мати (чи мати?) може зробити що завгодно.

Зося незадоволено писала відношення до будинку немовлят, але Олександра Самійлівна лагідно, як вона одна вміла, трошки змовницьки посміхнулася. Мовляв, ви праві, дівчинко щодо жінки, але дитина — зовсім інша справа.

І Зося примирливо кивнула їй завитою голівкою.

Треба було поспішати, нарада мала вже початися.

Саша застебнула портфель. Лист лежав там. Як хотілося його швидше прочитати! Але й по дорозі не можна думати ні про Галину, ні про те, що зв'язане з нею — дуже рідне, але дуже далеке зараз від неї, бо на нараді, напевне, стоятиме питання про доукомплектування дитячих будинків репатрійованими дітьми. Після наради — негайно в будинок № 3, де дизентерія, щоб усе перевірити самій.

Додому Саша повернулася біля дванадцятої, зовсім без сил. Дочка Ярина спала.

Уже в ліжку Саша дістала листа від Галинки. І одразу перед очима виринула подруга — круглі сірі очі, інфантильний вигляд, вся вона така легка у взаєминах з людьми, сентиментальна, смішна і щира.

З Галиною разом кінчали педагогічний інститут, але потім Саша пішла ще на медичний, а Галинка після року роботи в дитбудинку несподівано для всіх, крім свого батька — старого театрала, — пішла в

театральну студію і стала актрисою театру юного глядача. Коли подруги і рідні побачили її на сцені, всі одразу зрозуміли, що це справді її шлях. Саме актрисою і саме дитячого театру.

Була у Галинки вже своя сім'я, діти, а на сцену все виходила тоненька дівчинка або навіть стрункий хлопчина, і юний проникливий дзвінкий голос брав за серце кожного.

До неї інколи за куліси приходили знайомитися хлопці — шибеники і урвиголови, але захоплені театром, і були дуже розчаровані, коли до них виходив не хлопець, їхній ровесник, а гарно вдягнена жінка. Перед війною вона одержала звання заслуженої артистки і орден. Школярі влаштували їй овації, і після вистав додому її завжди проводила велика юрба дітей.

— Оце слава! — сміявся її чоловік. Він завжди радів за неї, бо був. закоханий в свою дружину все життя. І завжди питав усіх її подруг: — Ви любите Галинку?—І дочці теж казав: — Танька, дивись, яка у тебе мама!

У них було завжди затишно, весело. А тепер вона лишилась сама.

Цей великий, докладний лист — про що він тільки не розказує Саші! І дивно — життя Галини зовсім не здається нещасним відгомоном минулого. Знову театр, нові п'єси, нові ролі (подумати тільки, вона ще грає дівчаток і хлопчиків!); студії молоді, з якою треба працювати, навчання Андрійка, успіхи Тані, і — несподівано для Саші — багато громадської роботи. Дитячі будинки. Розшук дітей. Смішна Галина. Вона в розпачі від однієї дитини, яку мусить розшукати. Якогось семирічного Ясика...

Доля сотень дітей зараз в руках Саші.

Рука тягнеться за олівцем, і вже напівсонна Саша записує у блокнот: Ясик з Білорусії. Приблизно сім років. Мати і батько партизани. Медпрацівники. Лишався з бабусею під Вітебським.

* * *

Хоча це місто однієї з західних областей України було для Саші новим, незнайомим, але, прибувши сюди у 45-му році, Саша ніби повернулася до свого власного дому і в цьому домі почала наводити порядки.

Цей її власний дім був дуже великий і вимагав неабиякого напруження сил і енергії. У цей "дім" входило кілька будинків для немовлят, дитбудинки для дошкільнят, дитячі лікарні, жіночі консультації, курси охматдитівських сестер.

Після походів, військових госпіталів, тяжкопоранених, операцій, перший час їй здавалися ляльковими і ці білі ліжечка, і інші дитячі меблі, і ці крихітні створіння. Але... "запах пелюшок і ти — дома", трохи презирливо сказала дочка Яринка.

Коли Галинка вперше побачила Сашу після довгої розлуки, вона скрикнула:

— Сашо, рідна, ти зовсім не змінилася. Ти навіть помолодшала! Тільки ти зовсім сива... Ну, та нічого, я тебе сама підфарбую.

Саша засміялася і похитала головою на таку легковажність. Так і лишилися сиві коси, закручені над вухами — давня студентська зачіска, і молоде спокійне обличчя з лагідною усмішкою.

Сиві коси пасували до її впевненого голосу, до точних розпоряджень, коли вона без метушливості, ніби передбачаючи всі несподіванки, обходила свою нову родину.

— Угу-гу, — багатозначно мугикали місцеві лікарі і перешіптувалися між собою: — Пані доктор розуміється на дітях.

До її приходу намагалися, щоб усе блищало й щоб загорнуті діти лежали, як лялечки.

У перші ж дні по приїзді вона зайшла до будинку для немовлят № 1. Підстаркувата лікарка-вихователька Мелася Яремівна і весь її штат в сніжно-білих халатах тихенько супроводили Олександру Самійлівну і запобігливо дивилися в її обличчя, намагаючись угадати, що скаже вона про їхній будинок. Саша обійшла дитячі ліжка, уважно вдивляючися в зморщені крихітні личка, і раптом спитала:

— А чому діти сьогодні не всміхаються?

Огрядна присадкувата Мелася Яремівна і весь її білосніжний штат зупинилися від несподіваного запитання.

— Я питаю, — спокійно повторила Саша, — чому діти у вас не всміхаються? Ви сказали, що це кімната здорових.

— А певно, пані доктор, — заметушилася Мелася Яремівна, — вони всі здорові. Погляньте, які у них щічки.

— Краще покажіть мені ніжки! — знову здивувала всіх несподіваним проханням Саша.

— Розгорніть, будь ласка, — попросила вона сестру. — І цю дівчинку. І цього хлопчика. — Вона звикла безпомилково вгадувати в цих загорнутих лялечках, де хлопчик, де дівчинка, як усі старі педіатри. — Ну, звичайно,—з жалем зітхнула вона. — Сьогодні вони у вас не гуляли. Хіба можна, щоб дитина лежала, як лялечка. Їй треба дригати ніжками, її треба виносити на повітря. Адже у вас це дуже зручно зробити. У вас чудовий сад, балкон...

— Але ж прошу, професор Хопперт...

— Професор Хопперт? — перепитала Саша. Де вона чула це прізвище?

— Еге ж, пані, професор Хопперт, директор "Дитинки Єзус", як раніше, ще до Радянської влади, звався цей будинок, а потім знову за фашистів його теж так почали звати, так от директор професор Хопперт вимагав, щоб діти спокійно собі лежали. Коли вони лежали і мовчали, він був задоволений.

— Який абсурд! А хіба у вас, у вас самої ніколи не було дітей? А як же розвиватиметься психомоторика? Але я десь чула це прізвище...

— Він був великою науковою силою, професор Хопперт, — сказала, сумно хитаючи головою, Мелася Яремівна. — Його статті друкувалися в європейських наукових журналах...

— А! — згадала Саша. Ну, звичайно, їй стрічалися в німецьких і англійських медичних журналах статті професора Хопперта. Вона раптом це добре пригадала і ось чому. Якось Саша з товаришами по роботі розглядала закордонні журнали і надибала в одному з них статтю професора Хопперта про організацію охорони дитинства в Німеччині. Із статтею були вміщені і фото якогось німецького дитячого притулку і фото самого професора. Сухе, довге обличчя з великими залисинами і холодним поглядом примружених очей.

— Яке неприємне обличчя! — зауважила одна з лікарок, експансивна Надійка. — Навіть дивно, що така людина обрала своїм фахом охорону дитинства.

А коли Саша почала читати і перекладати зміст статті, та ж Надійка сказала одразу ж "брр", ніби доторкнулась до якоїсь холодної слизької тварини.

Справді, їм, радянським педіатрам, дивно було читати сухі виклади професора Хопперта і його докази про потребу дитячих ясел.

Він подавав статистичні відомості, скільки немовлят вмирало пересічно за рік, підраховував, скільки марок пішло спочатку на роди, на різні необхідні речі, потім додавав 150 марок на труну, похорони, пастора, могилу і доводив, що німецький народ щороку зариває в могилу більше мільйона марок.

— І ні слова про дітей, їхнє життя — сухий розрахунок похоронного бюро, — обурювалися жінки.

Але поряд у тому ж журналі була вміщена стаття і американського професора. О, він більше говорив про життя, але все життя дитини, як певну економічну цінність, переводив на долари і центи! Всі дитячі хвороби, епідемії він переводив на цифри і обурювався, як можна робити такі непродуктивні витрати капіталу в той час, коли цілком можливо запобігти більшості хвороб.

"Я відмовляюсь розуміти, — писав цей американець, — як такий практичний народ, як американці, припускає можливість існування такого стану речей". Вигоди і витрати капіталу — от як розцінювали життя тисячі дітей ці закордонні вчені!

— Я пам'ятаю, — сказала Саша Меласі Яремівні, — професор Хопперт з Німеччини?

— Аякже, так воно і є. Він був тут до 39-го року, потім, коли прийшли наші, поїхав за кордон. Повернувся він сюди під час війни і став директором будиночка, який знову назвали "Дитинка Єзус", і знову в ньому почали працювати черниці з монастиря святої Магдалени.

— А куди він подівся потім, цей професор Хопперт?

— О панічко! — Мелася Яремівна раптом стисла обидві руки з пухкими короткими пальцями, великі темні, як маслини, очі враз сповнилися сльозами і глянули таким гірким розпачем, що Саша мимоволі обняла лікарку. Усі вихователькі і лікарки, які супроводили їх, співчутливо закивали головами.

— Ходімте, — сказала Мелася Яремівна Саші. — Я вам усе розповім. Вони попрямували до кабінету.

— Меласю Яремівно, — спитала сестра,— а сімнадцятку годувати, як усіх?

— Кого? — перепитала Саша. — А хіба у них нема імен? Мелася Яремівна густо почервоніла.

— Що ви, у кожної дитини є ім'я, але ми ще так звикли у професора Хопперта, і таке слово ще інколи виривається.

— Так ви хотіли, Меласю Яремівно, розповісти про професора Хопперта.

— О так, так. — Мелася Яремівна присіла на канапу, з мить помовчала, ніби роздумуючи, з чого почати розповідати страшну і темну історію професора Хопперта, і раптом промовила впевнено і гаряче: — Він злочинець. Він гірше, ніж злочинець! — І, давши це визначення, вона вже не думала, з чого почати та як розповідати, вона заговорила і не могла вже зупинитися, бо вірила, що її слухають щиро, без усяких упереджень, і цій лікарці з сивими косами можна розповісти все, все...

— Ви знаєте, професор Хопперт був великою науковою силою. (Саша обурилася, але вирішила поки що стримати себе). Він казав, що цей будиночок "Дитинка Єзус" — експериментальний, що тут усе для науки. Тут були лише підкинуті діти, і про них ніхто не питав, а ксьондз з

монастиря святої Магдалени завжди красномовно виголошував про нього проповіді.

Я вступила до нього вже під час війни. Будиночок знову почали називати "Дитинка Єзус". Куди було подітися? Чоловіка вбито осколком снаряда, і я лишилася з дочкою Даркою. Я прийшла до пана Хопперта, бо мені казали, що окупанти не чіпають його будинку, а треба, треба ж було кудись заховатися від них.

Може б мені було навіть спокійно у "Дитинці Єзус", але я... я... завжди дуже звикала до цих малят. Я, прошу пані, маленький спеціаліст по шлункових дитячих хворобах. Професор Хопперт був задоволений мною.

Він був тільки одним незадоволений. Я надто звикла до дітей, а для нього це був експериментальний матеріал і більше нічого. Що пацюки, що жаби, яких ріжуть медики, чи ці нещасні крихітки — для нього було цілком однаково...

Навіщо нас вивезли? — раптом майже вигукнула Мелася Яремівна. — Я не розумію, навіщо нас вивезли, коли німці відступали. Я плакала, я благала, але дітей почали виносити есесівці, і як я їх могла кинути? А ще до того семірка і десятка були хворі, а їх схопив солдат, ніби то були якісь кошенята. І я тоді крикнула дочці: "Дарко! Біжи по речі, запхни найпотрібніші в портплед, і ми їдемо теж, бо пана професора нема, а дітей вивозять — не можу ж я їх так покинути на чужих людей". Отак і ми з ними сіли в машину, і донька Дарка, і дві сестри-черниці з монастиря святої Магдалени, які працювали у нас, — сестра Юстина і сестра Софія. А пана професора викликали ще за три дні до того. Він, я гадала, нічого не знав.

Нас посадили в вагон, і вагон запечатали.

— Хіба ми полонені? — плакали ми. І куди нас везли — ми не знали. І я, і донька Дарка, і сестра Юстина, і сестра Софія — ніхто з нас не знав, куди їдемо, і у нас на руках було вісімдесят дітей. Останнім часом нам підкидали і підкидали, бо людей стріляли і стріляли. Семірка і десятка померли до першої станції, і вартові їх просто викинули в вікно. Ми самі за них помолилися: я, сестра Юстина і сестра Софія, а донька Дарка сказала що більше ніколи не зможе молитися.

Я не набридла вам, прошу?

Так от! Ми проїхали пів-Європи. Так, так. Через Відень, Чехословаччину — в Судети. Про це ми потім уже дізналися. Де нам було знати, коли ми їхали в запечатаному вагоні!

У нас ще померла тридцятка, шістнадцятка, багато дітей. Ми довезли шістдесят шість. І трохи не померла моя дочка Дарка. Вона хотіла вистрибнути з вагона, коли вартові приносили воду, і її прикладом у груди штовхнув вартовий. Вона лежала гаряча і все казала:

— Наші їм покажуть! Наші їм покажуть! Мамо, я не була навіть піонеркою, ти боялася пускати мене до піонерського палацу...

А що казати, я боялася її пускати до піонерського палацу, який влаштували у графському домі за Радянської влади, і тепер вона мені дорікала за це, бо вона однаково бігала до піонерів, тільки так, щоб я не знала.

І уявіть собі, в Судетах, в маленькому селищі, куди нас запхнули, з'явився професор! І це ніби не було для нього несподіванкою, що ми там.

З ним прийшла якась висока дебела дама і якась жінка. Жінка мовчки стояла за ними.

Фрау Фогель, — назвалася дама. — Бідна, як ви там намучились,— сказала вона мені. — Я зітхнула легко лише тоді, коли сіла з дочкою у вагон!

"Мабуть, ти, птахо, їхала не в запечатаному вагоні", — подумала я і одразу вирішила ні в які стосунки з нею не входити. Хіба ви зі сходу? — спитала я.

О, так, нам довелося багато років там провести, на превеликий жаль.

— Я тут добре влаштувалася, — вела далі Фогельша, — я працюю наглядачкою над дітьми в концтаборі. О, я їх добре виховую! — примружила вона очі. — Пан Хопперт казав мені про вас, і я гадаю, що ми з вами знайдемо спільну мову.

— У нас надто різні спеціальності, — сказала я холодно, я вже розуміла, в яку мишоловку я потрапила, і я раптом уявила, що і моя Дарка може опинитися під її доглядом. — Ви — наглядачка над нещасними дітьми в концтаборі, а я — вихователька — лікар немовлят. Напевне, у нас різна мета.

— О, пан Хопперт вам усе пояснить, — усміхнулася вона багатозначно і, зробивши милостиву усмішку на своєму повному обличчі, пішла, така певна в собі, така огидна.

А жінка, підлабузницьки киваючи головою і нишпорячи по всіх нас очима, пішла за нею.

Десь я її бачила, цю жінку, та так і не згадала де.

Вони пішли, і зайшов Хопперт. І уявіть собі, дорога панічко, уявіть собі, що він нам наказав, і язик його не всохнув, коли він вимовив ці

страшні слова. Він спокійнісінько сказав, що треба одібрати дужчих дітей, бо їхнє здоров'я, їхня кров потрібні для великої Німеччини.

Я спочатку не зрозуміла для чого. Вони ростимуть тут, їх доглядатимуть, а там, подумала я, побачимо ще, чи за "велику Німеччину", чи за когось іншого віддадуть вони своє життя і свою кров. Поки вони виростуть, немало води утече, і, може, не буде вже тих кар божих — війн, і тому я кивала йому головою, а сама думала: кажи, що хочеш, а Червона Армія вас жене, і я буду тричі дурна, якщо тікатиму далі.

Ні, цей диявол професор думав зовсім про інше. Він хотів одібрати найдужчих діток, щоб тоді ж, зразу взяти їхню кров для проклятих фашистів. І я тоді сказала, що не дам. Я закричала, що не дам. Я кричала, що відповідаю за них:

— Перед ким? — спитав він і засміявся. Він ще міг сміятися! — Перед ким ви відповідаєте за ці совєтські покидьки? Може, ви чекаєте, що совєти прийдуть сюди і ви перед ними готуєтесь звітувати?

Мабуть, я була сама не своя, бо закричала:

— Так, перед ними!

Коли б я була при пам'яті, я б, звичайно, побоялася таке кричати. Що там говорити, я зовсім не була такою сміливою, щоб казати такі речі в вічі, але тут я сама себе не пам'ятала.

— Я вас не пізнаю, пані Меласю, — сказав пан професор. — Ви були завжди лояльним лікарем, як і я.

— Ви брешете, — перебила я його, — ви ніколи не були лояльним, ви завжди працювали па Гітлера, на фашистів, а я думала, що я можу дбати лише про дітей і стояти осторонь від усього. Так от і виходить

насправді, що так не можна. Дбати про дітей — це значить треба боронити їх, воювати за них, так от я за них і воюватиму, поки жива, бо їхні батьки полягли в боях з фашистами і нікому їх боронити, крім мене. Хай я одна, але ви через мій трун переступите, перш ніж візьмете хоч одну дитину!

— Ви не одні, панічко, — почула я, і сестра Софія стала праворуч коло мене.

— Мамо, ти не одна! — закричала і дочка моя Дарка.

А Юстина, підла Юстина, дивилася по-собачому в очі Хопперта і перебирала чотки на лівій руці.

— Сестро Юстино, — сказав Хопперт, — пані потомилися з дороги. У пані звичайна жіноча істерика. Поки пані відпочинуть, ви самі приготуєте мені дітей.

І він пішов, абсолютно спокійний, що ця перелякана підлабузниця виконає все, що він наказав і накаже.

— Ти думаєш, я підпущу тебе до дітей? — спитала сестра Софія. — Ти цими руками годувала їх, пеленала, а тепер понесеш їх на смерть?

— На все воля божа, — якось механічно відповіла сестра Юстина. — Їх святі душеньки полинуть у рай.

— Швидше ти полетиш із своїм професором до чорта в пекло, забирайся звідси геть! — заверещала сестра Софія, і мені здалося, що вона зараз, як дика кішка, випустить кігті і вчепиться у волосся сестрі Юстині.

Вони обидві були католички, і такі, знаєте, фанатичні. Сестра Юстина була завжди покірна, тиха, все виконувала, як машина, а у

сестри Софії проривалися якісь дикі, нестримні нотки. Сестра Юстина мені здавалася добрішою через цю свою смиренність, і я не чекала, що саме вона згодиться виконати наказ Хопперта. Мабуть, і в мене був не дуже звичайний вигляд, бо сестра Юстина швидко-швидко захрестилася і побігла геть.

— Що ж нам робити? — спитала я сестру Софію. Але з нею не можна було ні про що говорити. Ось вона таки справді була як в істериці. Вона накликала на голови Хопперта, Гітлера, сестри Юстини, на преподобного Серафима, на всіх фашистських офіцерів і весь монастир святої Магдалени такі прокльони, такі біди, що іншим часом у мене волосся стало б дибом; але в ту мить я думала, що ми тепер уже справді на краю смерті і всі малята від трійки до вісімдесятки (перші двоє померли), і я, і донька Дарка, і сестра Софія. Я не помилилася.

Незабаром за нами, дорослими, прийшли і заарештували. Ніби до того ми були вільні. Тільки моя донька Дарка кудись зникла. Спочатку я думала, що її взято раніше, але мене так допитували, де вона, що я зрозуміла, що Дарки у них нема.

Розказувати ще довелося б багато, як ми поневірялися. Визволила нас Червона Армія. Правду казала Дарка: "Наші їм покажуть". І потім уже я довідалася, що донька моя Дарка загинула в чеському партизанському загоні в бою з фашистами.

Уявіть — ми зустріли сестру Юстину. Вона була при дітях! Тільки багатьох там не долічувалися. Вона була така ж смиренна і побожна, як раніше. Але я їй нічого не могла простити і про все розповіла радянським офіцерам, які визволили нас. Уявіть, панічно, ця побожна сестра-черниця була шпигункою. Ну, звичайно, після того я її не бачила. А професор з Фогельшею встигли втекти, на превеликий жаль, і, кажуть, вони тепер в англо-американській зоні в притулку для дітей. Я і сестра Софія повернулися до дітей. Наші військові нам усе постачали, але ми мріяли швидше повернутися додому. Вже наші увійшли в Берлін,

і ми плакали разом з усіма чесними людьми світу від радості, що закінчилася війна.

І я не витримала і написала лист в Москву, в самий Кремль. Адже ми були при радянських дітях, і куди ж ще могли ми написати про цих радянських малят. А вони вже виросли за цей час! І от нас і повернули додому, у цей самий будинок, що звався колись "Дитинка Єзус". І сестра Софія зі мною. Вона слухає у нас лекції з охматдиту і ніколи навіть не загляне до монастиря. І вона цілком за нас. Зараз вона чергує в ізоляторі коло хворих.

Діти, звичайно, міняються. Іноді аж дивно. Коло віконечка спав ще недавно хлопець, дуже хороший хлопець, його усиновив один відповідальний працівник. Я підходжу до ліжечка хлопчика і вже ніби бачу перед собою його сині оченята,— коли ж там чорнява дівчинка лежить і на мене дивиться. Діти завжди діти...

...А от дочки моєї Дарочки вже нема і ніколи не буде...

* * *

Після тієї розмови Сашині думки весь час поверталися до "Дитинки Єзус".

Меласі Яремівні і сестрі Софії вона довіряла більше, ніж іншим, хоча поки що в їхній роботі було багато неприйнятного і його треба було з корінням вирвати.

Вражало, що до деяких хоппертівських тверджень вони все ж таки ставилися, як до справжніх наукових. Невже, знаючи всі його злочини, можна було ставитися до нього, як до наукової сили?

Це було безглузде схиляння перед його "закордонною" освітою, хоча ця освіта походила з кабінетів тих учених, які педагогічно спокійно винаходили нові й нові засоби швидкого умертвіння тисяч людей.

Саша згадувала і блідла — гори жіночого волосся в Освєнцімі, розфасовані за розміром олівці, розфасовані за розміром черевики. Усе педантично складено. Купа олівців зовсім крихітних. Купа більших. Купа половинок. Купа ледь початих. Всі ті олівці, якими, може, намагалися написати спалені в освєнцімських печах останні в житті слова. Ці олівці спокійно витягли з закривавленого одягу і розклали педантично по порядку.

Страшно подумати, що така педантичність у роботі Хопперта, замаскована "науковими експериментами", в свій час створювала йому авторитет серед деяких жінок "Дитинки Єзус". Їм здавалося: гадючі очі Хопперта — це одне, а його науковий досвід — зовсім інше. Треба влити туди таких радянських людей, які б тактовно, непомітно допомогли б їм перебудувати роботу, використавши хороші риси в роботі Меласі Яремівни, Софії і їхніх помічників.

Ніякі сили не могли порушити режиму, запропонованого нею, Сашею, всім дитячим яслам і який для Меласі Яремівни став абсолютним законом. Але треба було створити інший тон у цій установі, від якої віяло сумною, безнадійною лікарнею, а не радісним будинком для малят, де вони роблять свої перші кроки, вимовляють тоненькими голосками свої перші слова. Саша по пам'яті перебирала всіх знайомих їй лікарів і раптом засміялася.

— Мамо, чого ти? — спитала Яринка.

— Знаєш, кого я надумала сюди перевести? Руду Надійку!

— Надійку? — перепитала здивовано дочка.

— Так, саме її.

Саме тут, в колишній "Дитинці Єзус", їй згодиться шумна, химерна Надійка, за одну рису якої нею завжди дорожили на роботі: вона пристрасно, "божевільно" любила дітей.

Це була якась одчайдушна любов матері, яка відчуває всім своїм єством, коли дитині погано, коли їй щось болить, яка могла ночами просиджувати над хворою дитинкою. Вона танцювала і співала, коли дитина видужувала, вона переживала першу усмішку, перший зубик, перше слово кожного малятка, як свого власного, сповіщала про це всім у будинку, сама сяяла і раділа.

Це в ній було несподіване для всіх товаришок, з якими вона вчилася і які звикли в ній бачити лише дуже гарну, досить легковажну, сумбурну жінку. Колись вона вчилася співати в консерваторії, але рано вийшла заміж і покинула вчитися. Усе було тепер для чоловіка і для сина, і раптом, коли Петрикові йшов уже сьомий рік, чоловік покинув її. Це було несподіваним ударом. Вона лишилася з дитиною на руках без спеціальності, без кваліфікації. Двоюрідна сестра Галинка і Саша — її ровесниці вже давно самостійно працювали і перегнали її в усьому, вони радили знову поступити в консерваторію, працювати в хорі. Але Надійка пішла вчитися до Медінституту на педіатричний факультет. Вона була здібна, але вчилася посередньо. Їй ніби завжди було ніколи.

Навіть Саша не розуміла її і, з деяким острахом підписуючи перше призначення Надійки лікарем у ясла, казала їй повчально:

— Дивись, Надійко, не підведи мене!

Але Надя знала, чому вона вступила саме на педіатричний.

Уся її нестримна, палка натура виявилася раптом у ставленні до дітей так щиро і буйно, що мимоволі полонила всіх, захоплювала,

заражала. Одразу ж у тих яслах запанувала непідробна сімейна атмосфера, як у щасливій родині, коли з'являється бажана, жадана дитина. У Надії не було улюбленців. У кожній дитині вона знаходила якісь надзвичайні риси і з першого ж дня знайомства з новенькою вже не могла її ні з ким сплутати. Увечері, навіть не в своє чергування, вона кілька разів обходила дитячі ліжка, поправляла подушки, ковдрочки, корчила кумедні гримаси, показуючи, як сплять Оленка, Оксанка, Вовка, Юрко.

І Галина, і Саша, хоча були далеко одна від одної під час війни, обидві однаково з острахом подумали про Надію, коли дізналися, що вона нікуди не виїздила.

Що з нею? Як вона?

Та про Надію ніхто не міг би сказати й півслова поганого. Змарніла, запнута в стару драну хустину, вона коли й виходила з будинку, то тільки нишком, намагаючися пройти непомітно.

В її паспорті не було німецького штампа. Вона паспорт "загубила" і знайшла в перший день звільнення. Ніколи вона не згадувала, а про це розповіли дитбудинківські няні, як вона сховала і виходила пораненого червоноармійця і допомогла йому втекти.

Вона працювала лікарем в будинку для малят фактично завідувачкою.

Кому потрібні були ці малята під час окупації? Вони мерли від пошесті, від холоду, від голоду, і Надія кидалася на неймовірні витівки, щоб урятувати їх. Вона була одчайдушна і смілива, бо на себе махнула рукою.

Одного разу, вже біля одинадцятої ночі, коли надворі йшов дощ, вона, захекана, збуджена, постукала у вікно чергової, яке виходило в сад.

— Відчиніть двері на кухню, обидві половинки. Я дітям корову привела.

Надіє Петрівно, що ви? Як? Де взяли?

— Швидше, швидше, потім розповім!.. Маню! Маню! — тихо звернулася вона до корови. — Ходімо, Манечко!

Корова покірно йшла за нею, поглядаючи великими, сумними і лагідними, як у всіх корів, очима.

— Її тут не можна лишати, її треба в кімнату на третьому поверсі... в ізолятор... А ізолятор ми перенесемо в інше місце.

— Надіє Петрівно, та як же корову на третьому поверсі? Ми її можемо в дровнику влаштувати.

— Аякже! Щоб причепилися, де я її взяла!.. За це ж розстріляти ще можуть.

— А де ж ви її взяли?

— Це корова фашистська... отих чортів, що за рогом живуть. Вона в садку там паслася щодня... Тим пикам проклятим щодня молоко носять, а наші діти з голоду вмирають. Хай їм буде!

— А як знайдуть?

— Де? В ізоляторі, на третьому поверсі? Дощ сліди позмиває, ач як періщить... Треба скрізь соломи підіслати... І хліба дайте... Хоч трохи є? Посипте сіллю, поманіть, ну, швидше, швидше. Поки вона сама отямиться — ми її втягнемо.

Це була одна з божевільних Надійчиних витівок.

Але Маня таки йшла, озираючися своїми великими очима.

— От корова, і не повернеться! Йди, йди, Манечко! — сміялася збуджено Надійка. — Знаєте, це мені нагадує казку Андерсена. Пам'ятаєте, як корову на горище тягли, щоб нагодувати хлібом з сіллю. Ну, що ж, довелося і нам такими дурними стати. Соромно, а нічого не поробиш.

Надія не могла дочекатися ранку.

— Її треба подоїти одразу, Ганно Тимофіївно, подоїть її швидше, — благала вона, — я не вмію, вона мене обов'язково брикне, я боюся.

— Що ви, Надіє Петрівно, ну хто ж таки корів уночі доїть? — докірливо мовила стара няня Ганна Тимофіївна.

— А у кого вони на третьому поверсі в ізоляторі мешкають? Хіба тепер є якісь правила життя?

Все ж таки Надю вмовили чекати ранку. Яка це була радість! Вранці кожне з дітей одержало по півпляшечки молока!

— Ви побачите, ви побачите, — переможно сяяла Надя. — Вони у нас очуняють на цьому молоці. І наші швидко повернуться.

Так корова і пробула в ізоляторі дитбудинку майже два місяці, поки місто не визволили наші.

Отака була руда Надійка, яку Саша вирішила перевести до себе.

"Так, — подумала вона, — в будинку № 1, в цій самій "Дитинці Єзус", не вистачає живого ферменту, дріжджів, бадьорого тону, — спробуємо туди перевести нашу руду співуху, вона ж благала перевести її в це місто, бо її син Петрик служить в Армії і їй хочеться бути коло мене".

Саша з нею часто говорила навіть суворо, але Саші дозволялося все. І тепер Надія вислухала, як школярка, всі накази і настанови Саші щодо будинку № 1.

— Сашо, ти будеш задоволена мною, — сказала вона. — Я буду дисциплінована і витримана, як належить твоїй учениці.

За тиждень, коли Саша підходила до "Дитинки Єзус", вона мимоволі засміялася.

За півквартала лунав дзвінкий високий, "рудий", як сміялися колись подруги, голос Надійки, і Саша розібрала давно знайомі слова;

В'ється стежка, в'ється стежка То полога, то крута.

Надійка любила старі українські пісні, сентиментальні романси і все співала майже на один мотив.

Потім залунав сміх, якась голосна швидка розмова. Двері відчинила Мелася Яремівна. Вона ще не встигла досміятися і одразу пояснила:

— Надія Петрівна з "повзунками" у саду гуляють.

У саду на сонячній полянці були зроблені манежики. Там борсалися повзунки. На полянку були винесені й ліжечка, і в них, розкинувшися, лежали "груднячки" — одні зосереджено засунувши ніжки в рот, інші здивовано розглядаючи свої пальчата на всіх чотирьох лапах, треті просто дригали ніжками і блаженно всміхалися. А Надійка носилася між цими ліжками, поправляла, бавилася і, перекручуючи слова, виспівувала:

Вам у дар подарували Землю з небом і водою!..

Мелася Яремівна склала руки На животі і з блаженним виглядом промовила:

— Справді, ніби подарували...

* * *

Ні, вона таки зробила вірно, Олександра Самійлівна. Ніякі директиви, ніякі лекції не могли б так змінити весь тон будинку, як жива Надійка. Вона найменше про це думала, але для неї було як повітря, про яке не думаєш щохвилини і без якого не можеш жити, — з усім запалом готуватися до Жовтневих свят, у кімнатах старшої групи повісити і любовно прикрасити портрети вождів.

На Жовтневі свята вона приготувала Саші сюрприз. Старші діти, які вже ходили і починали розмовляти, в костюмах зайчиків вийшли під музику з зірочками і прапорцями в руках і пройшлися двічі по кімнаті, розмахуючи цими прапорцями. Це була вся їхня програма, до якої старанно готувалися всі в будинку. "Що можна ще вимагати від цих запікунів. Вони чудово пройшли!" — прошепотіла схвильована Надійка.

Саша сказала кілька теплих слів привітання персоналу. Вона ніколи не була красномовною. Лекції і виступи її завжди були цікаві, конкретні, без зайвих слів. На великих зборах вона виступати не любила. Але зараз

— це ж було в своїй сім'ї — слова її мусили дійти до серця кожного — Меласі Яремівни, сестри Софії і всіх нянь і сестер.

— Наше найбільше багатство, наша найбільша радість — це наші діти, — казала Саша. — Батьки їхні загинули в боротьбі з фашистами за нас, за наше щасливе життя. Але вони не залишили їх сиротами в нас. У Радянському Союзі і не може бути сиріт. Це наші рідні діти, і за кожного з них ми відповідаємо перед усім радянським народом, перед рідною Комуністичною партією.

Що було з дітьми "Дитинки Єзус", ви знаєте. їх здавали в притулок, і край. Притулок випускав безслівних, покірних наймичок і покоївок. Притульські діти — це була особлива каста, нижча раса. Для пана Хопперта це не були люди. Краще не згадувати те, що ви самі добре запам'ятали на все життя. Але й забувати цього не можна, бо пани хопперти ще живі, вони насаджують свої расистські теорії і роблять своє темно діло, готуючи винищення народів.

А для нас це, — Саша показала на малят, які сиділи на килимі з іграшками, і довгі білі заячі вуха на їхніх шапочках кумедно ворушилися, — для нас це найдорогоцінніший фонд нашої Батьківщини. Ми їх вирвали з пазурів хоппертів, щоб росли наші діти весело і радісно, щоб любов і ласка оточували їх, наших майбутніх інженерів, льотчиків, художників, артистів.

У ту ж мить один з майбутніх льотчиків потягнув у другого гумового ведмедя, і обидва залилися плачем. Надія підскочила до них.

Промова лишилась незакінченою, але ж головне було сказано...

Та Саша не забувала. Надійку треба було завжди тримати в руках і не попускати віжки. От, наприклад, історії хвороб. Як вона їх не любила писати! Завжди намагалася відкрутитися від цього і звести все до жартів.

Дома у Саші вона казала:

— Сашок, ти ж знаєш, я навіть на листи ніколи не відповідаю. Я органічно не виношу ні мемуарного, ні епістолярного мистецтва!

Але Саша супила брови і вичитувала їй.

— Я не буду тобі доводити про потребу цього. Для кожного лікаря це азбучна істина, і просто не варто витрачати час, щоб говорити про це. Пам'ятаєш слова Горького: "Любити дітей — це й курка вміє". Треба, щоб любов твоя була розумна. Як ти не можеш зрозуміти, що ти не маєш права, розумієш, не маєш права працювати гірше за Меласю Яремівну, Софію. Ти ж мусиш подавати приклад. Врешті, ти підводиш мене.

Надійка робила очі ще круглішими і щиро казала:

— Даю слово, Сашо, даю слово. Ти мені ще хоч трошечки віриш? Коли ти прийдеш наступного разу, усе буде в порядку.

Але як була б здивована Саша та й усі, хто знав Надійну, коли б дізналися, що вона вела... щоденник! Власне, це був щоденник не Надійки. Це був щоденник... дітей!..

Так, щоденник тих малят, що лежали в ліжечках і повзали по манежиках будинку № 1.

Правда, щоденником його теж не можна було назвати. Вона писала його в найсхвильованіші свої дні, а найсхвильованішими її днями були ті, коли когось із дітей забирали на всиновлення. Як багато забирали їх тепер, після війни!

— У "Дитинці Єзус" ніколи, ніколи такого не бувало, — казала сестра Софія.

Сестри дивувалися. Люди ще не влаштувалися, не одійшли від війни, а вже їх вабить взяти дитинку.

Але Мелася Яремівна розуміла і казала сумно і задумливо:

— Що за дім без дитини? Ніякого затишку. От візьме маля і навіть у чужих стінах одразу почує себе вдома. Клопоту навалиться, що ніколи й сумувати за всім тим, що загинуло.

А Надійка просто не хотіла віддавати дітей. Це були її діти, вона певна була, що в будинку їх найкраще виховують.

Але Мелася Яремівна розуміла її почуття і не ображалася. Потім раптом до Надійки "дійшло", яке це має значення, яке це чудесне, благородне явище в нашому житті.

Проте вона поставила "умову", яка розсмішила Меласю Яремівну. Умова була така, що Надійка сама мусить знайомити з дітьми майбутніх батьків, допомагати вибирати, і що це буде лише в дні її чергування, коли вона обов'язково мусить бути в будинку. Коли Надійка ставила цей "ультиматум", у неї при цьому смикалися по-дитячому губи, вона говорила дурниці, але Мелася Яремівна розуміла добре свого ревнивого колегу. Вона розсміялася і погодилася.

Власне, Надійка могла лише допомогти в цій відповідальній справі. Що ж, хай це буде в дні її чергування!

З ЩОДЕННИКА НАДІЇ

Грицик

Кожен хоче здоровеньку дитину і щоб на нього була схожа, а я от одна з дев'ятьох вродилася руда, не схожа ні на батька, ні на матір, і нічого ж. Мама мене найдужче любила.

Хіба вже так обов'язково бути схожою, і хіба рідні діти не хворіють ніколи? Я тому й сердилася довго, коли дітей віддавали.

А от сьогодні така дивна пригода. Дзвонить мені з Облздороввідділу Саша, щоб я зайшла до неї і принесла всі історії дітей групи перероствків-дошкільнят. Я вирішила, що вона хоче мене перевірити. Адже ж група дошкільнят не моя, там я тільки як лікар чергую. Може, я діагноз неправильний поставила? Я, звичайно, трохи злякалася. Саша може бути дуже сердитою, ніколи не звертає уваги на самолюбство, і ніяких пом'якшуючих обставин для друзів у неї не існує. Навпаки, те, що іншому простить, — у мене ніколи не пропустить. Я взяла папку і швидко побігла.

Дивлюся — у неї сидить якась жінка, пристойно вдягнена, не молода, але й не стара, погляд такий серйозний, уважний.

— Це лікар нашого дитячого комбінату, — каже Саша, показуючи очима на мене і знайомлячи нас. — Громадянка хоче всиновити дитинку років трьох-чотирьох з групи перероствків. Посвідки і дозвіл у неї є.

— Ви хочете піти зі мною вибрати? — спитала я. І дивно мені, що вона вже таку велику хоче. У нас завжди менших беруть, повзунків — аби з груднячків вийшла.

— Ні, — похитала головою жінка і посміхнулася. — Я не хочу наперед вибирати. Хіба мати вибирає собі дитину перед народженням? Яка родиться, така й є, таку й любить. Я не хочу заздалегідь дивитися. Я попрошу лише познайомити мене з їхніми історіями, щоб вибрати таку, у якої вже напевне нікого ні з батьків, ні з родичів нема, і щоб за віком мені підходила.

Дивно мені це було — і подобалося одразу. Я показала їй всі історії, і вона уважно їх переглянула.

— Це дуже хороший хлопчик, — почала я їй казати, коли вона взяла першу анкету.

— Ні, не кажіть мені нічого, крім того, хто у нього є і скільки йому приблизно років. Я не хочу порівнювати, вибирати. Хай це буде справжня моя і його доля.

Отак ми відібрали кілька анкет дітей, у яких нікого не було.

— Оце Грицик, — сказала я про першого. — Йому чотири роки. І батька, і матір фашисти розстріляли і село спалили. Нікого у нього нема, його бійці підібрали.

— Ну, от я його й візьму. Я прийду за ним сьогодні. Тільки, знаєте, я не хочу, щоб нас знайомили. Яка це мати, що не пізнає свого сина?

— Вам показати фото? — спитала я.

— Ні, — похитала вона головою. — Я вже це все обміркувала. Його звуть Грицик, ви кажете? От і добре.

— Ви можете змінити ім'я, коли хочете, — перебила я її. — Ми дамо посвідку, і загс напише метрику вже з вашим прізвищем і з ім'ям, яке ви виберете.

— Ні, — усміхнулась вона, — навіщо? Ім'я хороше, і хлопчик уже звик до нього, йому вже чотири роки. То коли б немовля! Так от, коли я прийду, ви вийдете з дітьми і на голову мого сина покладіть руку. Я знатиму, що це мій син, а йому ви заздалегідь скажете, що мати приїхала.

Мене дуже зворушила і захопила ця жінка. Ні, справді, яке благородство! Хіба мати вибирає собі дитину перед народженням? Хіба вона не права?

Саша теж була зворушена, я це бачила, вона так м'яко розмовляла з цією жінкою, розпитувала її.

Я все зробила, як вона хотіла. Після пообіденного сну я сказала Грицикові:

— До тебе твоя мама прийде сьогодні.

Коли і як це слово стає найріднішим для дитини? Починає белькотати — і вже лепече і лікаркам, і няням: "Мамо! Мамо!"

— Моя мама? — спитав Грицик і поглянув весело своїми блакитними очицями.

Він, звичайно, не пам'ятає своєї матері. Його рік тому принесли в будинок, а до того він ще тинявся по якихось чужих людях, власне, його тиняли.

Ми вийшли з дітьми в залу, стояли там коло акваріума. Грицик весь час коло мене. Коли двері відчинилися і увійшла та жінка, я погладила Грицика по голові.

— Грицику! Синочку мій! — закричала жінка і кинулася до нього. і Грицик закричав:

— Мамо! Мама моя приїхала!

Жінка цілувала Грицика, як власну, знайдену нарешті дитину, і я певна, вона навіть не розглянула спочатку, які у Грицика блакитні очі, які рівненькі зубки і світле кучеряве волоссячко.

Вона його на руках понесла до кабінету, і там ми все оформили.

Грицик усіх повідомляв:

— Це моя мама знайшлась.

Вона зі мною і з усіма вихователькими так зворушливо прощалася і так дякувала, що доглянули її (!) Грицика!

У мене язик не повертався спитати, чому вона вже такого великого бере.

Потім мені вже Саша сказала — Саші завжди все розповідають. Під час бомбардування у неї загинула дитинка, зараз їй було б стільки, скільки Грицику.

Чоловік її теж загинув на фронті. Вона одним одна. Працює тепер вчителькою.

Ну, за Грицика я цілком спокійна.

Валюшка

Сьогодні я знову ночувала в "Дитинці". Раніше всі говорили "Дитинка Єзус", ну, а я "Єзус" відкидаю, і тепер усі кажуть: "Ходімо до "Дитинки", "Чергую у "Дитинці".

Погода була жахлива. Сніг. Вітер.

Мелася Яремівна, я і Саша сидимо вранці в кабінеті і перевіряємо історії хвороби. Саша зранку до нас приїхала по наші матеріали, вона готує доповідь на конференцію. Раптом я почула шум і голоси за вікнами. А у нас вуличка тиха, рідко хто й машиною проїде. Я швидко підбігла до вікна.

— Меласю Яремівно! Олександре Самійлівно! Це до нас, я вас запевняю! Щось трапилося!

Це, справді, йшли до нас.

Попереду міліціонер щось ніс обережно на витягнутих руках. (Так незвичні батьки носять завжди дітей). За ним юрбилося кілька жінок.

Я побігла мерщій до дверей.

Далі передпокою ми, звичайно, цю юрбу не пустили, хоча цікаві жінки хотіли просунутися в коридор, та Саша суворо заборонила. Справді, це було малятко.

— Розумієте, розумієте, — заторохтіла одна з жінок в картатій хустці. — Я йду купувати два кіло картоплі. Ні, картоплю я вже тоді купила, я купувала цибулю.

— Спокійно, громадянко, — перебив її міліціонер. — Сюди я мушу здати дитину?

— Дайте все розповісти! — обурилась жінка в хустці. — Та от, купую я цибулю і раптом бачу — лежить жінка. — Та, що розповідала, нагнула голову і голос притишила до шепоту.

— Справді, лежить жінка, — так само шепочучи, підтвердили й інші жінки.

— Ми нахиляємося, — вела далі перша в картатій хустці, — і бачимо — жінка непритомна, а біля неї оця дитинка.

— Ми покликали міліціонера. Жінку відвезли до лікарні, а дитинку принесли сюди.

— Аякже! Ми покликали міліціонера, бо дитинка майже замерзла.

Поки жінки шепотіли і торохтіли, Мелася Яремівна взяла з рук міліціонера маленьку холодну грудочку з синіми ніжками і рученятами. Це була дівчинка. Який жах! Їй було не більше дев'яти днів! У неї ще не загоїлася пуповина, очі були закриті, і тільки ледь чутний писк вилітав з цього нещасного тільця. Дівчинка ледь дихала. Мені аж моторошно стало.

— І ручки, і ніжки обморожені, — сказала Мелася Яремівна. —

Надіє Петрівно, швидше несімо в ізолятор. Накажіть приготувати ліжечко, ватний конверт.

— І жировий компрес, — кинула Саша, яка ледве вирядила всіх жінок і розписалася у міліціонера, що дитинку взяли.

— Воно помре, нещасне! — сказала, йдучи, жінка в картатій хустці і перехрестилася.

— То в "Дитинці Єзус" без пересадки посилали на небо, а ми спробуємо, щоб воно ще пожило, — не втрималася я, щоб не кинути їм навздогін.

До чого мені було шкода цю крихітку, цей маленький носик, посинілий і вже загострений.

— Пневмонія, — сказала Саша. — Коли б усе-таки вдалося врятувати!

Незабаром нам подзвонили з лікарні, що мати померла.

Цілий день я і Мелася Яремівна не відходили від дитинки, давали їй крапельки води з піпетки, влаштували ватний конверт, як для недоносків, ставили компрес на малесенькі грудки, а воно ж навіть не стогнало. Де візьметься стогін у такому крихітному тільці? Дитинча тільки ледь чутно сипіло. Увечері Мелася Яремівна попросила мене побути коло дитинки, а сама зачинилася в кабінеті і щось товкла, збивала, розминала, а потім винесла в баночці якусь мазь.

— Чим ви мажете? — спитала Саша. Вона тричі приїздила сьогодні до нас.

— Це, прошу, Олександро Самійлівно, одне мастило мого власного рецепта. Я вас запевняю, шкоди від цього не буде, адже я все-таки і фармацевт і косметичка і розуміюся на різних мазях. Коли б ви знали, які пані та панночки довіряли мені свої обличчя!

Але Саша все ж таки докладно розпитала, що входить у цю мазь, і все записала. Це не тому, що недовіряла Меласі Яремівні, а щоб точно все занотувати в історії хвороби. Годині о сьомій ми вже вирішили, що дитинці кінець, але Саша подзвонила, щоб негайно привезли пеніцилін.

Ми втрьох стояли коло її ліжка. Це було майже неможливо, але нам так хотілося врятувати це створіннячко.

І раптом нас покликали. Прийшла няня і сказала:

— Там приїхала якась пані. Вона хоче подивитися на дітей і вибрати собі.

Нікому з нас не хотілося йти від дитинки, за життя якої ми боролися, але Мелася Яремівна сказала:

— От невчасно. Підіть, будь ласка, Надіє Петрівно, але не затримуйтесь довго.

— Надю, піди ти, — сказала і Саша, — але постарайся швидше повернутися. Зараз ми введемо пеніцилін.

У кабінеті чекала огрядна, років сорока п'яти, добротно вдягнена жінка. Вона заговорила лагідно і несміливо, так, як жінки, хатні господарки, які дуже рідко мають справу з установами.

— Мій чоловік полковник, приїхав, нарешті, у відпустку. У нас нема дітей і не було ніколи. Але ми вирішили, коли він повернеться живий та здоровий з фронту, обов'язково взяти дитя.

Мені дуже захотілося показати цій симпатичній жінці наших повзунків. Я одразу вирішила, що вона, напевне, вибере Оленку. Оленка така у нас показна — кругловида, з великими карими очима, обов'язково Оленку.

Але мені не хотілося її зараз вести в коридор, через вікно якого ми показуємо дітей. Завжди "мамаші" зацікавлюються нашим будинком, їм треба видати халати, показати деякі підсобні кімнати, розповісти все. Це відбирає не менше години, а з цікавими ще й більше. А я турбувалася, — що там з нашою дитинкою. Може, треба допомогти, і я сказала якомога люб'язніше:

— Пробачте мені, будь ласка, може, ви приїдете завтра, я вам усе докладно розкажу і покажу. У нас чудесні діти. Але сьогодні у нас винятковий випадок. Нам принесли напівзамерзлу дівчинку восьми-дев'яти днів, мати якої несподівано померла. І ми зараз усі коло неї.

Жінка слухала, а з очей її текли сльози. Раптом вона взяла мене за руку і сказала:

— Мила, дорога моя, я вас прошу, зробіть усе, щоб ця дитинка лишилась жива. Я візьму цю дівчинку. Я нікого не вибиратиму. Будьте певні, ми для неї все зробимо. Тільки благаю вас, урятуйте її. Я знаю, що

саме її я мушу взяти. Довідайтеся тільки, чи є хто з рідні... Врятуйте її, дорога моя.

— Почекайте хвилину,— сказала я,— я покличу завідувачку або нашу начальницю з Облздороввідділу, вона тут.

Я тихенько зайшла в ізолятор. Хоча це для дівчинки було байдуже, мені було страшно заходити. Коли б вона лишилася жива, яке щасливе життя її чекає!

— Жива? — пошепки спитала я. Саша кивнула головою.

— Зміни компреси. Дай глюкозу.

— Сашо! — сказала я, забувши, що на роботі я завжди зверталася до неї офіціально. — Сашо, треба, щоб дівчинка була жива.

— Аякже, — мовила Мелася Яремівна. — Це вже справа нашої честі — врятувати таку дитину.

— Олександро Самійлівно, Меласю Яремівно, вийдіть на хвилинку до цієї жінки. Я побуду коло дівчинки. Ця жінка хоче її вдочерити, якщо ми її врятуємо і якщо у неї нікого нема.

Вони обидві пішли, а я нагнулася над дівчинкою. Вона дихала ніби рівніше. Справді, вона дихала рівніше. А я їй казала: — Живи, живи, малесенька. Тобі буде так добре жити. Ох, як мені хотілося, щоб вона жила!

Я сиділа над нею цілу ніч. Мелася Яремівна теж не лягала. 0 дев'ятій годині ранку, коли нам здавалося, що вже минуло кілька днів біля цього ліжечка, увійшла няня і сказала, що мене кличе до телефону якийсь чоловік.

— Говорить полковник Навроцький, — сказав він. — Пробачте, будь ласка, що турбую вас так рано. Вчора у вас була моя дружина. Вона питає, як дівчинка, жива?

— Вона жива! Передайте вашій дружині — ми сподіваємося, що врятуємо її! З рідних нікого нема — про це вже довідалися.

Життям дівчинки зацікавилися і в Облздороввідділі, і в інституті Охматдиту. В інституті навіть образилися на Сашу, чому дівчинку не віддали до їхньої клініки, але Саша тільки всміхнулася на це.

— Меласю Яремівно, Надю, це справді справа нашої честі — виходити цю дівчинку.

Вона сама стежила за всіма процедурами — а потрібні були і камфора, і, звичайно, пеніцилін, в який вона дуже вірила. А Мелася Яремівна вважала, що найголовніше — жирові компреси з її мастила!

Ми з Меласею Яремівною все самі робили, не довіряючи навіть сестрам.

Увечері приїхала дружина полковника. Вона ніяково пошепки сказала:

— Може, годувальницю підгодувати треба, щоб молоко було краще. Я їй тут привезла цукру, шоколаду, жирів, горіхів. Ще моя мати казала, що від горіхів молоко краще.

Я засміялася і сказала, що поки що її дочці — як вона засяяла при цьому! — вливають піпеткою краплини глюкози і сьогодні лише спробують дати одну краплину материнського молока.

Але наша нова знайома не хотіла везти все це додому.

— Я благаю вас, ну, я благаю в ім'я моєї дочки, як ви, пошли вам доле щастя, сказали, хай вона буде живенька, здоровенька, хай це інші годувальниці візьмуть, вони ж інших діток годують. Я благаю вас, залиште у себе. Це за мою донечку, не ображайте мене.

Я розуміла, їй швидше хотілося відчути себе матір'ю, піклуватися, відповідати за дитину.

Я взяла все для наших годувальниць, а шоколад і горіхи роздала дітям. Вона приїздила щодня.

На третій день дівчинка відкрила очі. У нас з'явилася надія, що вона житиме! Ми навіть спитали її "матір", як її назвати.

— Валечкою, Валюшкою, — сказала вона і почервоніла. — Так чоловік хоче, — і додала: — Мене звуть Валентиною.

Потім вона розповіла, що мрія про "Валюшку", про власну Валюшку, була у них з молодих років.

— Якби ви знали, як і він турбується, щоб Валюшка здорова була, щоб її швидше додому забрати. А скоро це можна буде?

— Не раніше як через вісім тижнів, — сказала Саша. — Які б ви умови не створили дома, це буде не те, що тут, де і лікарі, і досвідчені сестри, і лабораторія до послуг такої тяжко хворої дитини. А за два місяці ви візьмете її цілком спокійно.

Я думаю, це було у неї, у Валентини Дмитрівни, як вагітність і роди — уся наша боротьба за Валющине життя. А дівчинка, між іншим, чудесна. За ці дні її й пізнати не можна. Вона вже оформилася з синьої грудочки в справжню дитину, і такі тонкі у неї риси обличчя, правильні, носик наче виточений, вушка крихітні, акуратненькі, як черепашки на річці, і тоненькі чорненькі брівки.

Та от знову не все рівно і гладко. Раптом на десятий день їй знову стало погано. Ми знову цілу ніч не спали, носили кисневі подушки, і Саша теж не їздила додому.

Валентина Дмитрівна так і сиділа цілий день і цілу ніч у кабінеті. На ранок Валюшці стало краще, і Саша дозволила Валентині Дмитрівні одягти халат і зайти з нами в ізолятор. Валюшка спокійно спала, ледь ворушачи губками.

— Я так за неї хвилювалася, — призналася жінка, — ніби я справді її родила.

Мелася Яремівна поводила її по всьому будинку, розказала, як треба глядіти немовлят, показала, як їх пеленають, купають, годують. Познайомила з годувальницею, молоко якої даємо Валюшці. Але Валентину Дмитрівну все тягло до ліжка Валюшки.

Вона у нас добрий курс охматдиту пройде.

Заходжу я до Валюшки і бачу — Валентина Дмитрівна сама не своя. Сміється й плаче:

— Надечко, дивіться, вона всміхається, вона подивилася на мене і всміхнулася.

Справді, Валюшка витріщила свої сині очиці і всміхалась. Власне, їй час було вже всміхатись, як усім дітям такого віку.

От і настав чудесний квітневий день. До будинку під'їхала машина, звідти вийшли полковник і його дружина з великим чемоданом.

Ой, яке придане привезли вони Валюшці! Тут були: рожева атласна ковдрочка, білосніжні простирадлочка, пелюшки, підгузнички, все

вимережене, вишито, з помітками "В. Н." — Валя Навроцька. Мереживна сорочечка, чепчик, плаття, капор.

— Я все сама зробила, — сказала Валентина Дмитрівна. — А що її вдома чекає!

Я уявляю, що її чекає дома!

— Позавтра ми їдемо до Москви. А там уже всі родичі знають, що у мене народилась дочка, і всі чекають нетерпляче, щоб її побачити. А потім ми їдемо до Німеччини. Зараз, Альошо, і ти її побачиш, — сказала вона чоловікові — високому полковнику з сивими вусами.

Коли я одягла Валюшку у її шикарне придане (до чого я люблю одягати їх!), загорнула в атласну ковдрочку з мережаним підодіяльничком, винесла її у кабінет, у полковника затремтіли сиві вуса, але він намагався засміятися.

А дружина, звичайно, заплакала.

Валентина Дмитрівна привезла всім цукерок і мандаринок. Нас усіх вона перецілувала, обіцяла писати з Москви і дякувала всім за Валюшку.

Уже сідаючи в машину, вона раптом дала нам два пакунки. На одному було написано: "Меласі Яремівні від Валющиної мами", а на другому "Надії Петрівні від Валющиної мами". Це були відрізи на плаття. Меласі Яремівні чорна шерсть, а мені фіалковий оксамит. От чудачка!

А Саші вона додому прислала корзину квітів.

І ми дуже всі раділи за Валюшку. З такою мамою їй буде щасливе життя.

Оленка

До чого мені не хотілося віддавати Оленку!

Я завжди, коли чергую вночі, сиджу в якійсь із спалень, а не в кімнаті для чергових.

Мені завжди хочеться, коли дитина раптом прокинеться, щоб вона відчула, що тут хтось є рідний, близький.

А може, воно чогось злякається!

— Ти дурниці верзеш! — каже мені Саша.

Але ж коли Петрусик був малий, його ліжечко завжди стояло біля мого.

Коли я сиджу в спальні, я завжди сама собі щось вигадую про кожну дитину. Я придумую їм їхнє майбутнє, мені хочеться вгадати їхні характери. А що, уже в три-чотири місяці, не кажучи вже про рік-два, кожен має певний характер.

От Оленка, наприклад. О! Це буде дівка! Вона вся як налите яблуко, за нею тільки дивись! Семи місяців почала ходити і по манежику крокує, як хазяйка. А як їсть! Її годують манною кашкою, а вона схопить ложечку, затисне в кулачок та по блюдечку, по блюдечку ляп-ляп, а сама сміється.

І от уже цілий тиждень до нас ходить одна жінка. Чоловік її працює охоронником у якійсь клініці, а вона швачка. Така худенька, маленька, скромно, але охайно вдягнена. Уже зібрала всі документи — посвідки про здоров'я, про квартиру, дозвіл райради — і хоче обов'язково в цю суботу взяти дитину, обов'язково дівчинку. Хтось без мене вже показав їй Оленку, і вона, по-моєму, на неї накивує.

Їй ще Настуся подобається. Настуся лагідна така, спокійна. Мелася Яремівна розмовляла з нею, каже, що вона славна жінка, а мені чомусь не хочеться віддавати їй Оленку.

У п'ятницю приходить вона знову і каже:

— Так завтра обов'язково ми прийдемо з чоловіком і заберемо дівчинку. Я вже й хату побілила, і завтра гості будуть, хай наче хрестини справляємо. Чоловік завтра вихідний.

У суботу запізнилися, прийшли по обіді, уже дітей ми вкладали спати. Мабуть, поспішали, захекалися обоє. Обоє причепурені, у святкових, видно, вбраннях. Та його, чоловіка, і вишита сорочка, і фетрова шляпа не прикрашують! Ну такий насуплений, мовчазний, ніби на всіх сердиться. Як такому Оленку віддаси!

Мелася Яремівна, мабуть, помітила по моєму обличчю, що я вагаюсь. Але жінка вже бачила Оленку і каже:

— Хочу, щоб і чоловік подивився. Будь ласка, покажіть Оленку! Няня винесла Оленку. А чоловік стоїть позаду і тільки скоса зиркає

і ближче підійти не насмілюється, і ніби байдужий до всього.

Жінка і за нього, і за себе старається, говорить, говорить, метушиться.

— Може, ще й Настусю подивишся? Тут ще Настуся є.

Я швидше Оленку на руки — і в спальню, і в ліжко. А вона ж така у нас привчена, просто години знає. Тільки на подушку, потяглася трохи і — бачу, зараз засне.

Няня Настусю винесла.

Чоловік знову ніби й не дивиться. Та хитрує, мабуть! Жінка його питає:

— Ну, яку, яку ти хочеш?

А чоловік убік дивиться і кидає, ніби байдуже:

— Олену.

Та це, мабуть, було законом для жінки — його бажання.

— Будь ласка, — заметушилася знову жінка, — будь ласка, візьмемо Оленку. Давайте її нам.

Няня пішла знову по Оленку і виходить з порожніми руками.

— Вона вже спить. Треба було бачити їх обох!

— Та ні, та як же!

— Шкода дитину будити, — кажу я, — може, завтра прийдете?

— Що ви, що ви, пані доктор, він же звільнився спеціально, і гості сьогодні, і штруделі напекла. Будь ласка, ми її обережно понесемо!

І сама трохи не плаче і суне вузлик з червоною ковдрою. Чоловік тільки мовчки стоїть, з таким виглядом, ніби кислицю з'їв. Мелася Яремівна мені пошепки каже:

— Що поробиш! Не годиться, а треба Оленку одягти і їм дати.

Ну що ж, я одягла сонну Оленку. Думаю: "Хай я сама піду за тиждень, перевірю, як там Оленці!" Тільки винесла в коридор, як підскочить чоловік до мене, як схопить Оленку та швидше за двері.

Жінка з нами похапцем прощається і за ним поспішає, а він дременув по вулиці, притулюючи до себе Оленку, наче її відняти хтось хоче. І обличчя радісне і таке горде — мовляв, не підступайтеся, не віддам.

Ми глянули з Меласею Яремівною одна на одну і розсміялися.

Кілька днів не могли зібратися до них піти. Коля диспепсією захворів, у Бориса нежить, хіба мине день, щоб усе спокійно?

У суботу йду Ватутінською. Треба було на телеграф, бачу — на бульварі хтось мені киває, якийсь чоловік з дитиною на руках.

Я підходжу — наша Оленка з своїм новим батьком.

Тільки і його, і Оленку я ледве пізнала.

Він сяє, до Оленки всміхається і на всіх гордо поглядає... Куди там! А Оленка в квітчастому платтячку, червоних черевичках, шкарпетках, а на три волосини на голові величезний червоний бант почеплений! Ну що ж, може, їй пощастило, нашій Оленці!

Алик

Звичайно більше беруть ті, у кого дітей нема, чи загинули вони, чи зовсім не було, і тому найчастіше з будинку немовлят. Лікарка з комбінату № 2, де немовлята і дошкільнята, поїхала на два тижні додому, і я за неї чергую кілька днів.

Вчора до нас приїхали гості з Києва, не знаю вже в яких справах до нашого міста, але Саша подзвонила, щоб їм показали комбінат. Завідувачка попросила, щоб я їх поводила, бо вона була дуже зайнята з завгоспом. Два чоловіки і жінка — робітниця одного київського заводу. Пройшли садок, я їм хотіла старших за обідом показати — це ж завжди чудова картина, як ці капшуки сідають, як чергують.

Гості були просто в захопленні, але довго не затримувались, бо кудись поспішали. З їдальні я повела їх у лікарню. Там у маленькій прохідній кімнаті лежить Алик. У нього перелам ніжок, він у гіпсі, і така бідолашна дитинка, усього йому п'ять років. Батько загинув на фронті, а матір фашисти розстріляли, і він ці два роки весь час по лікарнях. Він спав, коли ми приходили, бліденький такий, аж восковий. Раптом заворушився, відкрив очі, подивився на нас і несподівано покликав: "Мамо!"

Жінка підійшла до нього, погладила, приголубила, дала напитися. Потім ми пішли далі, вона розпитала все у мене, звідки, чий, а у нього ж нікого нема, тільки якісь знайомі матері по роботі. Ми ще пішли малюків дивитися, але жінка все смутна була, і коли все оглянула, знову до Алика повернулася попрощатися. А сьогодні вранці приходить і каже:

— Я Алика заберу. Усиновлю. Я вже з чоловіком вночі по телефону домовилася.

Усі були дуже здивовані. Хтось із вихователів каже:

— Якщо у вас дітей нема, може, ви мале візьмете, здоровеньке, він же хворий, Алик!

— Ні, — сказала жінка і похитала головою, — саме тому, що у мене діти є. Двоє. Вже одинадцять років одному і п'ятнадцять другому. Чоловік недавно демобілізувався. Він теж на нашому заводі працює. — І

раптом заплакала. — Не можу перенести, як воно прокинулося і маму покликало... Ми його там теж лікуватимемо.

І забрала. Алик на прощання мене поцілував і так радісно каже:

— Тьотю Надю, а я до мами їду, і там уже є сестричка і братик, я видужаю і з ними до школи ходитиму.

Я певна, що він видужає.

Тетянка

Це ще було зимою. Серед дівчаток у нас була одна чудова — Тетянка. Коли я приїхала, вона вже була, і в історії значилося, що у неї є мати, але мати до неї ніколи не навідувалася. І раптом саме в моє чергування приходить жінка і каже, що вона Танющина мати і хоче її забрати, бо її матеріальне становище покращало і вона може сама утримувати дитину. Папірець з Облздороввідділу на дозвіл взяти дитину у неї був, тільки не за підписом Саші, бо Саша виїхала на район, а її заступника по Охматдиту. В таких випадках я не маю права — погоджуватися чи не погоджуватися. Мушу видати, і край, до того ж рідній матері.

Мене тільки здивувало, що коли я винесла Танюшку, мати досить байдуже зустріла її, тільки оглянула, чи здорова, чи нема де висипу, попрощалася спокійно і пішла. А хвилин за п'ять приходить Мелася Яремівна — вона ходила до аптеки — дуже схвильована.

— Що це з вами? — питаю я. — Поспішали? Заморились?

— Ні, я одну жінку зустріла і не можу заспокоїтися.

— Може, ту що Танюшку забрала?

— Яку Танюшку?

— Нашу Танюшку, з середньої групи — це її мати, у неї дозвіл з Облздороввідділу.

— Ой, що ви кажете! — Мелася Яремівна сплеснула руками і так і сіла на канапу. — Як же ви віддали?

— А як би я не віддала, коли у неї відношення з Облздороввідділу.

— Олександра Самійлівна дала?

— Ні, Олександра Самійлівна в командировці на районі. Підгайна підписала.

— Ой, та нічого не знала. Надіє Петрівно, що це буде? Цю дівчинку прийняли, коли я була в відпустці, але Олександра Самійлівна попередила мене, щоб я приглядалася до матері, коли та прийде. Ви ж знаєте, мати ніколи не приходила. Зараз я іду і біля кладовища зустріла жінку з дитинкою. Я й не подумала, що то наша Танюшка, але жінку, жінку я пізнала!

Вона приходила ще в "Дитинку Єзус" до Хопперта, а потім я її бачила з фрау Фогель, там, у Німеччині. Я спочатку не могла згадати, де її бачила. Як вона опинилася тут, і знову з дитиною! Треба її розшукати негайно. Танечку, Танечку забрала!.. Надечко, дзвоніть негайно в Облздороввідділ, та ні — у вас же є документ, там мусить бути прописана її адреса.

Адреса була — виселок, недалеко від міста. Увечері Мелася Яремівна зі мною поїхала туди, але адреса і документи виявилися фальшивими, бо ця жінка жила там дуже короткий час, рік тому, її справді бачили тоді з дитиною, але вона зникла невідомо куди. Сусіди по квартирі теж змінилися. Ми заявили про все в міліцію і ні з чим повернулися додому.

Саша повернулася другого дня і дуже сердилася на Підгайну, бо таких справ вона не мала права самостійно розв'язувати. Мелася Яремівна кляла себе, що пішла невчасно в аптеку. Але чудна жінка — хто ж знав?

Вона, ніби виправдовуючи себе, весь час приказувала:

— Юзику і Вадику негайно потрібна була глюкоза. Негайно. А у нас вся вийшла, тому я пішла.

Нам усім було страшно за Танюшку. Мало що ця авантюристка може ще викинути.

І от уже весною, якраз через кілька днів, як забрали у нас Валюшку, у нас в саду на східцях альтанки ми знайшли Танюшку. Її помітив садівник і прибіг нам сказати. Він не знав, що це Танюшка, куди йому всіх дітей знати! Він тільки сказав, що в альтанці дитина. Ми побігли. Мелася Яремівна, незважаючи на свою огрядність, бігла захекавшись попереду. Нагнулася над сплячою дитиною і скрикнула:

— Надіє Петрівно, Софо, Зіно, — це Танюшка!

Справді, це була вона, ми всі її одразу пізнали. Дуже схудла, у ватяній старій ковдрі, але наша Танюшка! Навіть ще в сорочечці з "Дитинки". Ми її одразу викупали, переодягли і помістили в карантин, — невідомо ж, де вона була і що з нею.

Мелася Яремівна всі свої вільні хвилини її з рук не спускала, прицмокувала, чучикала і страшенно раділа.

Подзвонили Саші, Саша увечері прийшла — теж її взяла на руки.

— Ну, ти, де була?

— Ла-ла! — лопотіла Танюшка.

— Ти до діла скажи, де була, що бачила?

— Дитина правду бачить, та не скоро скаже, — підперши рукою голову, мовила Мелася Яремівна, перефразовуючи відоме прислів'я. Але тут це було до речі. Справді, коли б Танюшка могла вже нам все розказати, що бачила за цей час. Але вона сміялася, лопотіла і дригала ніжками.

— Худенька, але нібито здорова, — зауважила Саша. — Ну, а я гадаю, що це не кінець історії цієї загадкової панни, — сказала вона, вкладаючи Танюшку в ліжко.

Справді, це був далеко не кінець. Місяців за два Танюшка була знову нашою гордістю, бігала, вимовляла перші слова — показувала портрет Леніна. Звичайно, і для мене, і для Меласі Яремівни було ясно, що то зовсім не її мати. На обличчя вона була дуже гарненька — світле волоссячко, чорні брівки і чорні очі.

Нам було шкода віддавати. Але прийшла дуже хороша пара, чоловік і жінка, вже літні, обидва працюють.

Він ніяково оглядав стіни нашого будинку великими чорними короткозорими очима.

У короткозорих завжди трохи дитячий вигляд, такий щирий, безпосередній. Він мені одразу сподобався, і я сама сказала Меласі Яремівні:

— Давайте дамо їм нашу загадкову панну — у неї теж чорні очі і брови такі... дугами. При польоті фантазії вони навіть будуть певні, що вона схожа на батька, і їм буде приємно.

Справді, коли вони побачили веселу, розумну нашу Танюшку, вони вже ні на кого не хотіли дивитися, хоча вибирала жінка, а чоловік лише дивився, але сказав спокійно: Танюшку.

— Вона дуже культурна, інтелігентна дівчина, — сказала солідно Мелася Яремівна.

Чоловік і жінка переглянулися. Куди їм зрозуміти, що Мелася Яремівна і на тримісячного пуцьверінка іноді каже з захопленням: "Який культурний, який інтелігентний, на руках ніколи не намочить!" А ми вже звикли до цього.

Танюша викликала захоплення своїх нових батьків тим, що показала круглою з ямочками ручкою портрет і сказала:

— Лені...

— А це тато. Тато, — сказала жінка і посадила дівчинку чоловікові на руки.

— Тато!.. Та-то! — повторила, усміхаючись, Танюшка, і чоловік почервонів, як дитина, і незграбно пригорнув Танюшку до себе.

Ми їм, звичайно, не розказали нічого про загадкові історії з Танюшкою, і Саша потім сказала, що ми добре зробили, що саме Танюшку віддали. Цих людей вона знає, — це дуже благородні, милі люди, і, звичайно, Танюшка ніколи й не знатиме, що вона не їхня.

Минув час. Саша була у них в гостях, казала, що батько умліває там за нею ще дужче, ніж мати, ходить навшпиньках, коли вона спить, і коли вона чхне або кашляне, одразу дзвонить Саші, хвилюється і готовий скликати цілий консиліум. Ми заспокоїлись.

І раптом учора вранці приходить та сама жінка, що забрала її у мене. Вона одразу, як побачила мене, почала істерично кричати, що у неї вкрали дочку і що вона буде шукати по всіх будинках для немовлят (знала, з якого починати!).

Я лишила її в кабінеті з черговою сестрою, а сама швидше в ізолятор, де була Мелася Яремівна.

Мелася Яремівна спалахнула, але не розгубилася.

— Надю, ідіть поговоріть з нею. А я одразу з сусіднього будинку подзвоню Олександрі Самійлівні, хай вона вже сама вирішує, куди повідомити.

Саша приїхала в машині з міліціонером, і жінка поїхала з ними... Мелася Яремівна каже, що тепер може розплутатися багато ниточок... Але навіщо, навіщо вона то брала, то підкидала Танюшку? Цього я ніяк збагнути не могла!

— По-перше, я думаю, — сказала Саша, — вона використовувала дитину для того, щоб мати додаткові картки, допомогу, а по-друге прикривала нею якісь свої темні діла, які тепер розплутають. Підкинула ж її, коли та їй заважала. Танюшка, я певна, була для неї як ширма.

— Я певна, що вона й раніше так визискувала дітей, — додала Мелася Яремівна. — А те, що вона і зараз шпигунка і зв'язана з Фогельшею, — даю свою голову відтяти, коли не так.

Депутат міськради

Галина Олексіївна була дуже горда з свого першого депутатського доручення. Як депутату міськради, їй доручили обстежити харчування і обладнання трьох дитячих будинків. Вона дуже уважно вислухала

інструктора, записала у блокнот всі питання і вирішила три дні після репетицій присвятити цій справі.

Один будинок вона знала, бувала там на святах. Це був будинок для обдарованих дітей.

Діти вчилися в музичній, художній, хореографічній школах, а жили в цьому будинку.

Власне, в душі Галина Олексіївна не дуже була згодна з ідеєю створення такого будинку.

— Що за розсадник талантів! І навіщо прищеплювати дитині змалку, що вона — талант. Кому це на думку спало!

Таня її трохи заспокоїла:

— Нічого, мамо, хіба погано, що діти ці в дуже хороших умовах, адже на цей будинок відпускають більше коштів.

— Хіба що так! — знизала плечима Галина Олексіївна.

Діти справді там були в кращих умовах, ніж інші. На свята, в театри, в Палац піонерів їх приводили гарно вдягненими, у них було посилене харчування, будинок теж був дуже причепурений.

— Ну й добре, — сказала Таня, побувавши якось з матір'ю і Андрійком па традиційній ялинці. — Адже всі вони сироти. Це прекрасно, що вони так живуть! І коли хоч кілька вийде справжніми талантами — і те гаразд.

— Але розумієш, Танечко, — хвилювалася Галина Олексіївна, — справа ж не тільки в святах і в мережаних платтячках. У такому будинку

потрібний зовсім особливий дух і тон: вихователі мусять бути особливо обізнані в мистецтві, любити мистецтво, і діти мусять рости в атмосфері такої любові. Ну, правда, поки що я нічого не маю права сказати — я бачила дітей лише на олімпіадах та на ялинці. От тепер піду і подивлюся.

Діти зустріли актрису шумно і радісно. Ні, вони були веселі, здорові, годували їх добре, одягали їх — коли б у кожній родині так одягали, — подумала Галина Олексіївна. Але побоювання її справдилися.

Директор дбайливо стежив, щоб діти мали хороший вигляд, щоб на свята приїздили почесні гості, щоб на олімпіадах займали перше місце — але далі цього його турботи не йшли.

"Ну що ж, — подумала Галина Олексіївна, яка любила скрізь знайти перш за все щось позитивне, — він турбується про це, як директор, цілком природно. Сам він, звичайно, нічого спільного не має з мистецтвом, але створює потрібні умови для дітей".

На превеликий жаль, виявилося, що і серед вихователів не було людей, захоплених музикою, або театром, або живописом. "Старші діти розбираються і цікавляться цим більше, ніж вихователі, — зауважила про себе Галина Олексіївна, — так не годиться. Невже не можна було підібрати людей — ентузіастів цієї справи?"

Прикро вразило її те, що за час існування будинку змінилося три директори, два завпеди, без кінця мінялися вихователі. "Може, я нічого не розумію, — подумала Галина Олексіївна, — але хіба ж можна так виховувати дітей, вони хоч і в якомусь привілейованому становищі серед інших, а насправді дому в них нема".

Її вразило, як холодно казав завпед про старших: це переростки, ми клопочемось, щоб їх забрали від нас.

— Але ж вони ще вчаться в школі, треба їм дати змогу закінчити, набути певну спеціальність.

— Але ж їм уже по шістнадцять і сімнадцять років — не можна їх тримати в одному колективі.

Чому не можна, Галина Олексіївна не розуміла. "Адже в родині ростуть діти і старші і маленькі разом", — думала вона.

"У директора відповідальність лише за зовнішній вигляд перед міністерством, перед гостями, — констатувала вона з жалем, — і ніякої відповідальності перед кожною дитиною. Для нього аби гарненька Жанночка, Леся, Ніна мали успіх на олімпіаді, а що буде з ними далі — вони просто не замислюються. Звичайно, годують та одягають добре. Обладнання? Могло б бути, ні, навіть повинно було б бути кращим — не таким випадковим, позбавленим будь-якого смаку. Якщо це вже "розсадник талантів", так треба ж, щоб усе сприяло цьому. Невже художники відмовилися б оздобити цей будинок, невже не можна повісити хороші картини, копії кращих майстрів, гравюри, портрети наших видатних людей мистецтва?"

І, здавши звіт до оргвідділу міськради, Галина Олексіївна вирішила подзвонити міністру освіти — поговорити з ним щиро з приводу цього будинку.

— Адже я з ним знайома, — сказала вона Тані. — Він бачив мене в "Сніжній королеві", коли я грала Герду. Чому мені не подзвонити?

— А головне — ти ж депутат міськради! — засміялася Таня. Другий будинок був для глухонімих дітей.

Це був зовсім, зовсім інший будинок... Тут не було килимів, мережаних платтячок і всякого зовнішнього шику. Директор, невеликий, лисий, вже підстаркуватий чоловік, у зеленій гімнастьорці, на якій ще

були сліди від погонів, дуже зрадів, що міськрада зацікавилася його будинком, повів Галину Олексіївну в маленький кабінетик і, не чекаючи запитань, одразу почав схвильовано:

— Я вам все-все розкажу, і допоможіть нам. Ми прийняли цей будинок зовсім зруйнованим, я тільки повернувся з фронту — і одразу мене послали сюди директором. Треба було ремонт зробити, треба було все з самого початку налагодити. І ви ж розумієте, наші діти вимагають ще більше уваги, ніж здорові, до них потрібний особливий підхід. Але ж це діти, і коли мені їх доручили, як я можу допустити, щоб їм було гірше, ніж іншим? Коли у мене немає по видатках статті на лудіння казанів, то що, я їх годуватиму з нелуджених? Я й купую їм нові казани, бо я відповідаю за їх здоров'я. А от ще, приміром, ви ж своїй дитині даєте влітку і ягід, і фрукти, і киселик там зварите, і компотик із свіжої черешні і полуниць, а коли нам з бази видають лише крупу, лапшу і інколи сухофрукти, так що ж, я своїм дітям не куплю свіжих фруктів? Вони ж діти, їм теж хочеться. А от ще: ми придбали таких шефів, колгоспників, які люблять наших дітей і надіслали без усяких там карток і білого борошна, і кабанчика. Ми на свято дітям пироги дома спекли. А хіба ви своїм не печете? У мене все заприбутковано, і за кожен грам я можу звітувати, та хіба я винний, що інколи сидять чиновники і думають лише про статті видатків, кошториси і баланси. А що це живі дітки, та ще до того долею скривджені і війною, адже тут є і сироти фронтовиків, про це вони не думають і своїм формалізмом забороняють нам поліпшити їхнє життя. От я вас і прошу, все запишіть і все розкажіть, поможіть нам. А діти у нас дуже хороші, дуже розумні діти, і в школі у нас кращі спеціалісти працюють. Під час війни вони з деякими дітьми лишалися і ховали їх по знайомих, щоб фашисти не забрали, не згубили, а бібліотеку і радянські підручники завпед під підлогу сховала. Тільки наші зайшли до Києва, вона і дітей зібрала, і навчання почала, не чекаючи розпоряджень, допомоги, нових підручників.

Завпед, скромна, маленька, старенька жінка, одразу хотіла повести Галину Олексіївну в класи.

— Посидьте у нас на уроках, подивіться, як у нас прекрасно вчаться діти. Вони ж так зрадіють, що ви приїхали; допоможіть нам, щоб із педінституту з факультету дефектології надіслали комсомольців для піонерроботи — адже тут потрібний не просто комсомолець, а спеціаліст логопед, щоб і йому було цікаво. Нам ще дуже потрібні матеріали для художніх гуртків. Ходімо подивитеся, як наші діти чудово малюють і ліплять. Коли б їх познайомити із справжніми художниками!

— Почекайте, — зупинив її директор, — я попросив би товаришку спочатку оглянути наші записи, будинок і наші майстерні для дітей. Адже треба, щоб діти мали якесь ремесло в руках, а от матеріали для майстерень, верстатики просиш, просиш — і ніяк не допросишся. А як я їх у життя випущу без спеціальності? Мені ж доручила партія, Радянська влада з них повноцінних людей зробити!

Хоча Галина Олексіївна прийшла несподівано — усе господарство було в порядку: і кладові, і кухня. Скрізь поводив її директор. Скрізь було чисто, але бідненько, і видно було, що своїми силами намагалися створити затишок.

— Це все роботи наших рукодільниць, — показав директор на вишиті марлеві завісочки, полотняні серветочки, покривальця. — У нас чудові діти, — додав він, — от подивитеся самі. А ці полички вже наші теслярі самі в майстерні зробили.

Діти були на уроках, але під час перерви вибігли в залу. Галині Олексіївні кинулося одразу в очі, що всі вони веселі, дуже рухливі, жваві, і хоча одягнені дуже скромно, але чистенько і охайно і зовсім не мають ні пригніченого, ні бідного вигляду.

У директора, коли він побачив дітей, очі враз потепліли і прояснились. Діти підбігли до нього і почали з ним розмовляти на пальцях.

Але завпед раптом зробила суворе обличчя і сказала директорові:

— Ну, що ви порушуєте мою роботу? Адже ми боремося за те, щоб діти розмовляли словами, щоб розуміли вас по артикуляції губ. От ви почуєте, Галино Олексіївно, як вони відповідають на уроках, як розуміють все без пальців.

— Ну, я мусив їм швидше пояснити, хто до них у гості приїхав,— виправдовувався з винуватою усмішкою директор. — А сам я дуже швидко тут уже вивчився розмовляти пальцями. Я ж не спеціаліст, — додав він. — Але партія мене послала на цю роботу — як же я можу, щоб моїм дітям було гірше, ніж іншим? Ви вже допоможіть нам, Галино Олексіївно. От цими днями у нас бій буде і за кошторис, і за наші вимоги, — скажіть своє слово, і хай мене лають, хай мені догани пропишуть за порушення статей, я не поступлюся інтересами дітей.

— У цій справі найбільше душа потрібна, — розповідала дома Тані Галина Олексіївна, — і справжня любов до дітей. Там, у "обдарованих", директор лише думає, щоб його похвалили, усе про зовнішній бік дбає, і талановиті, здібні діти одержать зовсім не те, що їм потрібно. Я навіть не певна, що їхні здібності розвиватимуться там. А тут стільки відповідальності, боління, щоб дітям добре було, щоб з них вийшли повноцінні члени суспільства. Ні, я обов'язково все це докладно напишу в доповідній записці і піду на засідання виконкому, щоб підтримати його вимоги. От нібито дрібниці — казани, ягоди, матеріали для майстерень, а в цьому виявляється і людина, і робота. І все-таки як добре, що посилають нас перевіряти, контролювати — може ж і можна буде допомогти. Добре, що весь народ піклується! Зараз же сяду і про все, про все напишу.

Залишився ще один будинок на околиці міста. Туди вже Галина Олексіївна їхала досить спокійно, озброєна досвідом перевірки попередніх двох будинків. Це був, здається, звичайний собі спецбудинок, бо коли його давали їй, інспектор сказав:

— Хочете, цей візьміть, а хочете — на Куренівці, нам треба обстежити і звичайні собі спецбудинки.

— А чому ж він спец? — здивувалася Галина Олексіївна.

— А тому, що це для дітей, батьки яких загинули на фронті, — таких будинків багато.

Так випадково Галина Олексіївна потрапила в будинок, де директором була Марина Петрівна, де працювала Ліна Косовська, де жили діти, вивезені з фашистських концтаборів.

Малята гуляли в саду, середні і старші були в школі, Марина Петрівна сиділа з Софією Миронівною і Ліною в кімнаті завпеда — розглядала план виховної роботи.

Якось у перші дні, тихим вечором, коли діти вже спали, Ліна розповіла Марині Петрівні коротко про себе.

— І у вас, Ліно, нікого нема? — спитала вона її.

— Ні, крім цих дітей, нікого. У мене була дуже близька подруга, вся їхня родина мене дуже любила. Недавно я пішла до них, але мені сказали, що вони виїхали. Чи можу я лишитися працювати у вас? У мене, правда, незакінчена навіть середня освіта, але я б хотіла вчитися заочно.

— Де, Ліно? — зацікавилася Марина Петрівна.

— Раніше я ніколи не думала про це, а от тепер мене тягне ваша робота, — сказала, почервонівши, Ліна. — Я б хотіла вступити до педінституту. Я б хотіла бути вихователькою в дитбудинку.

Вона ніби сама дивувалася своєму бажанню, а Марину Петрівну це не дивувало. Вона помітила — Ліна була організована, витримана, у неї був природний такт, і діти її поважали і слухались. Хоча в неї не було закінченої середньої освіти, вона була дуже розвиненою, начитаною дівчиною, до того ж дуже добре грала на роялі — це завжди великий плюс в роботі з дітьми. Коли у неї є стремління до педагогічної роботи, треба це підтримати і допомогти.

Марина Петрівна порадилася з міським відділом наросвіти, лишила Ліну вихователькою і допомогла вступити на підготовчі курси. Тепер Ліна не мала жодної вільної хвилинки. Вечорами, коли не чергувала, інколи цілі ночі вона сиділа над книжками і зошитами, так само, як Леночка Лебединська, яка не хотіла "подарувати фашистам" жодного пропущеного дня в школі!

І дивно — це впливало надзвичайно на всіх дітей! Старші бачили, що Лена і Ліна Павлівна вчилися з якимось азартом і запалом, і намагалися наслідувати їх. Середні, звичайно, у всьому намагалися не відставати від старших.

— У нас просто якийсь культ навчання! — з задоволенням казала Софія Миронівна Марині Петрівні. — Ти добре, Марино, зробила, що лишила і Лену, і Ліну, хоча й наполягали, щоб Лену, як переростка, не лишати в дитбудинку.

Ліні і Лені залюбки допомагали і Софія Миронівна, і Марина Петрівна.

Ліна після перших схвильованих днів повернення до Києва внутрішньо заспокоїлась. Була робота — потрібна, цікава, власне, не робота, а своє життя, своя сім'я; була мета — вступ до інституту; і крім всього, була іще одна таємна радість, про яку лише трошки догадувалися Лена та гостроноса поштарочка, — листи Віті Таращанського.

Які великі, одверті листи вони писали один одному, хоча й досі Ліна не послала своєї фотокартки. І він не надсилав своєї, та однаково вони вже добре знали одне одного. Вітя знав про всі радості і тривоги Ліни, знав, що вона була в полоні і навіть боялася зустрітися з Танею. Він знав, як вона багато працює і наполегливо вчиться, як вона боїться фізики і математики, і дуже шкодував, що між ними така велика відстань і він не може допомогти їй, адже ці предмети він дуже любив і в військовому училищі склав на "відмінно".

От і зараз, коли Ліна сиділа з старшими педагогами і Мариною Петрівною, у неї в кишені синього робочого халата лежав ще не читаний і навіть не розпечатаний лист від Віті. Тому вона була в особливо піднесеному настрої і жваво брала участь у обговоренні плану.

До кімнати зайшла няня тьотя Феня і повідомила:

— Марино Петрівно, до вас якась жінка приїхала, з міськради, з обслідуванням.

— Попросіть до мого кабінету, я зараз. Власне, ми вже закінчили, — звернулась Марина Петрівна до вихователькок, — а Ліну Павлівну попросимо переписати план з усіма додатками, які зараз внесли.

— Зараз переписати?

— Так, будь ласка, зараз.

І Ліна лишилася переписувати план, а Марина Петрівна пішла до жінки з міськради.

В будинку не було так парадно, як у першому, але було по-сімейному затишно і спокійно. Саме так — спокійно. Сліди жіночих дбайливих рук лежали на всьому. Квіти в недорогих горщиках, по всіх сходах широкі доріжки, подушки на канапі, в залі картини на стінах, великий портрет

юного Леніна і букет квітів перед ним, фото, на роялі розкриті ноти, куточок з роботами дітей. Пройшли дві дівчинки в коричневих формах, чемно вклонилися. Галину Олексіївну провели в кабінет завідувачки.

— Пробачте, що затрималася, — заходячи, сказала Марина Петрівна і раптом усміхнулася привітною посмішкою.

— Дозвольте познайомитися, — мовила Галина Олексіївна.

— Можете не називати себе, — перебила її Марина Петрівна. — Хто-хто, а педагоги вас добре знають. А мені сказали — з міськради!..

— Та це ж так і є — з доручення міськради. — І Галина Олексіївна пояснила, в чому справа.

— Але ви знаєте, мені хочеться, щоб ви взагалі познайомили мене з вашим будинком, з дітьми. Мені у вас дуже подобається.

— Ви, мабуть, читали про наших дітей? — спитала Марина Петрівна.

— Ні, а що про них писали?

— А, так ви не знаєте нічого про наш будинок?

— Нічого, крім того, що це спецбудинок для дітей-сиріт.

— Це вірно, але більшість дітей до того ж ще вивезені з Німеччини, з концтаборів.

— Як? З концтаборів? А між ними нема хлопчика Ясика з Білорусі? — одразу спитала Галина Олексіївна.

— Ні, Ясика нема, а з Білорусі, взагалі, багато.

— Розкажіть про них, — попросила Галина Олексіївна.

І Марина Петрівна відчула тут не просто цікавість, а справжню увагу і переживання за дітей. У них одразу з'явилися взаємна симпатія і довір'я. Марина Петрівна докладно розповіла про перший час, як привезли дітей, як було важко повертати їх до життя. Вона розказала історію Каті, сестричок і брата Лебединських і про малят, як діти тепер вчаться і як ще багато треба зробити для них. У кожному слові відчувалось материнське піклування.

— Їм, як нікому, потрібні затишок, тепло, увага, — казала вона. — Але й сюсюкати над ними, бідкатися не можна. Просто треба, щоб вони жили бадьоро, цікаво, вчилися і відчували себе, як усі радянські діти, щасливими і потрібними нам усім. Нам тепер багато школа в цьому допомагає. Ну, а в мене основне, по правді казати, — поправити їхнє здоров'я. Мені от обіцяли дати кілька місць до кримського санаторію. Посилене харчування виклопотала, зовні вони вже цілком добре виглядають, але зовнішній вигляд це ще не все. Ви нам також допоможете, а крім того, — Марина Петрівна хитро всміхнулася, — я б хотіла і експлуатнути вас. Діти були б такі щасливі, коли б ви їм щось прочитали, розповіли.

— Будь ласка, з охотою, — сказала Галина Олексіївна, — коли завгодно. Це буде найкраще знайомство.

— Навіть сьогодні? Адже сьогодні субота.

— Навіть сьогодні! От ви мені тільки розкажете і покажете, що треба для мого обслідування, а потім, будь ласка, я у вашому розпорядженні.

Вони пішли оглядати будинок, а Ліна сиділа собі в кімнаті завпеда Софії Миронівни і нічого, нічого не знала.

Спочатку вона прочитала Вітин лист, вона вже не могла далі витримати і носити його нерозпечатаним. Хоча він був коротенький, але, як завжди, такий хороший! Він починався: "Дорогий друг Ліна!" і підпис був: "Ваш Вітя".

Вітя не писав одверто, але Ліна зрозуміла, що він збирається кудись далеко і що він писатиме, обов'язково писатиме, що він уже не уявляє собі життя без її листів, що вона йому найближчий друг на світі, хоч він її ніколи не бачив. "Коли ж, нарешті, ви надішлете ваше фото? Хоча мені здається, я й без фото вас знаю".

Ліна замріялась. Як це дивно все. Якийсь Вітя, а вона йому про все пише... Цікаво, як поставилась би до всього Таня?

...Восени вийшло все по-дурному!

Вона зайшла до них у дім, постукала в квартиру, де вони жили, а якась жінка проходила і сказала: — Там нікого нема. Вони недавно виїхали.

Може, то й не вони були!.. Може, вони й не повернуться до Києва... Але треба швидше переписувати план, бо вже, напевне, обід, а там треба буде готувати з дітьми уроки...

— Ліно Павлівно! Ліно Павлівно! — раптом почула вона голоси Каті і Асі. — Ходімте в залу, до нас артистка приїхала і зараз виступатиме.

Артистка! Як було добре, коли інколи до школи приїздила Танина мама! Як її всі любили і ходили за нею табунцем. Навіть іти зараз не хочеться, дивитись на чужу артистку, порівнювати її з "нашою Таниною мамою" і згадувати ті далекі роки. Але Катя і Ася такі впевнені, що Ліна Павлівна з радістю побіжить за ними, що не можна їх розчарувати. Ліна Павлівна з дівчатами тихо заходить в зал і бачить — посеред дітей стоїть... Танина мама...

Ліна підносить руки, склавши обидві долоні, і каже здивовано, розгублено, нічого не розуміючи:

— Танина мама...

А Танина мама дивиться якусь мить так само розгублено і здивовано і раптом біжить до неї.

— Це ти, Ліночко! Звідки ти тут?

Танина мама нічого не могла слухати, не могла зрозуміти, що їй розповідала Ліна, що розповідали діти. Вона витирала сльози і тільки казала:

— Швидше їдьмо... Танечка, мабуть, дома... Ліночко, моя дівчинко Дорога... У вас тут нема телефону?.. Я б додому подзвонила... попередила... їдьмо, їдьмо, швидше. Яка я рада, яка я рада!

Діти, Марина Петрівна — усі були схвильовані цією зустріччю.

— Ось ми і породичалися з вами, — мовила Марина Петрівна, потискуючи на прощання руку Галині Олексіївні.

Лена обняла Ліну і прошепотіла:

— Яка я рада за тебе!..

Ліна швидко одяглася, і кожен з дітей хотів їй допомогти — Ваня великий тримав пальто, Тоня і Світлана трохи не розірвали хусточку, яку Ліна одягала на шию.

До Галини Олексіївни теж усі враз пройнялися любов'ю, вона справді стала наче родичка, і так уже вийшло само собою, що всіх дітей вона

перецілувала на прощання, коли всі вони юрбою проводжали їх до тролейбусної зупинки. Чим ближче вони підходили до дому, тим більше завмирало у Ліни серце.

Вони майже не розмовляли, тільки Галина Олексіївна міцно тримала її за руку і погладжувала ніби хотіла приголубити за всі ці роки.

Висока худенька дівчина з темними рудуватими косами, складеними вінком на голові, відкрила двері. Ліні одразу чомусь впав у очі цей віночок кіс і комсомольський значок на кофточці, а тоді вже вона побачила Танині очі, все обличчя і почула здивований вигук.

— Ой Ліна! Ліна!

— Ти пізнала, пізнала, Танечко? — питала, плачучи, мама.

— Звідки ти, Ліночко, ой Ліночка!

Вони припали одна до одної і не могли відірватися.

* * *

Звідки вона тут, вона розповіла потім, сидячи в обіймах Тані і Таниної мами у них на канапі в кабінеті.

— Тільки подумати,— не могла заспокоїтись Галина Олексіївна,— стільки часу в одному місті і не побачитись! Ми виїздили, але ж тільки на місяць — і саме в цей час ти заходила.

— Ой, як добре, — шепотіла Таня, стискуючи Лінину руку. Скільки років вони не бачилися, і яких років!

— Мамо! — раптом схопилася Таня. — А про батька ти сказала? Ліночко, ми ж твого батька бачили!

— Де, як? — перелякано спитала Ліна.

— Ми бачили його на станції. Він військовий.

— Військовий? — спитала Ліна здивовано. — Ви бачили його на волі?

— Звичайно, у нього орденська планочка на грудях, я помітила, тільки не встигла роздивитися, які саме ордени чи медалі.

— Ні, це правда? Ви не помилилися, то був він?

— Звичайно, він. Він сам підійшов до нас і спитав про тебе. Тільки поїзд швидко рушив, і ми не встигли поговорити як слід, навіть номер польової пошти спитати.

— Номер польової пошти,— повторила механічно Ліна і раптом згадала, як вона сказала тоді фрау Еллі: "Мій батько на фронті". Як їй хотілося тоді, щоб це була правда! І зараз їй невимовно радісно було почути це. Батько був на фронті, батько разом з усім радянським народом захищав Батьківщину. Він спокутував свою провину перед нею.

— Яка я щаслива, коли б ви знали, — тихо сказала вона. Галина Олексіївна погладила її по світлих косах, що лежали, як і в дочки, вінком на голові.

— Як же дізнатися, де він тепер? — схвильовано продовжувала Ліна. — Тепер я, мабуть, можу написати в військкомат, і там розшукають.

— Ох,— зітхнула Галина Олексіївна, — скільки ще батьків розшукуватимуть дітей і діти батьків. От я весь час розшукую одного

хлопчика — Ясика з Білорусі. — І вона розказала Ліні про медсестру Олю і її сина Ясика, який лишався з бабусею.

— Галино Олексіївно,— схопила її за руки Ліна,— діти часто згадують Ясика, особливо Катя. Але вони самі не знають, де він подівся і ще багато малих дітей. А я певна,— сказала вона поволі,— що я бачила його остання з наших. — І вона розповіла про ізолятор в притулку, де вона мила підлогу і де лежав хворий синьоокий хлопчик Ясик, якого називали Гансом.

Вона розказала все, що знала про фрау Фогель.

Ох, це все було куди складніше, ніж навести порядки в будинку для обдарованих, ніж допомогти будинку для глухонімих! Депутат міськради була в розпачі, але назрівали деякі плани. Адже є відділи репатріації — перш за все перевірити там! А прізвище, рік, місце народження тепер уже можна було встановити за допомогою дітей з цього будинку.

"Ні, ні, Радянська влада не дасть їм загинути",— подумала Галина Олексіївна словами Олі.

От і Ліна тепер шукатиме батька.

Дівчата лягли разом на Таниному ліжку. Їм, звичайно, мало буде однієї ночі, щоб розповісти все одна одній, але Ліна намагалася розповісти не так про події, як про свої переживання, про своє ставлення, щоб Таня все зрозуміла і повірила їй. Повірила. Оце головне, оце те, що мучило її всі роки. Таня мусить повірити, як вірить їй Марина Петрівна, як вірять діти: Леночка, Катя, Льоня.

Але ж діти бачили її там... вони не можуть не вірити, у них було таке ж саме життя і такі ж самісінькі страждання!

А Таня, може, уявляє собі все зовсім інакшим.

Льова, Золя, Килинка і дівчата з барака № 5, фрау Еллі, Отто. Він, мабуть, теж загинув, як і лікар, в гестапо, як і Наш Льова. Діти, дитбудинок... Вітя Таращанський.

Еге ж, Вітя... Про нього теж розповідає Ліна і раптом питає:

— Таню, ти давно в комсомолі?

— З 1943-го року,— каже Таня.

І Ліна, не чекаючи такого ж запитання від Тані, каже сумно:

— А я ні. Як ти думаєш, мене приймуть коли-небудь?

— Обов'язково,— впевнено каже Таня,— однаково ж ти трималася, як належить радянській дівчині. Я рада, я така рада цьому... — додає вона з почуттям.

Ліна присовується ще ближче до неї. Яка вона щаслива зараз. Таня, можливо, й не розуміє цього. Наче нема вже між ними цих страшних років розлуки, і Ліна каже зовсім іншим тоном, так як колись, коли повіряли одна одній свої таємниці над Дніпром, під старим каштаном.

— А ти знаєш, я навіть не знала, чи маю я право писати Віті.

— Звичайно, маєш,— так само переконливо мовила Таня. — Я певна, чим більше він знатиме тебе і про тебе, тим більше віритиме.

— Як дивно,— сказала Ліна. — Мені здається, життя тільки-но починається...

Вони, нарешті, заснули...

А Галина Олексіївна ще після того довго не спала... ...Скільки буде ще таких несподіваних зустрічей, радості і горя. І раптом Галина Олексіївна глянула на сонного Андрійка і подумала:

"А хтось же й останній дочекається, буде ж хтось останній, до якого повернеться загублений. Що ж, я ладна була б бути останньою... тільки б дочекатися...

А вони... хай вони всі швидше зустрінуться, батьки з дітьми і діти з батьками... і ніколи, ніколи щоб більше не було війни..."

Тоня і Світланка

Тоню лікар поставив з дітьми праворуч, а Світланку ліворуч.

— Я з Світланкою,— сказала тихо Тоня.

— Ми з Тонею вдвох! — повторила стурбовано Світланка.

— Ви й будете завжди вдвох, — промовила Марина Петрівна. — Але ж зараз Тоні треба лікуватися. Ти ж бачиш, Світланко, яка Тоня худенька. Ти ж не хочеш, щоб вона зовсім захворіла і щоб її одправили: до лікарні.

— Не хочу, щоб захворіла,— перелякано прошепотіла Світланка.

— Так от — щоб вона не захворіла, її тепер одправлять до санаторію.

— А Світланку? — спитала Тоня, і її худеньке смагляве личко витяглося, і темні очі зробилися ще більшими.

Марина Петрівна обняла їх обох — і Світланку, і Тоню — і сказала ласкаво:

— Світлана у нас, дякувати долі, нівроку. Ми її і тут оздоровимо, а Тоні потрібно море, санаторій. Та ви не журіться, дівчатка. Адже це лише на півтора місяця. Ви писатимете одна одній. Тоня все докладно опише, яке море, який пляж, назбирає там камінців, черепашок на березі, привезе нам усім в подарунок. От бачите, Зіночка й Орися теж їдуть, а Лена лише радіє за них.

Після огляду лікаря Тоня і Світланка ходили до пізнього вечора, міцно обнявшися, і ніхто не підсміювався з них. Адже всі знали їхню пристрасну дружбу.

— Я тобі залишу мої білі банти в коси, — казала Тоня. Вона не знала, чим ще втішити подругу. На її думку, треба було б скоріше Світланку послати. Світланка менша, вона така весела, привітна з усіма, а от вона, Тоня, поїде, а Світланка лишиться.

Але й Світланчине серце було вщерть повнісіньке самопожертвою.

— Там вони тобі будуть потрібніші, — сказала вона схлипуючи. — Ти й мої забери.

— Ти тепер дружитимеш, напевне, з Надею? — спитала ревниво Тоня.

— Ні, я тепер ні з ким не дружитиму, поки ти не приїдеш. Але хай хто-небудь спить на твоєму ліжку, поряд зі мною. А то коли воно буде порожнє, мені буде страшно.

Тоню наче щось вкололо. Вона справді була дуже ревнивим другом. Та вона враз уявила, що Світланка вночі боятиметься і, може, плакатиме, а всі спатимуть, і ніхто не почує. Світланка запитливо

дивилася своїми блакитними очима, чекаючи дозволу. Але Тоня цілком миролюбно сказала:

— Хай Надя спить.

Після вечері, коли всі лягали спати, Тоня, як завжди, дбайливо укрила Світланку великою ковдрою — "закутушкала". Це слово лишилося ще від мами, і Світланка, вже напівсонна, усміхнулася.

Так уже повелося з давніх-давен, з того самісінького вечора, коли вони, зустрівшись, мало не звалили одна одну додолу, і з того часу ніколи не розлучалися. Тоді вони вперше лягли поряд і Тоня дбайливо натягла якесь ганчір'я на Світланку.

Зустрілися вони куди раніше, але не пам'ятали одна одної, просто не помічали в юрбі дітей. Адже вони були зовсім маленькими, коли фашисти загнали тисячі родин за колючий дріт у Вітебську, а потім відвезли далеко-далеко в запечатаному вагоні. Тоні минав лише четвертий рік, коли забрали її з матір'ю, братиком і сестричкою.

У тому ж вагоні їхала і Світланка, трохи менша за Тоню. Тоня тулилася до худих колін матері, а Світланку тримала на руках молода перелякана жінка.

Перші дні діти голосно плакали, вартові кричали, били прикладами старших хлопчиків і дівчаток, матері затуляли руками дитячі ротики, віддавали свої пайки вонючої бурди з червою, яку називали "зуппе", ділили між малечею шкоринки хліба з тирсою. Але діти плакали — від постійного голоду, тільки все тихше, тихше.

Вони скиглили і скавучали, не в силі були підняти голосу і вмирали, наче танули на очах. Померли молодший братик і старша сестричка Тоні, їх вартові викинули на ходу з вікна вагона. А мати притулила до своїх висохлих грудей Тоню, зціпила зуби, щоб не кричати, і тільки

сльози дощем лилися на брудне темне личко Тоні і лишали на ньому смуги.

Вони опинилися знову в концтаборі, брудні, голодні, обідрані, побиті. Ще й у Вітебську дорослих нещадно били, допитуючися, хто з партизанських родин і де партизани. А тут, в Аушвіці (діти вже потім дізналися про назву табору), били всі, і наглядачі, і наглядачки, навіть важко сказати за що. Гляне яка жінка не так, і вже над нею здіймається гумовий канчук.

Вранці, в полудень і ввечері вистроювали всіх на плац для перевірки, і всі стояли години три, незважаючи ні на яку погоду — чи дощ, чи вітер, чи сніг. І Тоня мусила стояти, і Світланка, і навіть ще меншенькі, бо були матері, які мусили тримати на руках немовлят, а півторарічна дитина стояла, тримаючися за лахміття, яке колись було халатом.

Отам, в Аушвіці, якось сірим ранком наказали вистроїти окремо дітей.

— Не дам! Не дам! — шепотіла Тонина мати.

— Не дам! Не дам! — кричала мати Петрусика, Тониного ровесника. Але наглядачка заговорила:

— Дикі люди. Ваших дітей перенумерують, то є порядок. Вони зараз повернуться.

Вони, справді, повернулися, і матері кинулися до них.

Діти плакали, стогнали, притулюючи до себе ліві ручки. Так, для фашистського порядку їм усім понаколювали номери на ручках... У багатьох руки поопухали. Що могли зробити матері?

Мати Петрусика сиділа й повторювала:

— Сімсот двадцять три тисячі чотириста п'ять. Сімсот двадцять три тисячі чотириста п'ять...

Це був номер її Петрусика.

Коли її спитали, чому вона повторює цей номер, вона, не повертаючи голови і похитуючись, як маятник, промовила:

— Щоб не загубити... Щоб не загубити... Сімсот двадцять три тисячі чотириста п'ять... Сімсот двадцять три тисячі чотириста п'ять...

Тоді й інші жінки почали заучувати номери своїх дітей, записувати їх на клаптиках паперу, на хусточках.

А другого дня повели перенумеровувати дорослих, навіть стару бабусю Василину, що лишилася з Ясиком.

— Хіба я втечу куди з моїми ногами, — казала бабуся Василина. Але й на її зморщеній, спрацьованій, висохлій руці накололи номер.

— Не дали вмерти вільною людиною,— заплакала вона.— З тавром у труні лежатиму!

Хіба вона уявляла, що не доведеться їй зовсім у труні лежати...

А мати Леночки, Зіни і Льоні Лебединських думала приховати Орисю. Їй же було всього кілька місяців.

Ні, і її взяли. Леночка кинулася до наглядачки, плакала, просила. Нічого не допомогло.

Навіть хлопчикові, який народився по дорозі, у вагоні, і тому накололи п'яточку, і він скоро помер...

Відтоді почалися перші свідомі, але туманні враження Тоні. Там, в Аушвіці, їй минув п'ятий рік, і їй запам'яталося навіки щось сіре, страшне. Сірі бараки, плац, колючий дріт...

— Не підходьте до нього, там електрика... — шепотіли матері. Інколи валив густий сиво-чорний дим — з найдальшого барака праворуч, і коли повівав вітер, страшний сморід линув звідти.

— Там лазня,— казали наглядачки.

— Знаємо, яка лазня,— шепотіли жінки. Вони не знали, але догадувалися, що там щось страшне.

Там, в Аушвіці, Тоня востаннє бачила матір... Та й усі діти...

Тоня навіки запам'ятала скорботні темні очі, худі руки — самі кістки, що стискували Тоню, і почорнілі вуста, які шепотіли:

— Остання моя... Єдина моя... Одна ж, як билиночка... Поряд ридала в розпачі Петрусикова мати:

— Ти без мене загинеш, ти загинеш без мене!..

А тьотя Лебединська не знала, кого й поцілувати найдужче: чотири біляві голівки притулилися до неї,— Лена, Льоня, Зіна і Орися.

— Бережіть Орисю, вона найменшенька, її ще тато не бачив.

— Ви йдете до лазні перед від'їздом,— казав комендант. Одні не вірили, а інші все ще вірили і знову й знову повторювали номери своїх дітей.

Де була тоді Світланка — Тоня не пам'ятає. Мабуть, теж плакала на колінах у тієї молодої жінки, як усі тепер, змарнілої і страшної.

Дітей знову посадили в вагон і повезли, повезли... І знову вони опинилися в концтаборі, знову за колючим дротом...

Малеча металася під ногами, безпорадна, жалюгідна; тулилися всі до старшої Леночки Лебединської.

Цей табір вже детальніше пам'ятає Тоня. Їй минув шостий рік, і вона ходила з усіма дітьми на роботу, на город якогось фашистського начальника.

Працювати було важко, одне невмолиме бажання володіло завжди дітьми — як би непомітно схопити хоч гнилий бурячок чи навіть сиру картоплинку.

Їм завжди нестерпуче дошкуляв голод.

Доглядачі пильно стежили, щоб ані шматочка не потрапляло дітям у рот. Проте хлопці інколи примудрялися заховати і принести навіть у табір, одразу ж поділити між усіма і в одну мить згризти...

Одного вечора всі з'юрбилися навколо Льоні Лебединського і Вані. Маленька Тоня, підвівшися навшпиньки, заглядала й собі серйозними темними очицями.

Раптом Катя, яка стояла на варті коло дверей, засичала тихо, але багатозначно:

— Т-ш-ш.

Це значило, що сюди направляється наглядачка. Усі кинулися врозтіч.

Ой, як боялася цієї Настасії Дмитрівни Тоня! Вона вже не раз потрапляла під її стек.

Дівчинка побігла що було сили в худеньких, як сірнички, ніжках в другий кінець барака. І трохи не впала. На неї налетіла інша дівчинка, яка бігла назустріч, майже такого росту, як Тоня, тільки білявенька, з блакитними очима. Мала злякалася, що спізнилася "на роздачу" буряка, і тепер дуже поспішала. Дівчатка зупинилися, подивились одна на одну і раптом розсміялися — в обох був такий скуйовджений кумедний вигляд!

— Ти куди? Там Настаська йде! — кинула Тоня, схопила дівчинку за руку і потягла в куток. — Як тебе звуть?

— Світланка. А тебе?

— Тоня. Т-ш-ш. Хоч би вона нас не помітила.

Вони притулилися одна до одної. Тоня хитро блимала очима з-під довгих вій, а Світланка усміхалася їй.

— Де ти спиш? — спитала Світланка.

—Т-ш-ш,— насварила їй пальчиком Тоня і, притиснувши до стінки, зовсім затулила її собою.

Хай уже, як проходитиме ця гадина-наглядачка Настаська, її одну побачить, а Світланку ні. Чомусь одразу шкода стало Світланки, яка всміхалася так, як ніхто в бараці. Адже в бараці та й в усьому таборі взагалі ніхто не всміхався. Навіть діти.

Зараз гроза минула... Наглядачка, огрядна, висока, з презирливо стуленими вустами, пройшла і не помітила двох дівчаток. Та їх, правда, важко було помітить. Їхні сірі, брудні, подерті халатики зливалися з сіро-брудними стінами, а личка теж були такі жовтаво-сірі, в зморшках, як у стареньких.

— Я сплю під тими нарами,— показала Тоня,— бачиш, за стовпом. Там не так дме. Там спали ще дівчатка, але їх забрали до лікарні, і, мабуть, вони уже там померли. Якщо хочеш, ти лягай коло мене і спи зі мною.

— Добре, я з тобою спатиму,— довірливо кивнула голівкою Світланка,— а то я так часто прокидаюся вночі і дуже боюся.

Вночі вони притулилися одна до одної. Тоня вкрила і "закутушкала" з усіх боків Світланку своїм халатиком і раптом згадала, як ще дома, вкладаючи спати, розповідала їм казки бабуся.

Діти просили:

— Розкажіть ще страшну.

І бабуся розповідала, а діти слухали, витріщивши очі.

— От я тобі зараз страшну казку розкажу,— запропонувала Тоня.

— Розкажи! — протягла з цікавістю Світланка, і Тоня почала розказувати про бабу-ягу — костяну ногу, лісовиків, мавок. Але дивно, вони були зовсім не страшними! Світланка сміялась, і Тоні зовсім не страшно було їх згадувати. Навпаки, всі ці лісовики, мавки, чорти і навіть баба-яга здалися милими і навіть рідними, бо нагадували дрімучі білоруські ліси, свою хату, яку Тоня пам'ятала наче крізь туман.

— А я б не боялася з бабою-ягою зустрітися! — сказала запально Тоня. — Подумаєш! У ступі їздила, губу на версту відкопилила! Наша Настаська куди страшніша.

— А комендант хіба ні? — прошепотіла Світланка. — Ти їх боїшся?

— Боюся, аякже! — призналася Тоня. — Мене Настасія Дмитрівна била і в карцер саджала. Тільки однаково Червона Армія її вб'є!.. Так і Леночка казала! — переконано закінчила Тоня.

З того часу почалася їхня дружба.

Діти взагалі підросли і почали якось свідоміше дружити між собою. Вечорами, хоча це було суворо заборонено, вони любили всі з'юрбитися в кутку, де спала Лена Лебединська з своїми сестричками і братиком, і Лена вчила пошепки співати "Широка страна моя родная", яку співала колись у школі, та про хлопчика і льотчика. Слів майже не можна було розібрати, але вони заучували міцно-міцно. Лена розповідала, як жили там, дома, в Радянському Союзі, яка була школа в їхньому селі, які чудові свята влаштовували в Жовтні та на Перше травня. До її спогадів приєднувала свої і Катя. Вона теж усе-все пам'ятала, і маленькій Тоні починало здаватися, що й вона все добре пам'ятає. Вона розповідала Світланці про садок, бабусю, діда, усіх сестер і братів, старших і молодших.

Вона сама й підозри не мала, що до крихітних уривків власних спогадів, до оповідань Леночки, Каті і інших старших дітей — все домальовує її власна уява, багата і нестримна. Варто було їй послухати щось, як незабаром вона вже розповідала Світланці: "А у нас, я пам'ятаю..." і при цьому сама щиро вірила, що це насправді вона сама пам'ятає.

Світланка блимала пухнастими, густими віями над блакитними очицями і ладна була слухати з вечора до ранку і, звичайно, вірила безперечно кожному слову.

...От сама вона анічогісінько не пам'ятала...

Спогади Тоні та інших дітей зробилися її спогадами. Та якось Світланка сказала:

— А у нас з п'ятого поверху кішка впала і не розбилася.

Тоді Тоня витріщила очі. Який п'ятий поверх на селі! І Світланка; сама розгублено розсміялася. Але хто ж їй міг розказати тут, у концтаборі, про кішку і п'ятий поверх?

Та молода жінка, яка тримала її на руках у вагоні, яка гірко плакала, прощаючися в Аушвіці, зникла разом з усіма жінками, і Світланка, як і всі, казала: "Коли мою маму спалили..."

До Тоні вона прихилилася всім серцем, вони стали нерозлучними. Щоправда, вони сварилися досить часто, але за п'ять хвилин уже мирилися.

Вони вдвох дружили ще з Зіною Лебединською та з своїм однолітком Петрусиком, але то була вже інша, звичайна дружба.

Усі любили побавити малу Ориську, Ясика і решту малят, які потрапили до концтабору немовлятами, а тепер уже дибали і починали розмовляти. І хоч першим їхнім словом було все ж таки "мама", далі вони вже лопотіли по-німецькому: "карцер", "гер комендант", "kontrolieren" "zum Platz" .

Бабусю Василину, напевне, спалили тоді ж, з усіма матерями. Ясика доглядала завжди Катя.

— Він мені все одно що братик,— казала вона сумно і серйозно, — наші мами були найперші подруги.

Якось, повернувшися з роботи, в бараці не знайшли Ясика і ще кількох малят. Катя кинулася до Настасії Дмитрівни, але та тільки злорадно засичала: "Hinaus!" , ніби вона ніколи не розмовляла рідною мовою!

Але навіть сюди, за колючий дріт, почали просякати хвилюючі чутки, їх приносила Леночка з фабрики, куди ходила з іншими старшими дівчатами блоку № 2.

Леночці пошепки переказали робітниці з волі, німки, що скоро кінець війні, кінець клятому Гітлеру.

— Як? Німки так кажуть? — недовірливо питала Катя.

— Еге ж. Ти не думай, вони самі ненавидять фашистів,— сказала переконано Леночка.— І вони жаліють нас.

Справді, багатьом жінкам-німкам, дружинам і матерям звичайних, простих людей, соромно було дивитися на цих юних невільниць, таврованих, побитих, голодних, і часто то одна, то друга потайки, щоб ніхто не бачив, совали Леночці то шматок темного кухена з усяких сурогатів (Гітлер і їх довів до голоду), то якесь шмаття.

— Візьми,— казали вони. — Візьми, прошу. — І дивилися при цьому винувато і благально в очі — мовляв, не ми винні, і ми губимо найрідніших в цій клятій війні. А одна так прямо якось зашепотіла Леночці: — Соромно, нам соромно дивитись на вас, але не думай, Ленхен, є фашисти, а є чесні німці. Адже є у нас Тельман, він теж сидить в концтаборі. І багато хто сидить з ним.

Ще в школі чула Леночка про вождя німецької компартії Тельмана.

— Але як сталося, що фашисти взяли верх? — питала Катя. Лена не знала, як пояснити, але впевнено казала:

— Нічого, наша Армія їх прожене. Ти знаєш, наші вже близько! І от уже стало чути гудіння літаків, розриви бомб.

— Наші женуть фашистів,— пошепки передавали старші діти. Комендант, фрау Фогель, інші наглядачі ходили знервовані і люті

до нестями. Фрау Фогель здалося, що купка хлопців не досить чемно поглянула на неї, перезирнулися між собою, і комендант люто побив і кинув у карцер Петрусика, Ваню великого (як його звали діти на відміну від Івасика малого) і Льоню Лебединського. А в ту ж саму ніч було страшне бомбардування. Усі наглядачі залізли в щілини та бомбосховища, а дітей лишили замкненими в бараці.

Вони всі збилися в одну купу, і Лена всіх заспокоювала:

— Не бійтеся, дурненькі. Це ж наші. Вони ніколи не кинуть бомби на табір. Вони ж знають, що в таборах свої, полонені.

Катя теж була спокійна. Катя взагалі ніколи нічого не боялася. Навіть фрау Фогель і коменданта. Вона була дивною дівчинкою, її теж усі любили, але зовсім іншою любов'ю, ніж Леночку. У Леночки було багато материнської лагідності і уваги до всіх, вона всіх жаліла, всіх мирила, за всіма дивилася, ніби відповідала не тільки за Зіночку і Ориську, за всіх, всіх дітей. Катя ж була для всіх зразком справедливості і непохитної гордості в поводженні з наглядачами, з усіма "ними". Вона ніколи не плакала, ніколи не просила пробачення. Вона намагалася не потрапляти на очі Фогельші — Настасьці, а коли й стрічала, то відводила очі вбік, і в цьому було стільки презирства, що Настаська трохи не скреготала зубами. Уперше після такої зустрічі вона вдарила дівчинку боляче стеком, але та тільки повела плечима і презирливо, мовчки

стисла губи. Жодного звуку фрау Фогель, не почула від неї і більше не чіпала це "кляте більшовиченя".

Коли так могла Катя, значить, могли й інші діти! І її наслідували всі, а особливо з нею дружили Льоня Лебединський і Ваня великий. Можливо, згадуючи свою вперту подругу, Ваня зовсім не кричав і не плакав, коли його били в карцері.

На ранок після страшного бомбардування старші діти бачили, що з доглядачами щось коїться.

Маленька Тоня вибігла в коридор, коли несли відро з супом, і випадково підслухала розмову.

Вона сховалася між шафою і колоною і почула, що говорять комендант з Фогельшею.

— Їх треба висадити в повітря. Зачинити і підпалити, а самим швидше їхати звідси.

От що сказав комендант Фогельші. Але тут до них підбіг дядя Вася. Так діти звали одного з військовополонених, якого перевели працювати на кухню, варити для начальства, і Катя сказала презирливо: "Зрадник", а Леночка казала:

— Ти нічого не знаєш. Може, він навмисне.

Дядя Вася ніколи не кривдив дітей і навіть інколи совав їм шматки хліба.

Фрау Фогель казала: "Він був коком на пароплаві, а ці свині руські добре їдять", і вона завела з ним дружбу і фамільярно звала його "дядя Вася".

Тоня не замислювалася ще — хто ж саме дядя Вася. Він її не бив, він колись дав їй кістку, яку вона весь вечір смоктала і гризла по черзі з Світланкою. Він таки для неї був чимсь іншим, ніж вартові фашисти або Фогельша.

І от він підбіг до коменданта і Настаськи і навіть сплеснув руками.

— Що ви собі думаєте? — аж скрикнув він.— Адже Червона Армія вже зайняла школу.

Фрау Фогель зблідла, потім почервоніла, потім знову зблідла.

— Гер Рудольф, що ж нам робити?

— Негайно тікати! — безапеляційно заявив дядя Вася.— Чи ви хочете потрапити в їхні лапи? Я, наприклад, негайно змотую кінці...

— А ці покидьки? — перелякано спитала фрау Фогель. — Гер Рудольф, я казала, що ще вчора треба було з цим покінчити, і от дотягли до останнього.

— Зігнати їх усіх у блок і підірвати гранатами,— мовив Рудольф — комендант.

— Але ж хвилини, хвилини нам дорогі,— у розпачі промовила фрау Фогель.

Тоня втягла голівку в плечі, та маленькі її вушка, здалося їй, наче виросли — вона боялася пропустити хоч слово. І до неї ще не доходило, що йдеться про їхнє життя чи смерть. її невимовно тішило те, що Настаська, ця гадина Настаська, боїться! Вона блідне, вона тремтить! О, як про це все вона зараз розкаже всім дітям! Як покаже Настаську! Тонине мінливе, рухливе личко вміло чудово удавати кого завгодно.

— От що, хай буде так! Ви мене виручили, а я вас виручу,— сказав дядя Вася.— Ви їдьте негайно, а я сам їх! — І він зробив рух рукою вгору. — Зажену всіх у блок, і край, а потім дожену вас. Коли я й затримаюся — мені нічого не буде. Адже я військовополонений. А там я втечу і дожену вас.

— Васю! — благально склала руки Фогельша.— Ви знаєте, ми не з порожніми руками. Ми віддячимо, і я до смерті цього не забуду. Ви знаєте, що зі мною і з гером Рудольфом ви не загинете, а ви ж самі розумієте, американці не дадуть їм тут волі...

— їдьте негайно! — заквапився кухар. — А я зараз же покінчу з блоком! Ходімте, я посаджу вас у машину, беріть тільки иайпотрібніше. Я привезу решту — і їдьте. Гер Рудольф, де гранати?

Вони пішли, а Тоня помчала до дітей.

— Лено! Катю! Світлано! — зашепотіла вона, і не було переляку в її тоні, ні, вона швидше хотіла розповісти, що Настаська тікає. — Я чула, нас зараз замкнуть і підірвуть, а Настаська тікає, а підірве нас дядя Вася. А Настаська боїться, гадючина така, аж звивається...

Леночка зблідла, і руки, на яких вона тримала Ориську, затремтіли.

— Кажи до ладу,— строго сказала Катя, а Світланка заблимала перелякано віями і притиснулася до Тоні.

— Ну я ж кажу, — ображено, що не зрозуміли про Настаську, сказала Тоня. — Я чула, як вони розмовляли, щоб нас усіх підірвати. Дядя Вася візьме гранати і підірве.

— Дядя Вася! — скривила губи Катя.— Ще вона, дурна^ каже "дядя Вася". То ж він для Настаськи "дядя Вася". Я казала, що він запроданець, зрадник!

— Що ж нам робити? — спитала Зіна.

— Не бійтеся нічого,— знайшла в собі силу промовити Леночка посинілими вустами. Скільки вже разів смерть була зовсім поряд коло них, та якось минала. А оце вже настигла.

— Хіба не однаково,— сказала Катя, дивлячись якимись порожніми, відсутніми очима. — Однаково я знала, що це буде колись. Як мама вмерла, я вже напевне знала.

— Я боюся, — зашепотіла Світлана... — Може, вони зараз підірвуть. Я боюся! — І вона заплакала.

— А Настаська тікає! Вона аж затремтіла, почервоніла вся, — не могла забути Тоня того, що найдужче її вразило. — Може, її ще доженуть наші, червоні... Я б їм сказала, щоб вони її вбили.

І тут вони побачили, як у двері просунулася голова кухаря і швидко зникла, і всі почули, як двері замкнули на ключ. Діти всі притиснулися одне до одного.

— Лишенько! — укусила себе за палець Леночка, щоб не закричати, не заголосити. — У карцері ж Льоня з Ванею великим і Петрусиком... Ой, я не знатиму, що з ними!

За стінами почувся шум машин.

— Це Настаська з Рудольфом тікають, — повела очима Тоня. Вона вся була як натягнута струнка. От ще мить — і не витримає, порветься. — Хоч би їх червоні спіймали.

Кілька хвилин всі мовчали. Раптом Леночка сказала:

— Давайте заспіваємо пісню. Так зовсім не буде страшно.

І Катя дзвінко почала, і всі діти вже не пошепки, а вперше голосно заспівали:

Широка страна моя родная,

Много в ней лесов, полей и рек.

Я другой такой страны не знаю,

— Где так вольно дышит человек! — підхопив за дверима чийсь басовитий чоловічий голос, і двері відчинилися, і зайшов дядя Вася!

— Діти! Мерщій у щілину, — гукнув він, — а то, бува, бомба сюди потрапить.

— Фрау Фогель вже втекла? — схопилася Тоня.

— Втекла! — махнув рукою дядя Вася.

— У карцері хлопці, — сказала Лена, ще не розуміючи, що, може, смерть минула. Ні, вона ще нічого не розуміла.

— У карцері? — схопився за голову дядя Вася. — Діти, мерщій в щілину коло блоку № 3, а я побіжу до карцера.

— Я з вами, — побігла Лена.

— Веди малих! — строго кинув дядя Вася.

Діти кинулися в двері. Тоня за руку з Світланкою, за ними решта і остання Лена з Ориською на руках, оглядаючись, чи ніхто не лишився в бараці.

Діти залізли у вириту яму. Тоня обхопила русяву голову Світланки і притулила до своїх колін.

— Нічого вже не боюся, — шепнула вона їй. — Настаська ж уже втекла!

— Посидь тут, не підводься, а то тебе ще вб'є, а я подивлюся, — не могла вона витримати.

— І ти не дивись, і тебе може вбити! — потягла її за руку Світланка.

— Ні, я тільки гляну! — І Тоня підвелася навшпиньки.

— Тонько, лягай! — гукнула суворо Катя.

— Ой, — запищала Тоня. — Якась жінка несе Петрусика! Ой, і Льоня з Ванею йдуть! Ой, вони ледве йдуть. Вони сюди йдуть!

Катя і Лена кинулися назустріч.

— Вона нас витягла, ледве витягла, нас уже засипало! — сказав Льоня, показуючи на жінку.

То була худа, висока, з тонким обличчям жінка. Коли Лена і Катя вдивились — розібрали, що то ще зовсім молода дівчина, може, тільки на кілька років старша за них.

— Тьотю, а ви звідки? — спитала Тоня.

— Звідки й ти, — усміхнулася дівчина і присіла поряд з дітьми.— Хлопчикові зовсім погано, а що, той зроду німий? — спитала вона тихо, показавши очима на Ваню великого.

— Що ви! — схопилася Лена. — Ваню! Ваню! Що з тобою?

— М-м-м,— замичав Баня і похитав головою.

— Не чіпайте його, не чіпайте його, — замахав руками Льоня. — Він відійде, він відійде!

— Тьотю, а ви бачили, як Настаська тікала? — спитала невгамовна Тоня.

— Бачила. Вже не повернеться! Уже нікого з фашистів нема в таборі, розбіглися, як пацюки.

— А як вас звуть, тьотю?

Дівчина знову усміхнулася, мабуть, на це незвичне "тьотю".

— Тьотя Ліна, — сказала вона. — Ліна Павлівна.

— Ліна Павлівна, — повторила Катя і цим ствердила друге ім'я, бо хоч яка змарніла, висохла, страшна, як усі, була ця дівчина, Каті не хотілося, щоб її звали "тьотею".

— Я вилізу, уже німців нема! — зашепотіла Тоня.

— Сиди на місці, — зупинила Катя.

Але й вона не витримала, вона вилізла разом з Тонею! За хвилину діти почули несамовитий крик:

— Наші! Наші! Це наші!

На територію концтабору вже бігли червоноармійці. Вони зупинилися...

Назустріч їм висипали діти. Та хіба це були діти? Це були тіні, страшні примари із старечими личками і курячими кісточками.

— Наші! Наші! — лепетали вони і простягали їм руки.

І червоноармійці брали їх на руки і притискували до грудей, як найрідніше, найдорожче. Мимоволі сльози наверталися на очі, але руки були зайняті, щоб змахнути їх, і сльози капали на ці страшні, старечі личка дітей.

— Дядю червоноармієць! Мене візьміть! — верещав п'ятирічний Владик Гончарін.

— Мене, мене! — аж захлиналася Світланка.

— І мене... і мене... — долинув слабкий голосок. Це ледь дочвалав побитий, знеможений Петрусик.

Літній вусатий червоноармієць узяв його на руки і обережно сів з ним на камінь. Легке, наче зовсім невагоме тільце хлоп'ятка здригалося, і дихання з сипом і хрипом уривчасто ніби тріпало маленькі груди. Але хлопчик намагався усміхнутись, він підвів руку і доторкнувся до вусів, до запорошеної щоки.

— Якщо побачите мою маму, — насилу вимовляючи слова, почав він, — скажіть їй, що я живий... А то вона, певне, думає, що я вже помер, і плаче... Ви їй скажіть... — І він сіпнувся ще і ще раз та так і застиг з заспокоєною усмішкою на почорнілих губках.

Вусатий літній червоноармієць так і лишився сидіти, тримаючи на руках закатованого хлопчика.

— Мами у нього нема, — раптом почув він. Коло нього стояли дві дівчинки.

У одної, здавалося, тільки темні великі очі й лишилися на обличчі, друга — трохи світліша.

Темноока серйозно продовжувала:

— Його маму спалили тоді, як і мою, і Світланчину... і у нас нікого нема... зовсім нікого. Ви гера Рудольфа і Настаську піймайте і убийте. Це вони Петрусика побили.

Червоноармієць встав, обережно поклав на камінь мертвого хлопчика, взяв на міцні руки обох ще живих дівчаток, притиснув до себе і сховав за їхніми голівками свою голову, щоб не видно було, як він плаче.

Отакі були перші роки дитинства Тоні і Світланки, двох подружок.

Спочатку не можна було розібрати, чи то білі гребінці хвиль, чи зграя чайок злетіла над морем.

Тоня мружила очі, і їй починало здаватися, що й на берег прилетіли й посідали білі чайки. Вона усміхалася сама до себе — то ж були діти в білих маєчках.

— Я теж наче чайка. Мабуть, люди на тому пароплаві думають, що я теж чайка. — Їй здавалося — от вона змахне руками, і руки стануть крилами, і вона полетить, полетить над морем, куди вітер пожене.

Але й змахувати руками було ліньки.

— Ні, не хочу. Тут так добре. Мабуть, сниться.

їй раптом ставало страшно. Що як це справді сниться? Що як усе їй приснилося-привиділося: і дитбудинок, і школа, і санаторій над морем, і всі ці діти в білих маєчках і синіх трусиках.

Пароплав прогудів і пройшов поважно далі. Куди він? Може, в чужі землі? Тоня здригається. "Чужі землі" у неї ще зв'язуються в думках з тією "чужою землею", на якій вона була. Їй здається, що скрізь поза межами рідної землі — страшно, темно і одні люди ненавидять і мучать інших. Ні, ні, вона нікуди не хоче. Коли б тільки хто знав, як їй добре тут!

Морські хвилі набігають, цілують, пестять камінці і біжать назад, наче граються. І щось усе гомонять-гомонять. Дрібні камінці враз засяють на сонці, ніби зрадіють, та враз висохнуть і чекають ще.

Тоні здається, що це її голубить море, і сонце, і небо.

Біля неї лежить Зіночка, і у неї такий вираз блаженства на обличчі, що навіть займати її розмовами не хочеться.

— Діти! Всі лягли на живіт! Мерщій! — командує вихователька, і всі повертаються, крім двох пустунів.

Тоня здивовано дивиться на них. Як це можна тут не слухатися? Адже Тоні навіть соромно стає, що так усі панькаються з нею і з кожним із дітей. От вона лежить тут на березі синього моря, маленька Тоня Мідян, і про неї всі піклуються. Тоні здається, вона всіх так любить!

Як Тоня хоче вчитися, щоб вирости і добре працювати! Ким?.. Вона не знає. Адже все цікаво, аби тільки добре робити. Може, вона буде новаторкою на заводі або учителькою, а може... може, вона писатиме

книжки? Про це вона нікому не казала, навіть Світланці, вона їй тільки вигадувала безліч казок і різних історій. При згадці про Світланку в грудях стає тепло-тепло. Шкода, що нема її поряд, Світланки. Коли вони виростуть, вони ніколи не розлучатимуться, вони вдвох скрізь їздитимуть, вдвох працюватимуть. Вигадує завжди Тоня, а Світланка, звичайно, на все згодна. "І я!" — каже вона.

Тоня так замріялася, що не почула, як діти вже повставали і побігли під душ.

— Я зараз! Зараз! — закричала вона і наздогнала мерщій зграйку дітей.

Після душу йдуть додому — у санаторій, красивий білий будинок з колонами, балкончиками, верандами. Скрізь, на всіх балкончиках, по всіх стінах в'ється зелень, квітнуть рожеві і фіалкові квіти. "Наче замок у казці", — щоразу думає Тоня, коли дивиться на цей будинок, на кипарисову алею до нього.

На веранді вже чекає обід. Тоня і Зіночка серйозно і урочисто дали слово Марині Петрівні обов'язково поправитися, і тому, коли навіть не хочеться, вони з'їдають усе, нагадуючи одна одній про слово.

От тільки Зіна помітила, що Тоня не їсть шоколадних цукерок, які завжди дають на полудник.

— Я потім з'їм, — сказала Тоня, коли її про це запитала Зіна, і відвела очі вбік.

Зіна не дуже присікувалася. Так робить багато хто з дітей, а потім, уже лягаючи, щоб не бачила чергова няня, жують цукерки.

Але Тоня зовсім не їла цукерок. У маленькому чемоданчику, в якому ховалися листи від дітей, картинки, камінці з пляжу, зберігався і

мішечок, пошитий з хусточки, і туди Тоня складала цукерки, щоб повезти їх у подарунок Світланці.

Інколи їй самій кортіло з'їсти, але ні, вона навіть крихітки не вкусила. Коли вона там, у концтаборі, завжди більшу частину буряка чи картоплі віддавала Світланці, так хіба не легше в сто разів не їсти ці цукерки? Адже тут у неї бувають і фрукти, і тістечка, і всяке солодке печиво, значить не так уже важко відмовитись від цукерок. Вона тільки якось разочок лизнула одну — але не надкусила анітрішки, просто покуштувала. А як це буде приємно — вона приїде з моря з подарунком, цілою торбинкою шоколадних цукерок!

Коли нікого нема, вона інколи перераховує їх — до від'їзду їх буде 90! От зрадіє Світланка! А камінці вона подарує всім дівчаткам і трошки лишить собі на пам'ять про казковий білий замок над морем, про берег, про зграйки білокрилих чайок і про дітей в синіх трусиках і білих маєчках — дітей з різних міст Радянського Союзу, яких прислали сюди поправлятися, хоча ні в кого з них нема батьків...

* * *

До дитячого будинку часто приїздили кореспонденти газет, фотокореспонденти, і, правду мовити, це вже трохи дратувало вихователькок і старших дітей.

Це завжди порушувало режим дня, знову починалися важкі спогади, адже кожен кореспондент хотів сам почути розповіді про концтабір, порозмовляти з дітьми і на власні очі побачити виколоті номери. Марина Петрівна розуміла, яке величезне значення має висвітлення в пресі роботи будинку, але їй було шкода дітей.

Коли приїхав з дитячої газети тоненький чорненький юнак, озброєний фотоапаратом, чергова Ліна Павлівна сказала навіть не дуже люб'язно:

— Пробачте, будь ласка, ми сьогодні страшенно зайняті і не зможемо вам приділити уваги. Може, іншим разом? Сьогодні наші діти повертаються з санаторію з Криму.

— Так це ж чудесно! — зрадів хлопець, чорні очі його забігали, і він відразу нагадав Ліні молодого мисливського цуцика, який ще не вміє полювати по-справжньому, але чудово чує дичину.

Ліна трохи помилилася. Фотокореспондент хоча був молодим, але цілком досвідченим у своїй газетній практиці.

— Чудово! — скрикнув він. — Будь ласка, навіть прошу вас, не приділяйте мені ніякої уваги, не звертайте на мене ніякої уваги, дозвольте тільки пофотографувати дітей і вас.

— Але ж мені ніколи! — знизала плечима Ліна.

— Будь ласка, робіть свої справи, ви й не помітите, як я вас увіковічу на плівці.

— Може, зовсім не тоді, коли мені хочеться, — засміялася Ліна.

— О, прошу! Я привезу усі кадри і збільшу все, що вам подобатиметься. І будемо знайомі. Вадим Гаркін — фотокореспондент піонерської газети. А тепер, маючи ваш офіціальний дозвіл, я біжу до дітей.

Ліна махнула рукою і побігла в своїх справах.

Вадим зовсім не був схожий на дорослого, просто собі веселий хлопець, і він зовсім не набридав запитаннями, а тільки обіцяв усім і кожному зробити окреме власне фото і навчити фотографувати, якщо йому допоможуть. І діти залюбки повели його по всьому будинку, садку. За півгодини він був між ними своєю людиною, ніхто з дорослих не

звертав на нього ніякої уваги, особливо в ті хвилини, коли машина підвезла до будинку "курортників".

"Чудово! — з захопленням думав Вадим. — Який фітіль усім газетам і журналам!"

І він цокав, цокав безупинно, перепрошував, лагідно усміхався, і до всієї радісної метушні додавав ще щось своєрідне, веселе і необхідне для кожного свята. Яке ж свято чи парад без настирливих фото— і кінокореспондентів? Він сам захопився зустріччю, кричав разом з дітьми "Ура, курортники!", був у захопленні, як поправилися Зіна, Гриць, Маня, Тоня, хоча раніше їх ніколи не бачив. Але ж так кричали і дивувалися всі діти, і він не хотів відставати від усіх. Та найдужче його зворушив один "кадр". З машини вистрибнула темноока смаглява дівчинка і зупинилася, шукаючи очима когось у натовпі дітей. Всі закричали:

— Ось, ось Світланка! — І вже виштовхували наперед білявеньку рожевощоку дівчинку з двома великими бантами над вухами.

— Тоня! Тоня! — заверещала вона, і обидві подружки схопилися за руки, і не обнялися, і не поцілувалися, а застрибали і заверещали, і затанцювали на однім місці.

— Нарешті! Нарешті! Я вже так скучила без тебе! — пищала Світланка.

— Стривай, почекай, ось я тобі що привезла! — І Тоня, вже не маючи сил терпіти, одразу ж розкрила чемоданчик і вийняла звідти свою таємничу торбинку з шоколадними цукерками. — Це тобі подарунок, — сказала вона тихо і поглянула чомусь засоромлено спідлоба.

— Ну, навіщо? — пролепетала так само тихо Світланка і замовкла. Потім припала щічкою до плеча Тоні, і так вони й пішли у свою спальню.

— Вона ніколи не їла цукерок! — здивовано сказала Зіна. — А я не розуміла чому!

Вадим побіг за дівчатками, сфотографував їх у різних позах, і все вдвох, — нарізно вони фотографуватися не хотіли.

Він дав їм слово віддрукувати спеціально для них картки.

— Три картки, добре? Три картки! — застрибала навколо нього Світланка. — Тоні, мені, і ми ще обіцяли нашим подругам у Ленінграді. Ми з ними листуємося. Ви зробите для нас?

— Обов'язково! — категорично заявив Вадим. — Зараз запишу. Прошу, як? Світлані Комарович і Тоні Мідян — три картки.

Вадим міг у себе в редакції нахвастати, своєчасно не зробити, але те, що він обіцяв дітям, — завжди виконував.

За тиждень він примчав на мотоциклі, і одразу ж почався навколо нього шум і галас. Діти зустріли його, як давнього знайомого:

— А мою картку? А нашу привезли? А там, де в садку під прапором? — обступили вони його з усіх боків.

Вадим переможно вийняв чималий пакет з картками і помахав ним у повітрі.

— Спокійно. Сідайте. Зараз дам усім.

Крім більш-менш звичайних фото, для яких діти спеціально позували, було багато несподіваних, кумедних. Тоня і Світланка танцюють танець диких. Леночка дивується, як поправилася Зіна, і очі у неї на лоб полізли. Ліну Павлівну душить малеча.

— Оце вам! Світлана Комарович і Тоня Мідян зустрілися після довгої розлуки.

Ця картка була справді чудова, нею були задоволені всі, і діти, і дорослі. На ній дівчатка поклали руки одна одній на плечі, дивилися одна одній в очі і всміхалися!

— Будь ласка, прошу, — скромно, але з почуттям власної гідності показав Вадим цю картку Ліні Павлівні. — Може, ви дозволите тепер сфотографувати вас спеціально з дітьми і окремо?

Ну, сьогодні, після такого подарунка Дітям, Вадиму ні в чому не було відмови. І Ліна Павлівна, і Марина Петрівна розповіли йому все, що він хотів, і в його голові вже народився "геніальний" фотомонтаж під назвою "Повернене дитинство" або що-небудь на зразок цього!

— Нам можна картку послати в Ленінград, в дитбудинок, дівчаткам, з якими ми дружимо? — спитала Тоня.

— Звичайно, напишіть хорошого листа. І постарайтесь без помилок і без клякс, — сказала Марина Петрівна.

* * *

Зовсім нічого не значить, що Київ так далеко від Ленінграда. Раніше Київ — це кружечок на карті над рікою Дніпром. Дніпро впадає в Чорне море. На Дніпрі — Дніпрогес. Київ — столиця України, "мати городів руських". Це вчать на уроках географії і історії. Тепер, коли в школах на уроках історії і географії згадують Україну, Київ, усі дівчатка і хлопці з дитбудинку імені Кірова підводять руки і навперебій відповідають. Аякже! Що-що — а про Україну їм соромно не знати! У них там живуть друзі у Києві, з якими вони вже другий рік листуються.

У спальнях у них висять фото — так, у кімнаті третього загону, де старостою Ірочка Баранова, саме над її тумбочкою, висить фото Тоні Мідян і Світланки Комарович.

Ірочка заходить до кімнати з двома жінками і моряком. Це приїхали гості до дітей. Моряки Балтфлоту і їхні дружини шефствують над цим будинком.

Одна жінка, молодша, гарна, кругловида, усміхається привітно дітям, гладить їх по голові. Вона вперше в цьому будинку, і їй все подобається тут.

— Оце наша спальня — дівчат третього загону, сідайте, будь ласка, — чемно запрошує Ірочка, підсовуючи стільці.

— Як у вас добре! — каже молода жінка. — Затишно так, скрізь квіти, картини, фото. Як дома.

— А це ваші дівчатка на фото? — питає моряк.

— Ні, — з прихованою гордістю каже Ірочка. — Це наші київські подруги. Ми з ними вже давно листуємося, і ми їх вже добре знаємо. Тоня так добре пише! Вона їздила влітку в Крим і так написала про море і санаторій, просто як оповідання з журналу.

— Вони теж сирітки? — спитала молода жінка, а літня смикнула її непомітно за кофточку. Шефи раз назавжди умовилися ніколи не називати дітей сиротами і взагалі в дитбудинку про батьків не згадувати.

Моряк незадоволено покрутив вуса, але Ірочка стримано відповіла:

— Так, у них у обох батьки загинули, а матерів спалили фашисти в концтаборі. Їх визволила Радянська Армія.

— Бідні діти! — зітхнула тяжко молода жінка.

— Хочете подивитися ближче їхню картку? — продовжувала Ірочка, знімаючи фотографію. — Вони дружать ще з концтабору, Світланка і Тоня, і листи завжди вдвох пишуть. Оця чорненька — Тоня Мідян, а оця кругловиденька — Світланка Комарович.

— Світланка Комарович! — раптом закричала молода жінка, схопила картку і впала на невелике ліжечко, вкрите білим мережаним покривалом.

— Що, що з вами? — кинулася до неї друга жінка і моряк.

— Світланка Комарович!.. Світланка Комарович!.. — повторювала жінка. — Подивіться, подивіться на картку. Боже мій, я лишила її дворічною дитинкою. Але вона схожа, подивіться, це вона, моя дочка... Я думала... вона давно загинула. Мені сказали, що все село спалили... Я на літо привезла її до сестри, а сама поїхала в Ленінград до чоловіка... і почалася війна... а Білорусь уся була під окупантами... Боже мій... — моя дочка...

— Вони справді з Білорусі, — сказала Ірочка і тихенько поклала руки на плече жінки. — Не плачте, не плачте, це, напевне, ваша Світланка.

Прибігли вихователькі і директор, старші діти. Усі розглядали картку. Справді, вони були схожі — мати й дочка — кругловиді, світлоокі, з ямочками на щоках...

Так несподівано знайшлася мати Світланки Комарович.

Її, Світланчину матір, хотіли провести додому. Але вона пішла сама, їй хотілося бути самій. Вона йшла, і сльози струмилися по щоках, вона не витирала і не змахувала їх. Зустрічні бачили: йде красива молода жінка в модному береті, з великими загнутими віями, підфарбованими

губами, і так не пасують ці нестримні сльози до її зовнішнього вигляду. Але чого тільки не надивилися ленінградці за ці роки! Вони проходили повз неї, а вона несла одна свою велику радість і своє велике горе.

Справді, їй би радіти, Софії Леонтіївні, Зосі — як її всі звали ще змалку в Білорусії.

Вона намагалася уявити собі дочку, яку вже давно оплакала, як мертву, і в уяві поставало щось рожеве, пухке, всміхнене, в ямочках і перев'язочках. Вона була з нею мало. Більше поралася з дитиною бабця, а вона, весела, безтурботна Зося, їздила за своїм чоловіком-лейтенантом, який подовгу не засиджувався на місці. Влітку 41-го року Зося відвезла дочку на село до сестри і матері "на дачу", а сама поїхала в Ленінград, влаштовуватися на новому місці — там і застала її війна. Вона встигла виїхати на Урал. У 41-му ж році загинув на фронті чоловік, і вона лишилася сама... Одружилася вона вдруге у 43-му році з ленінградцем, моряком Балтфлоту, який лежав у госпіталі, де вона працювала санітаркою після загибелі чоловіка. Вона нікому нічого не розповідала про своє колишнє життя. Була нова сім'я, сім'я її чоловіка, не дуже привітна, замкнена, нові взаємини, нове життя. Чоловік після госпіталю знову поїхав на фронт, повернувся у 45-му році без ноги. Вони переїхали у Ленінград. Зося пішла працювати на фабрику і робила все, щоб чоловікові було затишно, спокійно, щоб він не відчував свого каліцтва. За рік у них народився синок. Вона назвала його чомусь Святославом, звала Світиком, хоча Світик був чорненький, з вуглинками-очима. Чому вона ніколи нікому не розповідала про Світланку, про першого чоловіка? Можливо, тому, що другий чоловік, теж молодий, красивий, який дуже любив її і ревнував, зустрівся з нею, коли вона вже трохи отямилася від свого горя, мала вигляд зовсім молодої дівчини і поводилася так безтурботно, незалежно. Насправді ж її страшенно пригнічувала самотність. Вона звикла, що змалку з нею носилися, нею милувалися, балували її, і вона не так закохалася, як зраділа, що хтось її знову любитиме, буде з нею, вона чекатиме, вона писатиме йому, і коли війна скінчиться — буде своє життя, сім'я, затишок.

Вона вже не могла, не могла бути сама! А моряк був до того ж милий, красивий, безпосередній, і вона стала його дружиною, і була завжди вірною, щирою, дбайливою. Коли він повернувся без ноги, вона й оком не повела, і коли він хворів, а він часто хворів після своїх контузій і ран, вона гляділа його, як дитину.

...Вона йшла й плакала і з радості і з горя.

Як вона прийде і скаже чоловікові: "Я брехала тобі, у мене є дочка, і вона жива, а я думала, що вона померла, і спокійно жила з тобою..."

Може, краще нічого не казати? Почекати? Написати Світланці і почекати, як буде далі. Світланка. Боже мій. Їй уже 10-й рік тепер! Де ж вона була весь час? Як це вона, мати, могла одразу повірити, що дочка загинула, і не розшукувала її! Але як було не повірити?

Зося підійшла до будинку, де мешкала, навіть не помітила, як піднялася сходами, машинально відкрила ключем двері, зайшла в квартиру — маленьку, дуже чистеньку, затишну, де скрізь на стінах висіли фотокартки, малюночки, штучні квіти, скрізь були покладені серветки, покривальця, вишиті і вив'язані Зосею, на канапі безліч подушечок, іграшок Світика. Світик у біленькому ліжку спить, розкинувшись у біленькій вимережаній сорочечці. Чоловік сидить коло столу, читає газету. Таке спокійне, лагідне життя. Вона оглянула все широко розкритими очима, їй здалося, це востаннє вона бачить усе.

Але одразу перед очима виринула Світланка, її рідна маленька Світланка, в якомусь далекому дитячому будинку, сиротка без батька і без матері... Вона забула, що тільки-но була в дитячому будинку і сама дивувалася, як там затишно, охайно, привітно, вона забула, що тільки-но бачила Світланку на фото — всміхнену, кругловиду, веселу дівчинку з великими бантами над вухами. Їй уявлялось щось бідолашне, маленьке, пострижене, одне-самісіньке — без матері, без бабусі, без батька... і вона впала раптом на коліна і забилася об край канапи.

Чоловік злякався, він ніяк не міг знайти костур, який стояв за його кріслом, він не міг одразу підійти до дружини.

— Що, що з тобою? Зосечко, що трапилося?

Стукаючи костуром, він підійшов до неї. Цей знайомий стук костура, завжди такий болючий для неї, привів її до пам'яті.

Вона глянула на чоловіка, глибоко зітхнула і сказала майже зовсім спокійно:

— Моя дочка Світланка жива. Жива моя дочка Світланка,— повторила вона ще раз. — Мені сказали, що село під Вітебським спалили, а вона, виявилось, жива.

І вона дивилася з жахом на чоловіка, не знаючи, чи плакати, чи сміятися.

— Я ніколи тобі не казала. Мій чоловік загинув на фронті у 41-му році, а село, де лишилася Світланка з моєю сестрою і мамою, спалили фашисти. Мені казали, нікого не лишилося в живих. А тепер, виявилося, Світланка жива. Вона в дитбудинку в Києві.

Чоловік незграбно опустився коло неї на килим і, провівши рукою по голові в блакитному береті, сказав:

— Чого ж ти, дурненька, плачеш? Радіти треба і швидше забрати. Тоді Зося заплакала ще дужче, впавши головою на обрубок його ноги.

* * *

У Тоні був нежить, і звечора трохи підвищилася температура. До школи її не пустили.

— Щаслива! — сказала з заздрістю Світланка. — Сьогодні ж контрольна з арифметики.

Справді, на другому уроці мала бути контрольна з арифметики. Що там не кажи, а це не така вже радість — контрольна. Звичайно, приємно вже після — коли одержиш добру оцінку — а до того скільки нахвилюєшся! Навіть Тоня, у якої майже всі п'ятірки, завжди хвилювалась; а Світлана взагалі не дуже полюбляє задачки. Коли б ще Тоня була під боком, у тяжку хвилину вона б допомогла. До школи Світланка йшла з виглядом приреченої, і обличчя її то блідло, то червоніло. Але коли вчителька написала на дошці умову задачі, Світланка враз заспокоїлася і швидко почала розв'язувати прямо в зошиті, хоча дома Ліна Павлівна попереджувала її, щоб завжди розв'язувала спочатку на чернетці. Але задачка була легенька. Світланка швидко розв'язувала, прикусивши язичок і насупивши трошки пшеничні брівки. І раптом зупинилася. В останньому запитанні виходило три з половиною колгоспники! Що за нісенітниця! Світланка почервоніла, засопіла, почала перевіряти і рантом збагнула, що з самого початку робила дурницю, але як розв'язати, вона не знала. Вона закреслювала і починала знову. Їй потрібен був якийсь натяк, поштовх, бо заплуталася остаточно. Була б Тоня — звичайно, усе було б гаразд.

Вона оглянула жалісними очима клас, і погляд її спинився на Зіні. Але Зіна зосереджено, серйозно і, напевне, цілком вірно розв'язувала задачку, не відриваючи очей від свого зошита. Тоді Світланка, зрозумівши, що допомоги чекати нема звідки, почала розв'язувати на промокашці. А інші дівчатка вже здавали зошити! І спокійні, з почуттям полегшення поверталися на місце. От пройшла Зіна і пошепки сказала розв'язання.

— І в тебе так?

У Світланки було зовсім не так! У цілковитому розпачі вона почала робити з кінця, і вже коли пролунав дзвоник, червона, схвильована, подала свій зошит.

— Я бачила, Світлано, як ти морочилася з задачкою,— сказала їй учителька. — Ти завжди розраховуєш на допомогу Мідян, а от сьогодні лишилася сама і ледве виплуталась. Треба самій більше працювати, адже не завжди коло тебе буде Тоня!

— Що ви, завжди! — безпосередньо махнула рукою Світланка. — Ми з нею завжди будемо разом,— впевнено додала вона.

— А коли я вас розсаджу? — спитала вчителька, ледь стримуючи посмішку.

— Ні, ні, Ганно Іванівно, не розсаджуйте. Я даю слово, що буду працювати, тільки не розсаджуйте. Я не можу без Тоні.

Світланка злякалася ще дужче, ніж на контрольній, навіть сльози з'явилися в круглих ясно-блакитних очах.

— Ну, гаразд, гаразд, сидіть уже вдвох, тільки ти даси мені слово попрацювати з арифметики вдома. Хай тобі Тоня допоможе, але в школі ти повинна самостійно все робити.

Ну, закінчилося все-таки добре!

Світланка підстрибом бігла додому і ще з вулиці побачила, що Тоня дивиться у вікно ізолятора — чекає її. Світланка підстрибнула ще вище і показала рукою якісь знаки, які означали:

— Все гаразд! Контрольну написала — хоча було важко. Хотіли пересадити, але лишили.

За дві хвилини вона вже все це розповідала Тоні, контрабандою забігши до ізолятора.

— А тебе Марина Петрівна гукала і сюди до мене присилала, думала, може, ти після трьох сьогодні в мене сидиш,— повідомила Тоня. — У мене вже температура нормальна, і після обіду лікар подивиться і дозволить спуститися в робочу кімнату, щоб уроки вчити.

— А потім, як повчимо, будемо плаття шити! — таємниче підморгнула Світлана. У них завелася лялька. Її подарували шефи, і дівчатка обшивали її на дозвіллі.

— А чого мене кликала Марина Петрівна? — раптом занепокоїлася Світланка. — Нічого такого? — спитала вона, пригадуючи, чи не було чого-небудь в її поведінці, чи в школі щось недозволене, за що б її викликала завідувачка. Адже про контрольну вчителька ще не могла розповісти.

— Ні, що ж? — теж ніби пригадуючи все, сказала Тоня. — Ніби все гаразд. Біжи, а потім розкажеш. Я чекатиму! Ти ж забіжиш потім, ніхто не побачить, і я вже не заразна,— додала переконливо Тоня.

Ні, нічого "такого" не було.

Марина Петрівна щільно причинила двері і ласкаво посадила Світланку на широкий диван. Цей диван був призначений для інтимних розмов, і звався він "диван Марини Петрівни". Але це завжди означало щось серйозне. Світланка вся притихла, склавши на колінах ручки і дивлячись прямо, прямо в очі Марині Петрівні.

— Ти пам'ятаєш маму, Світланко? — спитала тихо Марина Петрівна. Світлана заблимала очима від несподіваного запитання.

— Ні... трошки... так... пам'ятаю. Її спалили в Освєнцімі, тоді і Тонину, і Лебединських.

Вона насправді нічого не пам'ятала. Тільки згадки всіх дітей були і її згадками. Марина Петрівна поклала руку на плече дівчинки і мовила якомога спокійніше:

— Світланочко, то була твоя тьотя в концтаборі, а не мама. Твоя мама жива, і тато живий, вони живуть у Ленінграді, і мама надіслала листа і свою фотографію. У тебе велике щастя, Світланочко!

Світланка дивилася, і очі у неї ширшали, і ротик розкрився здивовано. До неї ще не доходило нічого. У дітей знаходилися батьки, писали, приїздили і забирали дітей, але вона з Тонею ніколи про це й не думала. Вони ж знали, що матерів їхніх закатовано. Вона глянула на картку — там була молода, весела, красива жінка, зовсім як на малюнках кіноактриси, і підписано було великими літерами: "Твоя мама Зося".

— Яка красива! — прошепотіла Світланочка, але до неї ще не доходило — це її мама, її рідна мама! У неї є мама! Але їй раптом так захотілося, щоб це насправді було так — щоб ця красива жінка була її мамою.

— Вона приїде за тобою на канікули, і ти поїдеш до неї в Ленінград. Ти напишеш сьогодні листа своїй мамі.

— Я напишу, щоб нас удвох з Тонею забрала,— раптом зраділа Світланка. — Я побіжу покажу їй картку, вона вже не заразна!

— Біжи, біжи,— дозволила Марина Петрівна, розуміючи, що лише з Тонею Світланка зможе отямитися. І раптом, коли Світланка вибігла, Марина Петрівна приклала руки до щік, ніби її щось вразило. Як сприйме це Тоня?

Коли б вона бачила, як Тоня схопила цю картку, як у неї одразу губи склалися в усмішку, з яким захопленням розглядала вона ці загнуті

вгору вії, кучері, берет! За хвилинку дівчинка була вже палко закохана в "маму Зоєю".

Листа увечері писали, звичайно, вдвох, а святкував, як завжди в таких випадках, увесь дитячий будинок.

— Моя мама жива і тато живий, і ми з Тонею поїдемо в Ленінград! — повідомляла всіх Світланка, і діти всі дуже раділи, трошки, але одверто заздрили — до рідних тата й мами! І аж нітрохи не дивувалися, що поїдуть разом — Світланка з Тонею.

А як могло бути інакше?

* * *

А як могло бути інакше?

Це було так просто і ясно для Світланки, і, звичайно, вона й уявити не могла, як насправді приймуть це мама Зося і тато.

"Мама Зося" цвіла від щастя і вже не знала, як догодити чоловікові за таке ставлення до дочки. Він сам запропонував: — Мала ж, напевне, не пам'ятає свого батька, ну то й не кажи їй нічого.

Вони вдвох читали старанно виведені рядки, і матері все ще не вірилося, що це пише її Світланка, ота пухнявенька кучерява білява лялька.

"Зі мною тут завжди Тоня. Ми ще з концтабору вдвох, і спали там вдвох, і вона поїде зі мною в Ленінград, бо ми дали слово не розлучатися, і що ми сестрички",— писала Світланка. І підпис був: "Ваші Світланка і Тоня".

— Яка це Тоня? — спитав чоловік. — Що за сестричка? Зося, усміхаючися, знизала плечима.

— То якісь дитячі вигадки,— сказала вона,— мабуть, її найближча подружка. Знаєш, у дівчаток завжди якісь фантазії, клятви, дружба до гробу, таємниці. Досить з нас і однієї донечки, правда? А синок у нас уже є.

І вона ласкаво пригорнулася щокою до чоловіка.

Але у чоловіка лице не проясніло. Чому взагалі воно похмурнішало, коли вони читали листа?

Він хотів їй щось сказати, та змовчав. Зося побачила, що щось вразило чоловіка. Вона заметушилася по кімнаті, почала збирати на стіл сніданок, щось говорила, розповідала, щоб розважити його. Може, він все-таки незадоволений? Чом він замовк? Та чоловік замовк зовсім не тому, чого боялася Зося. Його вразили слова: "Ми ще з концтабору вдвох..." Бідні малята... їхнє свідоме дитинство почалося в фашистському концтаборі. О, він знає, що це таке! Адже він був там кілька днів полоненим і лише чудо допомогло йому втекти, хоча він і поплатився ногою.

Він змовк, щоб не говорити про це з Зосею, щоб не роз'ятрювати її материнської рани, адже він ніколи не забуде, як вона плакала перші дні, коли дізналася, що Світланка жива.

Коли Зося пішла на роботу, він знову прошкандибав до стіни, де вона повісила картку обох дівчаток, і знову почав пильно вдивлятися, як це робив уже не раз.

Ні, на личку Світланки вже не було слідів ніякого жаху. І до чого ж вона була схожа на Зосю!

Звичайно, він любитиме її, як і Світика, адже її батько — його бойовий товариш, його фронтовий брат, хоч вони, може, були й далеко один від одного, на різних фронтах Вітчизняної війни. А хто батьки цього темноокого тоненького дівчатка з таким глибоким, проникливим поглядом?

— Спали разом у концтаборі... — прошепотів він. — Сестрички... — Він добре знає, що це значить! А от життя вас і розлучить, сестрички!

І раптом він почув невловимий жаль до цього дівчатка, що так ніжно поклало ручки на плечі Світланки, і з ненавистю глянув на свій обрубок ноги, на костури. Адже все тягне Зося. Він інвалід, ще не пристосувався до життя, не оволодів спеціальністю, бо весь час хворіє. Його вклад — лише його інвалідська пенсія. Яке право має він сказати Зосі:

— Візьмімо і цю дівчинку. Вони вдвох виросли в концтаборі, вони вдвох спали там десь під нарами і гріли одне одного. Не можна їх розлучати.

Він не міг цього сказати, не мав ніякого права.

І він поплентався до свого крісла, безсило опустився в нього і схилив голову на руки.

* * *

Марина Петрівна читала листа і не знала, як показати його Світланці. Коли Світланці, значить і Тоні, а що буде з ними, коли вони прочитають, що пише "мама Зося".

А "мама Зося" писала, що приїде за Світланкою, коли будуть канікули, раніше їй не можна, і не варто переривати Світланці навчання. Про Тоню ні слова.

І чомусь вона не поспішає...

Марина Петрівна згадала матір братика і сестрички Маркових, яка ще у 1945 році в люті морози, дізнавшися, що її син і дочка живі, негайно приїхала, одморозивши собі на грузовику руки. Але вона ні на що не зважала: "Діточки, діточки мої живі", — раділа вона і одразу забрала їх додому.

Хоча, правда, невідомо, що там дома у Світланчиної матері. А ось вона пише: "У тебе ще є маленький братик Світик, йому всього один рік".

Так, Марина Петрівна починає догадуватися. Можливо, у неї інша сім'я, можливо, чоловік другий, не батько Світланки. Та далі є: "Тато цілує тебе міцно і хоче швидше побачити".

А ось у самому кінці Марина Петрівна читає: "Поцілуй свою подружку Тонечку, хай вона вважає нас своїми рідними, і коли вона хоче, ми поклопочемося і переведемо її в який-небудь ленінградський дитячий будинок, тут теж дуже хороше".

Марині Петрівні стало одразу боляче. Вона зрозуміла, що там складні обставини. Але коли б хто бачив цих двох дівчаток! Вона згадала, як

Тоня привезла шоколадні цукерки з санаторію, як вони стрибали вдвох із Світланкою.

Як зробити, щоб ця радість не обернулася великим горем? Стук у двері урвав її думки.

— Можна, можна, заходьте! — промовила Марина Петрівна і, підвівши голову від листа, побачила Лену, Катю, Асю, Розу і нову піонервожату Машеньку.

Марина Петрівна усміхнулася. Останнім часом завжди, коли вона дивилася на своїх старших дівчаток,— на серці ставало спокійно.

"Все, все буде гаразд!" — подумала вона й зараз, дивлячись на рідні розумні заклопотані личка.

— Щось трапилося? Таке негайне? Дуже важливе? — запитала вона, посміхаючися до них. — Сідайте на диван і розповідайте.

Дівчата посідали на любимий усіма дітьми диван Марини Петрівни і, перебиваючи одна одну, почали:

— В суботу ми хочемо влаштувати піонерський збір.

— Нам уже треба переобрати раду дружини.

— І це треба дуже урочисто зробити. Ми прийшли з вами порадитися.

Переобрання ради піонерської дружини! Це ж дуже важлива подія для всіх. Недарма дівчатка так хвилювалися. Це з приходом Машеньки завирувало піонерське життя в будинку.

От Ася сіла за стіл, щоб записати всі пропозиції, дівчата гаряче почали обмірковувати, як скласти усім звіт, як виставляти кандидатури.

— Треба добре налагодити зв'язок з шефами,— сказала Машенька.— От у вас і танкове училище числиться, а піонери ніколи їх не закличуть. А які цікаві зустрічі можна влаштувати, треба це хлопцям доручити. Хлопців узагалі треба більше втягати в роботу, а то у нас скрізь дівчата перед ведуть. Це не погано, тільки треба, щоб усі хлопці брали участь — не один Льоня Лебединський.

— І когось із малих до ради ввести, тобто з середніх, — сказала Леночка,— а то ніби ми всім порядкуємо, а їм тільки наказуємо.

Марина Петрівна прислухалася до їхніх гарячих балачок, вставляла свої зауваження.

— А тепер, дівчатка, і ви мені допоможіть,— промовила вона, коли в основному план накреслили. — Ви всі знаєте про Світлану.

— Ну, звичайно,— сказала Леночка,— знаємо, що мама її знайшлася і що вона з Тонею Мідян до Ленінграда поїде.

— У тім-то й справа, що ні.

— Як? — в один голос скрикнули діти. — Що ж трапилось?

— Поїде одна Світлана,— пояснила Марина Петрівна. — Мати, напевне, живе в скрутних обставинах і не зможе взяти обох дівчаток. Вона пропонує Тоню влаштувати до ленінградського дитячого будинку.

— З якої речі? — обурилася враз Ася. — Нізащо ми не віддамо Тоню в інший будинок. Коли б до них у сім'ю, то інша справа.

— Не треба Тоні нічого казати,— сказала Катя, насупивши брови,— їй буде дуже сумно.

— Дівчатка,— раптом встряла в розмову піонервожата Машенька, Машенька була в будинку зовсім недавно, її надіслав сюди райком комсомолу. Вона мало знала дітей і майже не знала про їхнє колишнє життя, але їй щиро хотілося подружитися з ними і захопити всіх піонерською роботою, бути їм усім близьким, рідним другом. Вона була сама сирота і виховувалася в дитячому будинку; вона розуміла дітей і хотіла, щоб їм усім було добре-добре. — Дівчатка,— сказала Машенька, — я тільки трошки знаю Тоню. А що, якби так зробити, щоб їй самій не

захотілося їхати з нашого будинку навіть із Світланкою? Ну, от ми, піонери, могли б так зробити?

Катя радісно поглянула на Машеньку, на Марину Петрівну.

— Справді, Марино Петрівно, дівчатка, тільки так, давайте так зробимо. Тонька така славна, мені її дуже шкода, я уявляю, як вона плакатиме. Але давайте так зробимо. Ну, приймемо її урочисто в піонери, доручимо їй щось, давайте з нею більше бувати, щоб вона не тільки з Світланкою.

— Адже і ми їй рідні,— промовила Леночка.— Треба, щоб їй і нас шкода було лишити і щоб Тоня й не мріяла про ту сім'ю.

— Адже ми їй рідніші,— навіть трохи ревниво сказала Ася. Материнська радість заливала серце Марини Петрівни. Які хороші

у неї діти, як усе зрозуміли!

— Тільки це не треба підкреслювати,— сказала вона,— треба дуже тактовно все налагодити. І все-таки про лист сказати.

— Якщо дозволите,— тихо промовила Леночка,— я з нею поговорю через кілька днів. А зараз хай Катя їй усякі доручення дасть, поговорить про піонерські обов'язки. Катя це вміє.

— Гаразд,— сказала серйозно Катя.— Я тепер буду з нею. Я хочу, щоб Тоня не сумувала.

* * *

Ляльку звали Ясочкою. Про Ясочку вчили вірша в школі, і Світланка читала його на святі. Усім дуже подобалося. Коли після свята шефи

вийняли з довгої коробки чималеньку ляльку, Тоня одразу запропонувала назвати її Ясочкою.

Це була, напевне, дуже дорога лялька, вона закривала й одкривала очі, у неї були ніжні рожеві щічки і кучеряве волоссячко.

— Ой, обережно, не розбийте! — склала руки Світланка, коли ляльку виймали з коробки.

— Малята її розіб'ють одразу, — сказала ревниво Зіночка.

— Вона, напевне, фарфорова,— зауважила Катя.

— Може, дати її середнім? — запропонувала Ліна Павлівна, побачивши, якими очима дивляться на ляльку Світланка, Зіночка, Тоня, Надя і інші дівчатка.

— Хай у нас! Хай у нас буде! — аж застрибала Світланка. — Ми їй будемо плаття шити, ліжечко зробимо.

— Такі дорослі дівчата — і грати в ляльки! — презирливо мовила Роза.

Але Марина Петрівна розсудила так, щоб ляльку лишити в середній групі, і у вільний час дівчатка сідали в любимому куточку — за роялем у залі і шили, шили, шили...

Кастелянша Олена Іванівна дала клаптиків, і ляльці нашивалося придане. Шила більше за всіх Світланка, Зіна і Надя влаштовували без кінця ляльчині апартаменти, а Тоня вигадувала безліч історій з життя ляльки Ясочки.

Це була довготривала, нескінченна гра. Звичайно, Ясочка ходила до школи, Ясочка добре вчилася, у Ясочки були контрольні, і вона боялася завжди арифметики. Крім того, у Ясочки були всі таланти: вона чудово декламувала вірші (це за неї робила Зіна), мала прекрасний голос (за неї співала Надя, і хоча вона трошки пищала, усі уявляли, що Ясочка співає чудесно), і була найпершою балериною в усій школі (про це тільки розповідалось!).

Катя знайшла дівчаток у залі, в куточку за роялем. Катя зупинилася подивитися ноти на роялі, і дівчатка не звернули на неї уваги.

Гра їхня була дуже дивна.

Лялька Ясочка спокійно лежала на колінах у Світланки. Світланка, Зіна і Надя сиділи тихо-тихо, не зводячи очей з Тоні, а Тоня пошепки їм щось розповідала.

— Ах,— сказала мама (це розповідала Тоня, вона нібито читала по книжці), — нашій Ясочці завтра вісім років. Ми влаштуємо їй день народження. — Я спечу їй чудовий пиріг,— одразу сказала бабуся.

— З чим? — зацікавлено спитала Світланка.

— Не перебивай. Пиріг буде з яблуками,— швидко сказала Тоня і продовжувала тим самим тоном, ніби читала. — Я подарую їй чудовий товстий зошит,— сказав тато,— щоб вона записувала туди власні вірші і повісті і все, що їй подобатиметься. — А я подарую їй чудовий альбом для листівок,— сказала тьотя Ліна. — Я пошию їй білий фартушок з мереживом,— сказала мама,— дозволю скликати всіх подруг і влаштую для них чай. — А я подарую книгу "Четверта висота",— сказав дядя,— і портрет Леніна.

Усі подарунки вони приготували під секретом, і Ясочка нічого не знала до дня свого народження, і навіть бабуся спекла пиріг, поки Ясочка була в школі.

— А день народження буде завтра,— раптом закінчила Тоня.

— Мені дуже подобається день народження. Але я читала про це тільки в книгах,— зітхнула Світланка.

— Який же у нас може бути день народження, коли ні в кого нема документів і ніхто не знає, в який день треба святкувати,— сказала розсудливо Зіночка.

— Звичайно,— покірно погодилася Світланка.

— Ну, мама тепер напевне знає,— сказала раптом Тоня, — вона влаштує.

— Справді! — зраділа Світланка. — І я їй скажу, щоб подарунки були мені і тобі.

Катя все чула. Ні, не треба, щоб ця розмова продовжувалася далі, її треба урвати — але які невідповідні умови для її власної бесіди!

— Тоню! Я тебе скрізь шукала. Я вже прочитала "Четверту висоту",— сказала вона раптом. — Якщо хочеш, бери. Тільки зараз, бо там Ася моститься взяти.

— Ой, дай мені спочатку! — враз схопилася Тоня. — Дівчатка, ви чекайте, я побіжу з Катею.

— А Зіну, по-моєму, Іра шукала,— сказала Катя. Та однаково гра на сьогодні скінчилася.

Катя по-дружньому обняла Тоню.

— Ти тільки швидше читай, а то ж мене дівчатка лаятимуть, що я спочатку малим виділяю.

— Хіба я мала? — навіть образилася Тоня. — Я ж середня.

— Ну, все-таки. І Ася, і Роза вже піонерки, а ти ще ляльками граєшся.

Тоня почервоніла.

— А хіба піонеркам не можна ляльками гратися? — спитала вона так серйозно, що Каті стало навіть шкода дівчинки.

— Ні, я не знаю, хіба є таке правило? — чистосердо призналася вона.

— Знаєш, я просто люблю вигадувати різне життя, — пояснила Тоня.

— Я розумію,— раптом сказала Катя. — Але я люблю щось таке вигадувати, щоб можна було самій і зробити. Ти знаєш, мені й досі дивно, що ми можемо щось вигадати, вирішити і зробити! Я ніяк не звикну до цього.

— Ти ж завжди щось робиш,— з захопленням сказала Тоня. — І садок, і стінгазети, і всі свята, і рада дружини — ти скрізь і ні від чого не відмовляєшся. От інші починають і кидають, а ти ні, — все по-справжньому робиш.

— Знаєш, це я все перевіряю,— одверто, але так ніби під секретом сказала Катя. — Це я все перевіряю, що ми насправді можемо зробити.

Адже ж я піонерка. Навіщо ж тільки називатися? — Вона усміхнулася — розмова почалася!.. — От ти прочитаєш книжку про Гулю Корольову.

Вона була справжня піонерка і вже якщо поставить собі мету — обов'язково досягне.

— А мене ще не скоро можуть у піонери прийняти? — потупивши очі, несміливо спитала Тоня і знову почервоніла. Справді, куди ж! От тільки-но ляльками бавилась, а тут в піонери! — Ти думаєш, я ще дуже несвідома?

— Ні, я так зовсім не думаю,— щиро сказала Катя.— Навпаки, я думаю, що зовсім скоро приймуть, і я ще думаю, що ти зможеш допомогти нам із стінгазетою і журналом. Чому тільки старші? Треба, щоб і середні в усьому допомагали. І я думаю, ви вже цілком виросли, щоб вас прийняли в піонери. Тільки, звичайно, треба підготуватися, треба ж знати, що таке піонер, для чого вступають у піонерорганізацію.

— А ти розкажи,— пошепки попросила Тоня.

Світланка була ще мала. Ну, просто мала. Вона теж слухала Катю і Машеньку, але її щиро більш цікавив весь ритуал: як прийматимуть, що треба казати, чи одразу пов'яжуть червоний галстук. Їх готували до вступу разом, чотирьох середніх дівчат — Тоню, Світланку, Зіночку і Надю.

А про підслухану гру Катя розповіла Лені і Ліні Павлівні, і раптом всі втрьох почали згадувати, як колись давно-давно святкували їхні іменини.

— Все-таки нам ще встигли справляти,— з сумною усмішкою сказала Лена. — А от середнім і малятам — зовсім ні... не встигли... Я пам'ятаю, Зінин день був у серпні, а числа, звичайно, не пам'ятаю. Треба буде в серпні їй щось подарувати.

— Про Світланин тепер мати згадає,— сказала Катя.— А мій був у березні. Я в березні народилася. 15 березня.

— І мій у березні, я ніколи й не згадувала за цей час,— сказала Ліна Павлівна. — Це ж уже скоро. Що подарувати тобі, Катю, га?

— Ну, от ніби я напросилася, — почервоніла Катя. І щоб повернути розмову на інших, сказала: — А от коли день народження Тоні, зовсім невідомо. Правда, можна вигадати,— додала вона раптом.

А все до кінця вигадала Марина Петрівна.

Спочатку вона зібрала вихователькок і порадилася з ними. Потім зібрала старших дівчат, і те, що дівчата почули, було дуже веселе!

— Ми вирішили святкувати іменини всіх наших дітей,— сказала вона, — вірніше, день народження. Але ж ви самі знаєте — більшість із вас не пам'ятає, особливо малята. Проте ми завжди можемо вибрати відповідний день. От, наприклад, Тоню цими днями приймуть у піонери. Хіба не може цей день бути і днем її народження?

— Ой, як добре! — зраділа Лена.

— Із цього року вона завжди відзначатиме цей день, все своє життя. Будемо вважати, що саме в цей день їй мине десять років. Про Зіночку ми вже знаємо — вона народилася у серпні, а Надя, казав її старший брат, у липні. Ми зможемо їхній день святкувати разом. А разом з Тонею ми влаштуємо й іменини Каті, адже і ти в березні народилася. Згода, дівчатка? І саме на канікули.

Дівчатка були в захопленні, вони верещали, посхоплювалися з місць. Тільки Катя дуже почервоніла і сказала:

— Та й Ліна Павлівна ж іменинниця. На другий день після мене!

— А-а! — протягла Марина Петрівна і так подивилася на Ліну Павлівну, наче спіймала її на гарячому. — Про себе вона змовчала! Гаразд! Буде в нас три іменинниці і пироги трьох сортів!

Це хіба педрада? Обмірковували, які подарунки приготувати, які плаття пошити, які пироги пекти, кого запросити в гості.

— Я не вестиму протоколу, я просто все по-хазяйському запишу! — сказала Ліна — секретар педради.

— Ні, обов'язково голосувати! Я, наприклад, за пироги з яблуками! — аж залилася сміхом Машенька.

— Дівчата, не пустуйте,— спинила їх Марина Петрівна, але їй самій було весело дивитися на них. І Машенька, і Ліна з таким палом сперечалися з Оленою Іванівною, чи одягати іменинницям щось відмінне від інших, чи ні, з Ніною Йосипівною, що готувати на обід, і так хвилювалися, щоб часом кого не пропустити в списку гостей, що на них не можна було дивитися без усмішки. Потім Машенька раптом посерйознішала і сказала майже урочисто:

— А прийом у піонери мусить бути надзвичайним. Я вже все, все обміркувала!

Звичайно, "старі соратники" — Ольга Демидівна, Софія Миронівна, інші досвідчені вихователі були міцною опорою в усій роботі, але інколи Марина Петрівна думала, що в будинку було б зовсім не те без цих дівчаток з їхнім юним запалом. Вона згадувала слова свого вчителя, незвичайного педагога — Антона Семеновича Макаренка, про те, як треба вміло підбирати педколектив, що поряд з досвідченими, до педантизму точними педагогами мусить бути обов'язково молодь, палка, захоплена, хай з помилками в роботі, але з мріями, нерозв'язаними питаннями, спірками, яка ще сама вчиться у старших, але з якою діти почувають себе вільніше, простіше, легше — адже це

майже ровесники, і в яку діти трохи закохані, намагаються її наслідувати.

От так було в будинку з Машенькою і з Ліною. Марина Петрівна непомітно для них ще багато працювала і над їхнім вихованням. "Мої дочки",— думала вона про них з любов'ю, і їй хотілося передати їм весь свій досвід, все своє педагогічне вміння. Вони любили пізно увечері забігати до неї, ділитися з нею всім, що непокоїло їх протягом дня, радитись, слухати її.

Зараз, після "веселої педради", вони обидві спокійнісінько посідали на дивані.

— Ми трошки з вами побудемо! — заявила Машенька.

— Може, Марина Петрівна заморилася і хоче відпочити? — зауважила Ліна.

— Сидіть, сидіть, я ще тут трохи на столі папери приберу.

— Я люблю наші педради,— сказала Машенька,— так цікаво завжди. І завжди не схожі на педради!

— А на що ж? — усміхнулася Марина Петрівна.

— Це просто наше життя. Навіть коли ми не до іменин готуємось, а виховні плани обговорюємо.

— Так це ж плани нашого життя,— несміливо сказала Ліна. — Я раніше не мріяла бути педагогом, а тепер я бачу, що це найцікавіше в житті.

— Звичайно! — підхопила Машенька. — А ви, Марино Петрівно, ви мріяли бути саме педагогом?

— Так, дівчатка, дуже мріяла. — Марина Петрівна присіла коло них. — Можна сказати, змалку мріяла. Моя мати була вчителькою церковноприходської школи в дитячому притулку. Ви не можете собі уявити, що це було. Кілька десятків нікому не потрібних сиріт, які мусили у вільний від школи час працювати на пекарні, робити все по господарству, співати в церковному хорі. Хто їх тільки не вчив штурханами та потиличниками! І лише їхня вчителька, моя мати, їх любила, лікувала, голубила і хотіла вивести в люди. З якими неймовірними зусиллями діставала вона для них стипендії то в духовному училищі, то в ремісничому і як інколи гірко плакала, коли її клопоти розбивалися, як хвилі об камінні стіни. Навіть для того, щоб влаштувати хоч бідненьку ялинку, доводилося кланятися всім попечителям і паням-благотворителькам. Я була ще маленькою і мріяла: коли виросту, буду вчити дітей, і житимуть вони зовсім, зовсім інакше, "навіть притулком не назву", казала я матері. Коли почалася революція, мені йшов тринадцятий рік. І от, замість старих шкіл, притулків, більшовики почали організовувати трудову школу! Ви не уявляєте, яким відкриттям, якою радістю було це для матері і для мене! Нові принципи виховання, прагнення до загального навчання! Мати з перших же днів стала активним творцем нової школи, вже немолодою вона вступила до Комуністичної партії. Вона казала: "У нас, у новому житті, виховання дітей — це й є побудова комунізму".

І я мріяла швидше вирости, закінчити вищу освіту і своєю педагогічною роботою теж допомагати здійсненню комунізму, виправдати своє звання комсомолки, а потім члена партії. Я пам'ятаю, ми були всі такими захопленими студентками факультету соціального виховання. Я була з першого випуску цього нового факультету, і ніхто з нас не боявся, а, навпаки, бажав, щоб його послали в село, на Донбас, в Запоріжжя, щоб швидше перетворити в життя те, чому нас вчили не менше за нас захоплені новими ідеями професори. А мені дуже пощастило, я поїхала працювати в колонію імені Горького до Антона

Семеновича Макаренка, і це дало мені ще більше, ніж інститут. Зараз вам далеко легше. А тоді ж скільки було експериментів, скільки проблем поставало на кожному кроці!

— Але ж цікаво як! — мрійно протягла Машенька.

— І зараз не менше! — мовила Марина Петрівна. — Життя висуває нове й нове, але, звичайно, ми йдемо тепер певними кроками, і я знаю, що в трудні хвилини мені завжди допоможе моя партія, бо вона мене послала на цю роботу і виховала для неї. А на зміну нам ростете ви, ще завзятіші комсомолочки! — потріпала вона кучері Машеньки.

— Але це нелегка справа — виховання дітей! — раптом зажурилася Машенька.— Це тільки здається, що легко, а треба все, все продумати — і свята, і будні, і кожну дрібницю, і про кожного хлопчика або дівчинку треба багато-багато подумати.

— Проте ви добре додумалися щодо Тоні,— сказала Марина Петрівна. — Я певна, що це найвірніший шлях. Приймете її в піонери і побачите, як це захопить її всю.

* * *

Вона буде вже піонеркою!

Їй здавалося, що почнеться зовсім інше життя. В усякому разі, вона мусить бути іншою.

Вечорами вона розмовляла з Катею, і Катя була як подруга. Світланка вже засинала, а Тоня бігла в ліжко до Каті або Катя сідала коло неї. Катя все розуміла, з нею можна було говорити про все — про всі книжки, про Гулю Корольову, і Таню-Зою, і про Лізу Чайкіну — так, явні з ким. Якось Ліна Павлівна, вона чергувала в той вечір, присіла теж з дівчатками і раптом сказала:

— А я бачила Гулю Корольову. Ще перед війною. Вона тоді закінчила школу.

— Де? Як? — схопила її за руку Тоня.

— Вона жила в Києві. Ви ж знаєте мою подругу Таню? Дочку Галини Олексіївни? Їхні мами дружили, Танина і Гулина. І колись ми їздили на виставку собак. Гулина мама взяла мене і Таню. В Гулі був пес, вона його сама виховувала, він її слухав з одного погляду. Так дивно — на виставку собак їздили і не думали, що Гуля буде героїнею.

— А яка вона була, Гуля?

— Знаєте, коли ми з Танею її побачили, ми одразу закохалися в неї. Вона була така мила-мила, проста дівчинка. У неї таке щире обличчя

було і очі ясні-ясні, чесні, одверті. Здавалося, не тільки сама вона ніколи в житті не збрехала, а навіть при ній ніхто збрехати не міг. І вона до всього хотіла сама дійти, все самій навчитися робити. Мені так шкода, що я лише раз її бачила. Вона кликала нас побігати з нею на лижах, адже вона була чудовою спортсменкою. Та так якось не вибралися.

— От шкода! — зітхнули дівчата.

— А Катя наша на неї схожа? — спитала раптом Тоня.

— Ну, от ще вигадала! — розсердилася Катя.— Гуля — героїня!

— Я думаю,— сказала серйозно Ліна Павлівна,— усі справжні піонери на неї трохи схожі, бо вона була справжньою піонеркою, а звичайно ж, у всіх піонерів мусять бути спільні риси. От у Каті є наполегливість, упертість у роботі, сила волі. Треба, щоб у всіх це було.

— Я дуже сердита,— мовила, насупивши брови, Катя. — Я знаю, я часто нестримана, різко кажу, коли мені що не подобається, а інколи ж я помиляюся! Не можна ж думати, що лише ти не помиляєшся! А Гуля була лагідна і добра. От Леночка, напевне, на неї схожа. А "спільні риси", справді, по-моєму, мусять бути в усіх піонерів.

Спільні риси! Легко сказати!

Які спільні риси можуть бути у малої Тоні з витриманою, незалежною Катею або з незрівнянно доброю Леночкою? Про Гулю нічого й казати! Але вона мусить наслідувати їх і позбавитися своїх хиб. Наприклад, сварки. Хіба можна уявити, щоб Катя так верещала, плакала і сварилася з Леночкою, Асею, Розою, як Тоня з Світланкою і іншими дівчатами через усякі дурниці? Потім — упертість. Тоня ніколи не відповідає грубо ні вихователькам у дитбудинку, ні вчительці в школі. Але вона може насупитися і замовкнути і, як спересердя раз сказав Борис: хоч чорта їй дай — ні пари з уст. І сама ж вона розуміє, як це нечемно і, може, образливіше за слова — адже це її найближчі люди, вони так піклуються про всіх дітей, про неї, Тоню.

Потім — секрети. Це хиба чи ні? Їй часто виговорюють і Леночка, і вихователькі. У неї вічні секрети із Світланкою, і за це на них сердяться інші дівчатка. Але що ж поробиш, коли справді є багато речей, про які можна говорити лише із Світланкою?

Хоча незрозуміло — чому, наприклад, секрет для Зіни і Наді, що у неділю в них буде кіно? Адже однаково всі довідаються. А для чого ж треба робити страшні очі і казати: дай чесне слово під салютом, що нікому не скажеш? Або — що у Асі по контрольній з літератури не п'ять, як завжди, а чотири з мінусом. Або — що Олена Іванівна шиє до свят нові блузки старшим і, можливо, середнім, і всі клаптики обіцяла для Ясочки. Це ж усе таке, що всі можуть знати! А вони вже звикли завжди в куточку: шу-шу-шу та шу-шу-шу. І хлопці небезпідставно презирливо кажуть: Тонька і Світланка, як дві кумоньки, все у них таємниці і секрети.

Як ніхто не розуміє, що це зовсім не для того, щоб когось образити, а просто так цікавіше. Все-таки треба про це поговорити з Катею. Як вона ставиться до секретів і з ким у неї секрети?

Адже, напевне, у старших дівчат теж свої таємниці, тільки ніхто про це не знає. А про Тонині і Світланчині секрети завжди весь дитбудинок дізнається!

Звичайно, у них були свої таємниці і секрети — у старших дівчат. Зараз вони готувалися до іменин. Ще ж Тоня не знала, що в той день, коли її приймуть у піонери, в дитбудинку справлятимуть її день народження. Про день народження (а не про те, що справлятимуть) їй сказала напередодні Марина Петрівна.

— Ти знаєш, Тонго, як добре випало. Ми встановили з Леночкою (ну, Леночка ж усе знала — у Тоні навіть краплини недовір'я з приводу цього не виникло), що саме завтра тобі сповниться десять років. І якраз тебе і в піонери приймають. Бачиш, який у тебе знаменний день.

— Завтра день народження Тоні, правда? — засміялася Світланка. — От добре.

— І знаєте, як випадково збіглося,— ледве стримуючи сміх і намагаючися говорити серйозно, продовжувала Марина Петрівна, — завтра день народження Каті і Ліни Павлівни. Не забудьте привітати їх!

Ну, це вже справді — стільки подій в один день! І як це раніше Марина Петрівна не сказала!

Невідомо, що думали старші. Малятам, звичайно, діла було мало до всього цього, а от середні справді зашушукалися, і не тільки Тоня із Світ-ланкою почали готувати подарунки.

Щодо Ліни Павлівни Тоні одразу спала на думку блискуча ідея — обклеїти якусь невеличку коробочку черепашками, яких так багато привезла Тоня з Криму, і це буде коробочка для пудри!

— Вона ж не пудриться! — заперечувала Зіна.

— Нічого,— сказала Тоня,— буде для голок, або для марок, або для чого схоче. А Каті?

— У мене є хусточка, яку я обв'язала для Ясочки. Хай це буде Каті, а Ясочці я іншу обв'яжу,— запропонувала Світланка.

— Так це ж буде лише від тебе, а треба від усіх,— зауважила Надя.

— У мене є дуже гарна листівочка, — сказала Зіна, — кицька і дівчинка.

— Давайте все зберемо: хусточку і листівку, ще що-небудь, пов'яжемо червоною стрічечкою, у мене є, збереглася від цукерок! — сказала Надя.

Тоня мовчала. Вона думала — що є у неї? Це ж Каті! Хорошій такій Каті!

— Гаразд! — раптом сказала вона. — Давайте швидше зробимо коробочку Ліні Павлівні, а тоді Каті, а то ми не встигнемо.

Звичайно, коробочка вийшла не така акуратна, як ті, що продавали на пляжі над морем, але не набагато гірша. Зверху, куди черепашок не вистачило, Надя намалювала синє море і білий парус. У всякому разі, дівчата були задоволені! Для Каті була тоненька крихітна хусточка, обв'язана синім муліне.

— Звичайно, витирати ніс нею не можна,— сказала повчально Світланка. — Вона не для того, вона тільки для краси. Коли Катя піде в театр, її треба надушити одеколоном і покласти в кишеньку на грудях, щоб кінчик стирчав. Отак!

Світланка приклала хусточку до удаваної кишеньки на грудях і закотила очиці, уявляючи, що це вона сидить з такою чудовою хусточкою в театрі!

Листівочка теж була дуже симпатична. Дівчинка, трохи схожа на Світланку, і кошеня — трохи схоже на Зіночку. Справді, з такими ж великими зеленкуватими очима. Це помітила Тоня, і всі погодились.

Червону вузеньку стрічечку старанно випрасували, і вона була як новенька.

— А я,— раптом тихим шепотом промовила Тоня,— може, я напишу їй віршик на звороті. Я сама вигадаю.

Зіна і Надя здивовано і недовірливо поглянули на неї. Світланка ж захоплено залопотіла:

— Звичайно, звичайно! Ти вигадай віршик. От буде здорово! Ніхто не догадається таке подарувати і ніхто не повірить.

Але ж ще треба було його написати! І віршик мусив бути схожий на справжні віршики, які друкуються в книжках.

Тоня сіла писати, а Світланка сіла спиною до неї з таким виглядом, ніби Тоні доручили найважливіше державне завдання, а Світланці — її охороняти.

Коли проходила Роза і хотіла щось спитати, Світланка засичала:

— Ш-ш-с. Тоня пише вірші! Роза пирснула і побігла далі.

— Нікому не кажи! — суворо наказала Тоня, не повертаючи голови. — Може, ще не вийдуть. Не думай, що це так легко. Я ж ніколи ще не писала.

Вона щось закреслювала, писала, переписувала. А Світланка сиділа мовчки — так наказала Тоня,— і час від часу зітхала. Нелегко писати вірші! Адже однаково, коли пише Тоня, муки творчості мусять терзати і Світланку!

— Слухай! — переляканим шепотом озвалася, нарешті, Тоня. Світланка витріщила і без того витріщені круглі очі.

— Тільки не смійся,— раптом зауважила Тоня. Світланка зробила заперечливий жест. Хіба це можливо?

І Тоня почала схвильовано читати:

Весною я гулять піду,

Багато квітів у саду.

І поміж них цвітуть розкішні

Троянди, незвичайні, пишні.

А ці троянди посадила

Одна подруга наша мила.

Нехай же і вона цвіте,

Як квітка у саду, росте.

Ти, як троянда та, між нас —

Щаслива, гарна будь весь час!

Ні, першу мить Світланка не могла вимовити ні слова! Потім вона кинулася душити подругу в обіймах. Потім закричала:

— Зіно! Надю! Швидше! — ніби щось зайнялося і треба було негайно гасити. Тоня сиділа мовчки, зблідла і перелякана, ніби вона щось накоїла і сама не розуміє що.

Вірші були прочитані один раз, і двічі, і тричі, а подруги ніяк не могли отямитися від захоплення.

Особливо подобалися пишні і розкішні троянди!

— Ти будеш поетесою! — переконано мовила Світланка.

— Ти ще писатимеш вірші, правда? — спитала Зіночка.

— Напиши, як нас завтра в піонери приймуть! — сказала Надя.

— Добре, я спробую,— пошепки відповіла Тоня. — А Зіночка хай перепише вірші на листівочку.

— Ні, ти сама перепиши,— відмовилася благородно Зіна. — У тебе почерк тільки трошки гірший, ніж у мене. У тебе тільки "д" погано виходить і "р", а ти постарайся. Хай одразу побачать, що вірші твої.

Тоня старанно почала виводити вірші на зворотному боці листівки. Потім замислилася. Потім написала щось на клаптику папірця і сказала:

— Дівчатка, слухайте, тільки нікому не кажіть:

Всі піонери стали тут, Врочисто віддають салют. Одягнуть в цей чудовий час Червоні галстуки на нас. І я щаслива, що тепер Я також юний піонер! І хай у всьому-всьому світі Живуть такі ж щасливі діти!

У всьому-всьому світі!

Маша читала вчора "Пионерскую правду"; там було про маленьких греків у фашистському полоні, там писали про голодних безробітних дітей в Америці, про маленьких негрів, яких не пускають до школи. І там ще писали про дітей в притулках англо-американської зони. Затамувавши подих, слухали діти, і старші згадували про себе, про Аушвіц, Люблін. А Катя насупила брови і закусила губу — тут не було Леночки — Леночка зрозуміла б чому. Тільки вони вдвох згадували і говорили між собою про тих малят, які зникли невідомо куди, і завжди, коли читали в газетах про ці притулки, думали — а може ж там Ясик і решта, яких тепер нізащо нікому не впізнати...

Катя поглянула на свою підшефну четвірку — Тоню, Світланку, Зіночку і Надю. Хто б міг сказати, що й вони колись пережили все це! Такі собі звичайні милі дівчатка в коричневих формах з білими комірчинами, в чорних фартушках і з великими бантами в косах. З веселими вогниками в очах.

Вони всі хвилюються.

Нарешті настає цей визначний день.

Вони, всі четверо, почували себе справжніми іменинницями. Сьогодні їх приймають у піонери!

Не менше за них хвилювалася Маша, хороша Маша, яка дуже "прийшлася до двору", як каже Марина Петрівна.

По-перше, їй хотілося, щоб дітям було добре, ну зовсім, зовсім добре, краще, ніж було б удома; по-друге, щоб була справжня піонерська робота, яка б "виховувала, допомагала б"; і, по-третє, їй все-таки хотілося, що там приховувати! — хоча вона й була зовсім не з честолюбних, — щоб їхня піонерська дружина вийшла на перше місце в районі, а там хтозна, може, й в усьому місті? Вона любила свою роботу і останнім часом днювала і ночувала в будинку, незважаючи на свої робочі години. Та й хто тут коли рахувався з часом? Для всіх будинок був ніби рідний дім. А тут ще з'явилася невгамовна Маша — захоплена, безпосередня, щира, твердо переконана, що таких чудових дітей нема більше ніде!

Справді, варто тільки глянути на них зараз, коли вони стоять на врочистій лінійці. Навіть Світланка серйозна і зосереджена, ніби на все Життя хоче запам'ятати цю мить. Вона виходить і проникливим голосом каже піонерську обіцянку. Світланці першій Маша пов'язує червоний шовковий галстук. Їй страшенно хочеться поцілувати Тоню, а за нею Зіночку, Світланку і Надю, але ж це аж ніяк не входить у ритуал прийняття до піонерів! Це вона робить перша одразу після урочистого піонерського збору.

На цьому урочистому піонерському зборі, який відбувався в залі, зібралися всі діти дитбудинку, навіть малята, приїхали в гості шефи-танкісти з танкового училища, шефи з Ботанічного академічного саду, артистка Галина Олексіївна, прийшли подруги з школи. Нових піонерів усі вітали, цілували, бажали хорошої роботи і успіхів у навчанні.

— А тепер,— сказала Марина Петрівна,— ми запрошуємо всіх дорогих гостей до їдальні,— сьогодні у нас ще одне сімейне свято, яке збіглося з такою знаменною подією, як вступ до піонерів. Сьогодні в нас у будинку аж три іменинниці. Нашій Тоні виповнилося сьогодні десять років, нашій Каті — чотирнадцять; а нашій Ліні Павлівні...

— Ой, не кажіть скільки! — з удаваним страхом перебила її Ліна Павлівна. — Я вже стара!

Марина Петрівна засміялася і не сказала, скільки років вихователькі Ліні Павлівні, і всі діти засміялися. Тільки п'ятирічний Ігорьок з групи малят серйозно сказав Орисі Лебединській:

— А я думав, тьотя Ліна молода, а вона стара.

Шестирічна Орися трохи зневажливо, звисока, бо вона насправді була трошки вища за хлопчика, сказала:

— Вони навмисне так кажуть, щоб ми засміялися!

Ігоркові це дуже сподобалося, і він засміявся голосніше від усіх.

Усі столики в їдальні були поставлені, як літера П, і в центрі мали сидіти іменинниці. Сьогодні всі обідали в одну зміну — і старші, і середні, і малята. Тому столики внесли ще з робочих кімнат, щоб усі — і свої, і гості — розмістилися.

— У нас іменини! — повідомляла кожного Орися. Вона вперше в своєму житті була на іменинах!

Їдальня мала надзвичайно іменинний вигляд. На столах стояли квіти, а коло приборів іменинниць були складені подарунки. Ой, що було проти прибору Тоні!

Одразу в очі їй кинувся товстий зошит у твердій коричневій обкладинці. "Вірші, оповідання і повісті Тоні Мідян" — було написано на першій сторінці.

— Ой! — тільки тихо прошепотіла Тоня.

Потім був альбом для листівок, потім альбомчик для віршів, ціла купа листівок з ніжними написами — це дарували всі подруги, потім

мережений білий комірець і хусточки і, нарешті — нова книга "Четверта висота" і малюнок — Ленін-гімназист у саду з книгою в руках.

— Ой,— тільки тихо зойкала Тоня.

Ще шефи подарували лото, цікаву настільну гру, м'яч і скакалку.

Перед Катею теж була гора подарунків — хусточки, зошити, альбоми, книги, малюнки, готовальня, фарби.

Перед прибором Ліни Павлівни стояв флакон одеколону від старшої групи, коробочка і листівки від середніх, від персоналу гарненький портфельчик, а,— зверху лежав найдорожчий для неї подарунок — телеграма від батька.

Після того, як Таня і Галина Олексіївна розповіли їй про батька, вона звернулася у військкомат, і її досить швидко повідомили, де він. Ліна одразу написала йому, і вони листувалися весь час. Він часто писав і от зараз, не забувши дня народження дочки, надіслав велику телеграму.

Ще перед кожною іменинницею була коробка шоколадних цукерок! Це приніс Петро Петрович — їхній "садовий шеф" професор-академік, ну, а шефи танкісти і гості з видавництва принесли взагалі багато книжок, цукерок, яблук і навіть кілька тортів.

Пироги, як обіцяла Марина Петрівна, були трьох сортів. Пирогами пригощали самі іменинниці. На пирогу з м'ясом було виліплено "Л. П.", на пирогу з капустою "Катя", а на пирогу з яблуками "Тоня". Вони були дуже великі — як їх тільки Ніна Йосипівна спекла! Після того як усі діти пересвідчилися, що на кожному справді виліплено ім'я іменинниці, і навіть Орися прочитала серйозно по складах: "Ка-тя, То-ня", Марина Петрівна порізала їх на дрібні шматочки, щоб кожен покуштував саме іменинного пирога, та крім них було ще напечено немало!

Це були справжні іменини. Навіть тости виголошували, тільки замість вина пили ягідні соки і ситро, але з чарок!

Катя розчервонілася і щаслива переглядала подаровані їй малюнки і листівки, читала зворушливий напис і дійшла до листівки з дівчинкою, схожою на Світланку, і з кошеням, схожим на Зіночку.

— Це від нас! — повідомила радісно Світланка. — А вірші сама Тоня вигадала! Вона тепер завжди вірші вигадуватиме і буде письменницею.

Навіть Катя здивувалася, що Тоня сама написала вірші! Хоча вона власноручно підписувала на зошиті: "Вірші, оповідання і повісті Тоні Мідян", але це більше через те, що підслухала випадково розмову про іменини Ясочки, і гадала, що це буде справа далекого майбутнього.

А тут нате вам — Тоня написала перші вірші, та ще присвячені їй!

— Тоня сама вірші написала! — оголосила вона на всю їдальню.

— Хай прочитає! Хай сама прочитає!

Тоня почервоніла, опустила голову і нізащо не хотіла вставати.

— Навіщо ви сказали? — трохи не плачучи, докоряла вона Світланці і Каті.

Але і Маша, і Ліна Павлівна, і Марина Петрівна казали їй, підбадьорюючи:

— Це ж чудово! Вірші в день народження! Можна тільки позаздрити Каті. Встань, Тонечко, і прочитай голосно.

Нарешті Тоня встала і почала читати зовсім пошепки, потім насмілилася і середину прочитала голосно, а під кінець знову зніяковіла, ледве закінчила і швиденько сіла, опустивши голівку. Всі аплодували і кричали "браво".

— У неї ще є, як нас приймають у піонери,— писнула Надя.

— Як приймають у піонери? — спалахнула Маша.— Тоню, ти мусиш бути дисциплінованою піонеркою і слухати піонервожату. Наказую тобі негайно прочитати вірші!

— Та він коротенький! — спробувала заперечувати Тоня.

— Нічого, читай!

— Читай, читай, Тоню! — кричали діти.

Тоня встала і, серйозно дивлячись на свою піонервожату Машу, прочитала:

Всі піонери стали тут, Врочисто віддають салют. Одягнуть в цей чудовий час Червоні галстуки на нас. І я щаслива, що тепер Я також юний піонер! І хай у всьому-всьому світі Живуть такі ж щасливі діти!

Справді, це ж був чудовий час! Маша сяяла від щастя. "Яка я розумна,— подумала вона, — що не відмовилась, як деякі комсомольці з нашої групи, від піонерроботи і пішла саме в цей будинок. Таких дітей більше ніде нема!"

Катя виголосила тост, і всі пили виноградний сік і ситро за те, щоб Тоня була поетом.

— Добре? — підморгнула Катя Леночці.

— Чудово! — шепнула та. — Все в порядку.

Але й другу іменинницю не забували. Про неї кожному хотілося сказати: і дітям, і учителям з школи, і Маші! І навіть один з гостей, "садовий шеф" Петро Петрович, професор-академік, узяв слово і проголосив тост за юного мічурінця, майбутнього його помічника, який разом з молодим загоном лісоводів і садоводів прикрашатиме землю квітучими садами і зеленими лісами. Це він, звичайно, казав про Катю.

— От красиво сказав! — шепотіли діти.

— От наша Катя!

Катя сиділа обнявшися з Тонею, обидві червоні, зніяковілі і дуже щасливі.

Хіба це не були справжні, чудові іменини!

А по обіді танцювали, ставили шаради. І танкісти, і Петро Петрович, і вихователі, і вчителі з школи, і Галина Олексіївна теж танцювали і веселилися з дітьми.

Світланка заснула швидко.

— Шкода, що мама не приїхала і не бачила, як нас у піонери приймали! — сказала вона, коли Тоня укривала її, і тільки її білява голівка торкнулася подушки, як вії безсило опустилися, і за хвилину вона спала міцним сном.

А Тоня довго не могла заснути. Який хороший день був у неї! Коли б можна було, вона б встала і почала писати в новий зошит. Оповідання? Ні, цілу повість — не про ляльку Ясочку, а про одну дівчинку, як вона жила в дитбудинку і як її всі любили.

— Ти не спиш, Тонику? — почула вона. Це Леночка зайшла подивитись на Зіночку, а по дорозі на всіх її подруг. Так вона робила щовечора, і це не здивувало Тоню. Вона й гадки не мала, що сьогодні Леночка прийшла більше заради неї, а не заради сестрички.

— Усі сплять, а ти не спиш,— сказала вона, присідаючи на краєчок ліжка. — Ти не простудилася, бува, коли гостей проводжала?

— Ні, я просто не можу заснути.

— Весело було, правда? — спитала Леночка.

— Дуже весело. Ніколи мені так добре не було.

— Хочеться, щоб завжди так було в будинку — весело, дружньо. Мені тут всі як найрідніші,— сказала Леночка.

— І мені,— прошепотіла Тоня.

— А ти ж хочеш поїхати у Ленінград, до Світланиних батьків... Вона й забула про це. Але, справді, скільки вони мріяли про це з

Світланкою! Їй чомусь здавалося зовсім особливим щастям жити в родині, де є мама, тато... Навіть коли це Світланчині, а не її. Але ж останнім часом виявилося, що її дуже люблять тут — і Катя, і Леночка, і Зіна, і Ліна Павлівна, і Маша, і Марина Петрівна... усі... усі... Хіба легко кинути їх, і ще тепер, коли вона вже піонерка, коли у неї є вже свої доручення, свої обов'язки?

— Тонечко, — спитала ласкаво Лена, поклавши руку на плече дівчинки,— ти певна, що ти там будеш рідніша, ніж тут, і тебе там більше любитимуть?

Вона, Лена, ніби підслухала Тонині думки і продовжила їх. "Але ж Світланка поїде, як же вони будуть не разом?" — спробувала захиститися і від своїх думок і від Лениних запитань Тоня.

— А може, їм важко буде, щоб одразу дві дівчинки приїхали,— сказала Лена.— Адже ти велика вже, ти ж це розумієш. Це не дитячий будинок. А може, вони саму Світланку хочуть. І ти тут кинеш своїх, рідних, і поїдеш, власне, до чужих.

— Так Світланка їм же писала. Як же без Світланки?

Ні, справді, як же лишитися без Світланки? Хай Лена в усьому права, але як же без Світланки?

— Леночко, а як би ти? Ти б поїхала чи лишилася?

— Навіть коли б мене дуже просили, я б не поїхала,— твердо сказала Лена. — Я дома тут. Тут про мене Радянська влада піклується. І я кінчу школу, технікум і працюватиму, за все віддячу. А там би я наче в приймах була. Думала б, може, вони Світланку більше люблять. Вона ж все-таки рідна дочка. А тут усі ми рівні і рідні Марині Петрівні, Ліні Павлівні, Маші, усім. Ні, я нізащо не поїхала б!

— Може й мені не їхати? — спитала тихо Тоня.

— Ти сама вирішиш, коли вони покличуть,— сказала Леночка. — А зараз спи! Сьогодні такий хороший день, та я певна, в будинку далі буде все краще і краще. От Маша клопочеться, щоб піонерську кімнату влаштувати, гуртки як слід працюватимуть, ти в журнал вірші писатимеш... На добраніч, Тонько! — вона нагнулася і поцілувала Тоню, і Тоня притулилася до неї, рідної старшої сестри всіх дітей, як тулилася до неї ще в ті страшні далекі часи. І раптом відчула — їй дуже не хочеться, щоб щось змінилося.

Будинок, діти, старші дівчата, школа, піонерська дружина... Хай так буде ще довго, довго, аж поки вона виросте. От тільки як із Світланкою?

Світланка не знала, чи кинутись до мами, чи чемно привітатися. Вона дивилася то на Тоню, то на цю красиву жінку і розгублено блимала очима.

Вони з Тонею щойно повернулися з школи, і вже на вулиці їм назустріч бігли діти і кричали:

— Світланко, твоя мама приїхала!

І вони обидві побігли що є сили, але перед кабінетом Марини Петрівни пішли тихше... тихше... І тихенькі та смирні зайшли в кабінет.

— От вам і Світланка! — сказала Марина Петрівна. — Пізнаєте?

— Не пізнала б! — щиро сказала жінка і притягла до себе дочку. — Світланочко, от я й приїхала по тебе.

Вона ледве стримувала сльози, "мама Зося".

— А оце Тоня! — сказала Світланка.

— Здрастуй, Тонечко! — сказала Світланчина мама і поцілувала й Тоню.

— Тонечко, ходімо приготуємо кімнату нашій гості,— сказала Марина Петрівна. — Ми вас влаштуємо в кімнаті завпеда, ви, мабуть, стомилися з дороги. Ми зараз повернемося.

Тоня слухняно вийшла з нею за руку.

— Побіжи, Тонику, швидше до Олени Іванівни і скажи, щоб дала чисте простирадло, підодіяльник, наволочку, і принеси все це у кімнату Софії Миронівни. Треба ж усе гарно влаштувати.

Тоня швидко побігла. Звичайно, треба все гарно влаштувати!

Як добре, що Марина Петрівна так привітно приймає Світланчину маму. Так уже повелося в дитбудинку. Хто з батьків приїздить, той обов'язково поживе в будинку 2 — 3 дні, а то й цілий тиждень і розстається, наче близький родич. А яка красива мама Зося! Ще краща, ніж на картці! Тоня з особливою дбайливістю стеле їй постіль на дивані, приносить карафку з водою і горщечок квітів із зали.

— Можна? — питає вона Марину Петрівну.

— Ну, звичайно. А тепер ходімо запросимо пообідати.

Марина Петрівна хвилюється і за Тоню, і за Світланку, і... за цю красиву молоду жінку. Але дивно — найменше вона хвилюється за Тоню. Леночка і Катя розповіли їй про свої розмови з Тонею і про свої спостереження.

— От побачите, вона сама не схоче їхати! — переконано мовила Леночка.

— Але їй буде прикро, коли її не запросять,— суворо сказала Катя. Тоня теж схвильована. Вона дуже красива — Світланчина мама, і вона поцілувала й Тоню, але не так уявляла собі Тоня зустріч з "мамою". І вона така рада, що Марина Петрівна покликала її з собою і що доручила їй допомагати. Тоня раптом притуляється до руки Марини Петрівни, між плечем і ліктем, і їй стає затишно, тепло і спокійно, наче маленькій пташці під крилом матері. Марина Петрівна мовчки гладить темну, гладко зачесану голівку.

Тільки ж як без Світланки? Це ж буде зрада з її, Тониного, боку.

Раптом Марина Петрівна каже:

— Тонечко, Світланчина мати писала, якщо ти захочеш, вона поклопочеться, щоб тебе перевели до ленінградського дитячого будинку. І ти приходитимеш до них у гості, до Світланки.

Тоня здригається, якийсь час мовчить, а потім каже тихо:

— Ні, я хочу тут, дома лишитися.

Марина Петрівна міцно пригортає до себе дівчинку і каже:

— От і добре, рідна моя дитинко. Ходімо швидше, скажемо, щоб принесли сніданок, а то незручно примушувати гостю чекати до обіду.

А в кабінеті Світланка сидить на колінах у матері незвичайно серйозна і докладно, як доросла, розповідає про те, як їх прийняли у піонери, і через кожні два слова: "Ми з Тонею", "Я з Тонею", "А Тоня казала"...

Мати слухає тільки її голосок і наче нічого не розуміє. Час від часу вона витирає сльози, задає одні і ті ж питання по кілька разів.

— А ти добре вчишся?

— Еге, я ж кажу, в табелі у мене тільки дві четвірки, а у Тоні всі п'ятірки. У мене з арифметики і з англійської мови.

— Ти вже вчиш англійську мову? — дивується мати.

— Аякже! Я ж уже в третьому класі. Ми з Тонею з самого першого класу сидимо вдвох на парті. Нас хотіли розсадити, так я плакала, і нас не розсадили.

Світланка чомусь уникає в розмові слова "мама", але ось раптом несміливо каже:

— Мамо... — І Зося вся тремтить від хвилювання, почувши вперше це слово. — Мамо, а нам з Тонею треба повні квитки брати, чи можна один на двох?

— Які квитки? — не розуміє мати.

— Ну, на поїзд до Ленінграда?

— А-а,— червоніє мати,— ні, тобі досить півквитка.

— І Тоні півквитка. От і виходить цілий. Я ж їй казала, що нам одного квитка досить,— сміється Світланка.

— Ти дуже хочеш, щоб твоя подружка їхала до Ленінграда? Вона згодна, щоб її перевели в який-небудь ленінградський дитячий будинок? — питає мати, не знаючи, що листа Світланці прочитала сама Марина Петрівна без останніх слів.

— Чому в дитячий будинок? — не розуміє Світланка. — Вона ж поїде до нас, додому.

— Світланочко,— каже мати,— у нас дуже маленька квартирка, твоє ліжечко ми поставили поруч з ліжком твого маленького братика Світика.

— Та ми можемо вдвох спати! — заспокоює Світланка матір і сміється знову. Подумаєш, біда, спати вдвох з Тонею! — Коли чергові не бачать,— каже вона таємниче, — я завжди до Тоні в ліжко перелажу, особливо взимку. Тільки Марина Петрівна не дозволяє, і ви їй не кажіть.

— А чом ти кажеш мені "ви"? — всміхається мама.

— Я ще не звикла,— ніяковіє Світланка і чомусь смутніє.

— Там дуже хороші дитячі будинки, в Ленінграді,— каже мати,— і згодом ми зможемо Тоню перевести туди.

Світланка не відповідає нічого.

— Ну, розкажи ж мені ще що-небудь,— просить мати.

Але Світланка вже не знає, про що розказувати. Саме заходять Марина Петрівна з Тонею.

— Прошу вас, ходімте перекусите до обіду. Світланочко, запрошуй маму до їдальні, а потім відпочинете з дороги.

— Тоню, можна тебе на хвилину? — раптом просунулася в двері голова Каті.

— Тоня з нами! — схопила Тоню за руку Світланка.

— Я зараз прибіжу! — кинула їй Тоня і, не дивлячися в очі, побігла до Каті.

Каті потрібно було негайно оформити стінгазету. А Ася і Льоня хворі, і Надя — усі художники як змовилися.

— Ну, нівгодинки, Тосько, добре? А то я не встигну уроки вивчити. Потім чергова Ліна Павлівна попросила допомогти купати малят.

Потім треба було вчити уроки!

Світланці дозволили не вчити. Але вона теж сіла.

— Я завтра ще піду в школу,— сказала вона,— і, може, мене викличуть. Я швидко вивчу, поки... мама спочиватиме...

І вона сиділа, як завжди, поряд з Тонею і старанно переписувала вправи з граматики, потім розв'язувала задачки. Інколи поглядала на Тоню сумними очицями і нічого не казала. Тоді Тоня, бачачи, як вона мучиться, сказала сама тихо:

— Ти не сердишся, що я не поїду в Ленінград? Я не хочу в чужий будинок.

І тоді вони обидві заплакали. Але підійшла Леночка і сказала спокійно, хоч сама трохи не заплакала:

— Ну, от дурненькі! Ви ж листуватиметесь, і ми всі з екскурсією поїдемо до Ленінграда і приїдемо до Світланки в гості.

Але всі, навіть хлопці, розуміли, що обом подругам дуже сумно і ця гостя не принесла їм радості, як усі матері, що приїздили за знайденими дітьми.

Другого дня стало трохи спокійніше, хоч Світланка була або незвично серйозною, або розгубленою. Лена, Катя, Марина Петрівна і Маша з Ліною Павлівною догадувалися, як насправді їй сумно і що вона лише стримує себе.

Правда, другого дня увечері "мама Зося" із Світланкою, Тонею, Зіною і Надею їздили до міста. Дівчатка показували їй Київ, і всі трохи розвеселилися.

Але третього дня несподівано знайома нам моторна поштарочка принесла телеграму на ім'я Світланчиної матері. Та страшенно злякалася. Щось із Світиком, майнуло в голові, або з чоловіком. Але те, що вона прочитала, водночас і заспокоїло, і приголомшило її. Вона прочитала: "Привозь обох дівчаток. Одержав персональну пенсію. Цілую дочок. Тато".

Коло неї з'юрбилися зацікавлені діти — Світланка, Тоня, Катя, Лена, Зіна, Ася, Льоня, Баня.

— Що трапилося? — спитала стурбована Леночка.

— Ні, нічого. Чоловік пише, щоб і Тоню привезти. Поїдеш, Тонечко, з нами? Тато кличе. І вона прочитала: "Привозь обох дівчаток. Цілую дочок. Тато".

Тоня поглянула на благальні очі Світланки, на ясні і строгі очі Каті, рідні, ласкаві очі Леночки, на схвильовану Машу, Ліну Павлівну, всіх дітей, на Марину Петрівну,— похитала головою і повторила те, що сказала вчора, тільки голосно і зовсім спокійно:

— Ні, я дома лишуся,— і додала: — Я вам писатиму — і Світланці... і татові.

Їй на одну мить здалося, що справді там, далеко, — її тато. В усякому разі, вона вважатиме його своїм татом!

І всім одразу стало легко, і навіть Катя, яка весь час суворо поглядала па Світланчину матір, раптом усміхнулася і сказала:

— Ми приїдемо влітку, шефи обіцяли таку екскурсію відмінникам!

— Я приїду обов'язково! Я так старатимуся, щоб і мене взяли, — сказала Тоня Світланці, взявши її за руку.

Два дні, які ще прожила в будинку "мама Зося", були вже зовсім спокійні. Тепер, навпаки, всі намагалися розважити і чимось догодити Світланці. І Катя з Леною навіть призналися одна одній, що вони непевні, як там буде Світланці, але Ліна Павлівна їх заспокоїла:

— Видно, батько дуже хороша, чула людина. Та й до матері Світланка звикне, у них у обох легка вдача, це Тоня найменшу дрібницю переживала б.

— Хоч би швидше листа від неї одержати, як їй там буде,— сказала Лена.

На вокзал пішли проводжати Ліна Павлівна, Лена, Катя, Тоня, Зіночка і Надя, і там, звичайно, не обійшлося без сліз! Зіночка і Надя несли по черзі довгу коробку. Це дівчата подарували Світланці свою улюблену ляльку Ясочку.

— Поглянеш на неї і нас згадаєш! — сказала Зіночка. Світланка хлипала і не випускала з руки Тонину руку, але старші

намагалися її розвеселити, вони жартували, сміялися до речі і не до речі.

— А тепер швидше додому! — сказала Катя, коли поїзд рушив. — А то ж у нас сьогодні на піонерському зборі зустріч з краснодонцем Жорою Арутюнянцем. Маша наказала, щоб не спізнювалися!

Катя

Господинею в саду була Катя.

Так відчували всі діти. І не тільки тому, що вона була вже другий рік головою гуртка юних мічурінців і членом ради піонерської дружини. Може, її тому й обрали на такі відповідальні пости, що вона була справжньою хазяйкою цього молодого нового саду.

Її дуже поважали всі діти, її навіть трохи побоювалися, бо вона була справедлива і пряма аж до суворості. Лагідна Леночка Лебединська завжди хотіла знайти якісь пом'якшуючі обставини для всіх, завжди заступалася перед Мариною Петрівною то за одного, то за іншого порушника дисципліни чи навіть просто ледаря. Адже і такі були — у великій родині не без цього! А Катя була невмолима і до себе, і до інших. Взявшись до якоїсь справи, вона вже не кидала її, поки не доводила до ладу. Вона, наприклад, взялася підтягти Бориса. Оцей ще Борис! Він взагалі був з лінощами, а після санаторію зовсім відбився від рук і тягнув назад показники всього будинку в школі. Всім дітям було соромно! На раді піонерської дружини доручили Каті йому допомогти, і в які шори вона його забрала!

Вона вчила його сумлінно й строго і навіть напередодні контрольної в його класі сама не пішла із старшими дітьми до театру, як її не умовляли піти і Марина Петрівна, і Ліна Павлівна.

— Я з ним усе мушу повторити,— твердо сказала Катя. — Навіщо я тоді цілий місяць морочилася?

— Я повторю з ним,— сказала Ліна Павлівна.

— Ні,— похитала головою Катя. — Це мені доручено, і я мушу довести до кінця. Адже я знаю всі його слабкі місця і всі його хитрощі. Коли я піду сьогодні в театр, а він завтра принесе двійку, я собі місця не знайду.

Льоні, Асі, Лені й іншим дівчаткам і хлопцям було дуже шкода, що не йде Катя, але вони знали — слово Каті непохитне. Як же можна було не поважати і не слухати таку подругу?

Важко сказати, хто був її найближчим другом. Вона була в добрих взаєминах взагалі з усіма дітьми, навіть з меншими — Тонею, Зіночкою,. але, можливо, найдужче вона дружила з Льонею Лебединським і з німим Ванею великим, та ще з тими дівчатками з Ленінграда, яким уперше написала листа.

Інколи вона сідала десь у куточку і писала, писала, забувши про все на світі. Мабуть, з ними вона була найодвертішою.

Її ніколи не бачили ні сумною, ні особливо веселою, але завжди заклопотаною. Справді, у неї ж було багато справ, крім шкільних уроків. Головне, садок.

Коли діти тільки-но приїхали, за дитбудинком було лише велике порожнє подвір'я.

— Отут у нас буде сад,— сказала тоді Марина Петрівна.

На багато гектарів коло них простягся сад Академії наук, їх розділяв лише невеличкий паркан, і якось працівники саду помітили, що діти стоять під парканом і дивляться в їхній сад.

Невеличкий, підстаркуватий вже чоловік, з чорними звислими вусиками, які надавали йому дуже затишного вигляду, набрав повні жмені слив і підніс їм.

— Нате, дітки.

Але діти вмить розбіглися. Може б, хто з малих і взяв, але старша дівчинка з темними сірими очима і темно-русявим волоссям строго глянула на інших, ніби заборонила брати.

"Вони гадають,— подумала Катя, а то була вона,— що нас сливи і яблука спокушали. Мені просто на сад приємно було дивитися".

Невисокий чоловік з вусиками — професор-академік, як потім виявилося, замислено поглянув дітям услід,— які вони були ще тоді худі й бліді! — почухав зовсім не по-професорськи потилицю і сказав своїм співробітникам:

— А чого нам їх не пустити до саду? Коли вони там і з'їдять якесь яблучко чи грушу, хіба нам збитки від того будуть? Адже діти...

І він того ж дня послав одного із своїх помічників на переговори до Марини Петрівни.

Після того Марина Петрівна зібрала дітей і сказала їм:

— Вам дозволяють гуляти в Академічному саду, а за це ви допоможете зібрати фрукти. Ви розумієте, як вам довіряють? Це велика честь нашому будинку. І я певна, що ви не підведете і, коли збиратимете фрукти, мені не доведеться за вас червоніти.

Їй таки довелося почервоніти, та не від сорому, а від задоволення. Працівники саду гостинно зустріли дітей, а професор Петро Петрович, дивлячись чомусь убік, ніби йому було ніяково, сказав:

— Їжте, дітлашня, скільки хочете. Бачите, який урожай, а вам поправлятися треба.

Але та сама русява дівчинка глянула багатозначно на всіх, особливо на Бориса і на Ілька, відповіла:

— Дякуємо. Ми прийшли вам допомагати, а не їсти.

Ну, невідомо, ручитися не можна, як хто поводився, але працювали сумлінно — підбирали падалицю, згрібали і палили листя. Це було так весело і цікаво — працювати всім разом. А Катя весь час розпитувала Петра Петровича про все, що воно й до чого.

"На дорогу" (перебігти з хвіртки у хвіртку) їм усім все-таки поклали в кишені яблук, а після кількох днів роботи сторож саду привіз до дитбудинку на тачці три великі плетені кошики яблук, груш і слив.

— Це зароблено на трудодні, прекрасно працювали! — розвівши руками, серйозно пояснив Петро Петрович,— мовляв, хоч-не-хоч, а розплачуватися треба!

Марина Петрівна розцвіла в усмішці.

— Ми беремо шефство над вашим садком,— продовжував професор. — Як це можна, щоб таке гарне місце гуляло! Це просто злочин. Вирішили виділити для вас саджанців, даємо бульби багаторічних квітів, — хай діти привчаються ростити дерева і квіти. Пам'ятаєте, як Чехов сказав, Антон Павлович, устами одного з своїх героїв: "Коли я саджу берізку і потім бачу, як вона зеленіє і гойдається від вітру, душа моя сповнюється гордістю".

Катя підійшла ближче і уважно слухала, дивлячись на професора,— як він гарно говорить!

Професор захопився своєю улюбленою темою.

— А про квіти ви знаєте,— він звертався вже до дітей — Каті, Льоні, Асі і, забувши про їхні роки, говорив, як з дорослими: — Зараз нам доручили розробити велике положення — це буде постанова самої Ради Міністрів. Подумайте, Рада Міністрів схвалить постанову про

впровадження квітів у побут людей! От! — Він підняв палець угору. — Аякже! Ми йдемо до комунізму — наше життя мусить бути красивим, благородним, і це все можливо, це все в наших руках! Правда? — Він поклав руку на плече захопленої його словами Каті. —Ми з вами мусимо зробити прекрасний сад!..

Прекрасний сад!

Другого дня цілий вечір Катя і Льоня сиділи і малювали план прекрасного майбутнього саду, бо Петро Петрович пообіцяв прийти і разом з ними все розробити, а вони хотіли підготуватися до його приходу.

— Оце буде алея,— пояснювала потім йому, трохи хвилюючись, Катя, — отут, навколо піонерської лінійки, можна посадити порічки, агрус і малину. Отут вишні і сливи, а яблуні на цьому кутку, правда? Клумби з квітами мусять бути скрізь, а на лінійці, навколо щогли з прапором, найголовніша — як зірка, правда? А отут, за яблунями,— Катя трошки почервоніла,— отут ми посадимо тютюн.

— Тютюн? — здивувався Петро Петрович. — Навіщо?

— А він вечорами так добре пахне,— тихо пояснила Катя.— І потім ми зріжемо листя, і у нас буде власний тютюн,— сказала вона зовсім розгублено. — Я вмію складати папуші.

— Хіба у вас палять цигарки? — засміявся Петро Петрович. Але Катя вже опанувала себе.

— Ні, — засміялася й вона. — Ми подаруємо його дорослим. Ну, в госпіталь... Ну, нашим шефам... Хіба це погано?

Петра Петровича навіть зворушила ця дівчинка з таким розумним щирим обличчям,— і він не тільки погодився, але й палко підтримав її бажання посадити тютюн.

Він вніс кілька поправок до плану.

— Дубки треба тут посадити між кущами, щоб затінок кущів беріг деревця від сонця й спеки. А потім, навпаки, дубки оберігатимуть ягоди. А от яблуні на хорошому місці. Лінійку треба трошки посунути, щоб не так близько до альтанки. А загалом добре! Ходімо розміряємо.

Вони ходили порожнім подвір'ям — Петро Петрович, Катя, Льоня, Ася, Тоня й інші діти — і вже бачили майбутній сад.

Катя весь вільний час від занять віддавала цьому саду. Вона читала книжки, які давав їй Петро Петрович, вона виписувала з журналів усе, що стосується розведення квітів, плодових дерев, і тоді ж заснували гурток юних мічурінців, а її обрали головою.

Гаряча робота почалась навесні.

Вона нікому про це не казала, але вона мріяла, щоб цей сад хоч трошки нагадував той далекий колишній їхній сад біля школи, який насадив її батько. Вона згадувала — і там багато хлопчиків і дівчаток — школярів працювали коло саду.

Вона ніколи про це не казала. Може, вона й не пам'ятала добре, як там було, але їй так хотілося, щоб і тут швидше стало рясно-рясно, зелено-зелено. Щоб швидше високо-високо виросли каштани і тополі і щоб молоді дубки, які вона посадила з Льонею і Ванею, були швидше кремезними дядьками-дубами, а яблуні і груші щоб аж гнули свої віти від великих наливних плодів.

...І щоб було багато-багато квітів...

"Квіти розцвітають — це земля всміхається", — співала колись мама. І яких тільки веселих усмішок не було в тому саду біля школи! І троянди, і маки, і білі лілеї, і безліч різноманітних пишних жоржин.

З ранньої весни до пізньої осені школа була наче у великому букеті. І вона, Катя, завжди бігала в вінку, і мама вплітала квіти в коси.

— Мавки мої, лісовички! — сміявся тато.

Перше літо яблуні, груші, дубки, посаджені дітьми в саду дитбудинку, були ще тоненькими, слабенькими прутиками. Це були ще "де-рева-діти", як сказала Тоня, а Світланка додала: "Вони ще в групі малят".

Але ж першої весни було посіяно і посаджено безліч квітів. З якою радістю бігли всі діти в сад, їхній власний сад! Кожна ланка мала свою клумбу, навіть дошкільники, малята, як їх усі звали, копирсалися в землі під доглядом старших дітей і вихователь ок.

І з першим теплом всі квіти почали цвісти по черзі — весняні, літні, осінні.

Дивно! Оці всі роки Катя ніколи не згадувала ні садка, ні квітів у ньому.

А тепер кожна квітка, що розпускалася на клумбі, нагадувала їй далеке дитинство.

— Ти пам'ятаєш Ясика? — несподівано спитала вона Льоню, дивлячись на малят, які копалися на своїй грядці. — Він був з нами в Аушвіці.

Ваня закивав головою, а Льоня спитав:

— Спочатку з бабусею, а потім сам?

— Еге, маленький, синьоокий такий. Куди він зник? Так ніхто й не знає...

— Ганс, якого бачила Ліна Павлівна,— пам'ятаєш, вона розказувала Галині Олексіївні,— може, то й був Ясик?

— А чого ти згадала його?

— Вони жили, давно, що до війни, поряд з нами. Його мама, тьотя Оля, була маминою подругою. Ясик завжди лазив у нашому садку... І тоді ж не тільки Ясик зник, а ще багато малих дітей. Ти ж знаєш, Галина Олексіївна зустрілася з тьотею Олею на Уралі. Тьотя Оля тяжко поранена. Вона й зараз лежить в санаторії під Москвою. Її розшукали. А дядя Гриша, її чоловік, загинув.

— Ти писала їй? — спитав Льоня.

— Ні. Ми вирішили, поки не знайдуть Ясика, щоб я їй не писала. Катя замислилась.

— Ми дуже були близькі, наші сім'ї... — продовжувала вона після кількох хвилин мовчання. — Коли я народилася, тато посадив ялинку, а коли Ясик — ясенок. Ялинка була вже величенька. Але ж вони згоріли, і ялинка, і ясенок, коли згоріло все село. Я б так хотіла, щоб Ясик був живий. Щоб його врятували, як і нас... Щоб ми колись зустрілися...

— Ви б могли і не пізнати одне одного. Може, це справді йому і ім'я змінили, і прізвище.

Раптом Ваня щось почав показувати на землю, потім на деревця, щось мичав, розводив руками, хвилювався. Катя уважно поглянула на нього.

— Він помер? Ти думаєш, він помер і його закопали? — спитала вона.

Але Ваня хитав головою і показував руками, як саджають дерево.

— Посадити дерево на пам'ять про Ясика? — спитала Катя. І Ваня закивав — мовляв, так, так, посадити дерево.

— І коли воно прийметься — значить, він живий,— сказала багатозначно Катя. — Тільки нікому не кажіть, хлопці, гаразд? Ми посадимо тут ясенок.

Вони посадили за "тютюновими плантаціями" маленький ясенок не в ту пору, коли садили дерева, і нікому про це не сказавши.

"Тютюновими плантаціями" Катя і хлопці гордо називали невеличку грядку з тютюном. Льоня посадив там ще ялинку. Він не сказав, чому саме ялинку. Катя спочатку почервоніла, але потім сказала, бо вона вміла сказати все прямо в очі.

— Тоді треба не тільки ялинку, а ще й твоє і Ванине дерева. Я б хотіла клен і дуб — коли вони всі виростуть, це буде дуже красиво.

Отак, під секретом від усіх, вони посадили ці чотири незаплановані деревця в кінці саду над яром, і на їхню велику радість деревця прийнялися.

Льоня вчився, як і Катя, відмінно з усіх предметів. Нічого дивного не було в тому, що коли для їхнього будинку дали одне місце в школі з англійською мовою навчання, Марина Петрівна і всі педагоги одразу подумали про Льоню. Школа теж дала прекрасну характеристику. А сам Льоня ніяк не міг вирішити — радіти йому чи ні. Він шукав очима погляду Каті — як вона ставиться до цього. Звичайно, він був гордий, що вибір упав на нього.

— Він буде дипломатом,— сказала Ліна Павлівна, — їздитиме на міжнародні асамблеї і там виступатиме проти англо-американських паліїв війни.

— Справді? — серйозно спитала Зіна. — Ой Льонечко, який ти розумний!..

Усі розсміялися, а Катя сказала:

— Ні, правда, це дуже-дуже цікаво. Я певна, що ти добре вчитимешся, знатимеш мови і підеш на дипломатичний.

Льоня зрадів, але водночас з легким докором глянув на неї. Невже Каті зовсім байдуже, чи лишиться він у будинку, чи буде в іншому місці? А Катя спокійно, як завжди, сказала при всіх:

— Мені, звичайно, сумно буде без тебе, я звикла з тобою скрізь разом працювати. Ти обов'язково приходь щонеділі. Не забувай нас там, у своїй школі.

Дуже сумував Ваня великий і тепер не відходив від Каті. Його вчила окремо Ліна Павлівна. Вона водила його і до лікаря логопеда, і в школу глухонімих, але ж він не був глухий! І лікар логопед нічим не допоміг — Ваня не розмовляв. Найкраще його розуміли Ліна Павлівна і Катя. Катя терпляче, як ніхто з дітей, розмовляла з ним. Вона розказувала йому все те, що вчили в школі, диктувала ті самі диктанти, і Ваня писав і розв'язував задачки не гірше за інших.

Так, Катя була Завжди зайнята, і їй не треба було нагадувати — зробити те або те. На неї можна було покластися, бо до всього вона ставилася свідомо і відповідально. Про це знали і діти, і вихователі.

Перед святами вона разом з усіма старшими піонерами була заклопотана найдужче.

А найбільш перед Новим роком. Перед ялинкою.

Засідання ради піонерської дружини було строго закритим. Присутні були Марина Петрівна, Ліна Павлівна, а порядкувала всім Машенька.

— Дамо слово для інформації Марині Петрівні,— сказала голова ради дружини Ася.

— Діти, — почала Марина Петрівна. — Цього року шефи виділили нам спеціальні кошти, щоб ми влаштували велике веселе свято. Ми задоволені вашими успіхами в школі і хочемо, щоб канікули ви провели якнайкраще. Ми подбаємо про те, щоб ви відвідували під час канікул театри, кіно, буде зустріч з письменниками, з двічі Героєм Радянського Союзу Сидором Артемовичем Ковпаком.

— Ой,— зойкнули дівчата.

— От здорово! — вигукнули захоплені хлопці.

— Але ми мусимо добре обміркувати,— продовжувала Марина Петрівна,— як ми влаштуємо ялинку, яка у нас буде вистава. От про це я й прошу сьогодні докладно поговорити.

— Хто бере слово? — спитала солідно Ася. Майже всі підняли руки.

— Ну, я буду всім по черзі давати,— вирішила Ася. — Ти, Валю.

— Щоб старші діти самі прикрасили ялинку, і нікого в залу не пускати, аж поки засвітимо.

Хоч це було висловлено не дуже складно, але всім подобалося.

— З школи учителів і дітей запросити в гості!

— Вивчити новорічні вірші!

— Приготувати малятам подарунки!

Усе записували, кожне дрібне зауваження. Але ось дійшла черга до Каті.

— Я пропоную,— сказала вона,— щоб усі діти, навіть малята і всі хлопці, які завжди уникають того, взяли участь у виставі. Щоб це вийшов справжній новорічний карнавал, щоб усі були в карнавальних вбраннях, і тоді всім буде весело.

— А як же малята виступатимуть разом із старшими? — спитала Валя.

— Під ногами тільки плутатимуться,— зауважив Ілько.

— Ні, ні, хай і малята! — підтримала Леночка. — Ти, Катю, напевне, вже щось надумала.

— Я справді дещо придумала, може й не так, але ви поправите. Я думала, відкриємо свято пісенькою сніжинок і їхнім танком. Оце й будуть ролі для малят. Ми самі пошиємо їм вбрання, тільки щоб Олена Іванівна покроїла.

Олена Іванівна була кастеляншею і швачкою в будинку.

— Ну, звичайно, мусить бути Дід Мороз,— продовжувала Катя, — яка ж ялинка без Діда Мороза? Він вітатиме всіх з Новим роком, він розкаже, як живуть скрізь на світі діти, а потім він почне розповідати казки. А казки будуть пушкінські, і ми їх будемо показувати, і там усім дітям ролі будуть. Ми покажемо казку про царя Салтана — там мусить бути тридцять три богатирі, і танок морських хвиль, і царівна Лебідь, і сестри. Усім вистачить!

До чого ж це всім подобалося! Одразу загомоніли, почали додавати щось своє, розвивати далі.

— А хто буде Дід Мороз?

— Хай хтось із хлопців!

— Ні, треба когось вищого, у нас все-таки хлопці ще не такі високі.

— От якби так зробити, щоб ніхто не знав, хто буде Дід Мороз, хай тільки Марина Петрівна знає, — сказала Катя.

— Ні, хай знає тільки Олена Іванівна, — поправила Леночка. — Одна Олена Іванівна одягатиме — значить, знатиме. Хай це і від Марини Петрівни буде секрет! — засміялася вона. Усім це дуже сподобалося.

— Тільки щоб справжній, справжній секрет і від Марини Петрівни! Олено Іванівно, нікому, нікому не кажіть.

— Будьте певні, — примружила очі стара Олена Іванівна, коли її повідомили про цю важливу постанову. Вона й сама любила такі витівки!

Олену Іванівну діти дуже любили. Вона колись працювала в костюмерній оперного театру, і готувати вбрання до свят, карнавалів — це була її стихія. Крім того, вона завжди любила розповідати про театр, про постановки опер та балетів, про видатних акторів, які приїздили на гастролі. Але завжди найбільший наголос робився на тому, яке вбрання приготувала їм Олена Іванівна. І виходило, що значна частина успіху залежала саме від неї.

Дівчатка завжди вигадували, що їм треба попрасувати стьожки чи підшити спідницю, аби побігти в "костюмерну", як, за старою звичкою, звала свою маленьку робочу кімнату Олена Іванівна. Крім того, Олена

Іванівна вчила охочих вишивати, і вже багато тумбочок у спальні були вкриті серветочками власної роботи. А старші дівчатка просто змагалися у майстерності обв'язувати хусточки.

Зараз навколо Олени Іванівни весь час юрбилися діти.

— Щоб тільки це не відбилося на табелі,— всерйоз непокоїлася Марина Петрівна. — Катю, дивись мені!

Та Катя, Ася, Роза і самі турбувалися — підтягали слабеньких. Яке ж це свято, коли в табелях двійки? Соромно в очі буде глянути і Марині Петрівні, і шефам, і всім дорогим гостям. Адже обов'язково питатимуть — як вчитеся в школі?

Ні, ні, все обійшлося гаразд. Навіть "вредний" Борис, Катине нещечко, витяг останні відповіді і контрольні на трійки.

До зали за три дні до свята нікого не пускали, крім членів ради піонерської дружини та Леночки, яку вже в школі прийняли до комсомолу. Та, звичайно, і уявити не можна було б, щоб Леночка в усьому не брала участі, хоча вона вчилася дні і ночі і перестрибнула навіть через клас.

Напередодні свята всі члени ради дружини лягли об одинадцятій годині. Вони розкладали подарунки малятам і середнім, допомагали прикрашати ялинку. А Марина Петрівна, Олена Іванівна, Машенька, Ліна, інші вихователі і куховарка Ніна Йосипівна, мабуть, зовсім не лягали. Закінчували шити. Адже одягти в карнавальні вбрання понад 100 чоловік — це не жарт! Треба було все прибрати, підготувати виставки дитячих робіт, і врешті — треба ж було напекти коржиків, хрустів і наготувати різних закусок!

Як Олена Іванівна була переконана, що весь сенс свята в її костюмерній, так і Ніна Йосипівна, велика і сувора на вигляд, уже літня

жінка, не мала найменшого сумніву, що весь успіх свята залежить від неї— від її пирогів і хрустів.

Одна Марина Петрівна завжди гадала, що не від неї все залежить, а від усіх цих дбайливих рук: і від Ніни Йосипівни, і від Олени Іванівни, і від Ліни і Лени, і від Тоні і Зіночки, і навіть від найменшеньких — Ориськи та Ігорьочка. Але вона мусить скрізь сама поспіти, все сама оглянути, скерувати. Зовні завжди спокійна, без метушні, вона вносила скрізь лад і спокій. Треба було все помітити, нічого не забути під час підготовки, а ще важливіше — на самому святі.

І вона все помічала і нічого не пропускала.

І ось під час веселого свята, коли вже закінчилася вистава і діти, збуджені, радісні, юрбилися навколо Діда Мороза, намагаючися відгадати, хто це, Марина Петрівна помітила, що ніде нема Каті. Так, Каті ніде не було, ні з подругами по школі, ні з дорослими гостями, ні коло виставки робіт, ні коло ялинки.

Всі ці дні Катя була правою рукою Марини Петрівни. Вона допомагала "художникам" — Вані, Саші, і Насті прикрашати портрети, малювати декорації і перевіряла, як Тоня, Зіна і Валя пишуть запрошення. Перед виставою вона одягла малечу в убрання сніжинок, водночас підшиваючи нашвидку і повторюючи з ними слова. Потім одягла Леночку — царівну Лебідь — і сама встигла одягтися сестрою цариці. Привітна, як завжди, вона стрічала гостей-шефів з видавництва і училища танкістів, професора Петра Петровича з Академії і, головне, — легендарного героя Сидора Артемовича Ковпака. Хлопці так і побігли йому назустріч, оточили його, але засоромилися і слова не могли вимовити, і Софія Миронівна теж зніяковіла, а Катя виручила — вона підійшла і, щиро всміхнувшись, просто сказала:

— Ми такі раді, що бачимо вас, товаришу Ковпак. Ми читали вашу книгу і стільки чули, просимо до нас на свято.

Тоді вже всі діти осміліли. Він зайшов до зали, поглянув на нарядних дітей, на пишно вбрану ялинку.

— Дорогі діти, дорогі наші рідні діти,— почав він, і раптом сльози не дали йому говорити. Він простяг Каті і маленькій Ірочці подарунок, який привіз,— чеські і болгарські дитячі книжки і, трохи опанувавши себе, сказав кілька слів про радість бачити їх щасливими, веселими...

Тонісінькими голосками проспівали сніжинки, вийшов Дід Мороз.

— Хто? Хто? — загомоніли діти. Ніхто не міг здогадатися! Навіть коли він заговорив, бо говорив він удаваним товстим басом.

Потім почалася казка про царя Салтана. Як це все було чудово! Невже під ялинкою сиділи Ася, Роза і Катя, а не справжні три сестриці пряли під вікном? Царя Гвідона грав Ілько, а царя Салтана — Борис. Еге ж, Катин Борис — і як він чудово грав!

Про царівну Лебідь нема чого й казати! Леночці розпустили її золотисті коси, а на голові в короні блищала зірка, а плаття було з білої марлі, посипане ялинковим золотим дощем, вона вся сяяла, як зірка!

Подобався всім танок морських хвиль — Надя, Тоня і взагалі всі середні, а найдужче — Золота рибка. Золотою рибкою була Зіночка Лебединська — маленька, граціозна, з зеленкуватими очима. Вона чудово танцювала і декламувала.

Наприкінці знову з'явився Дід Мороз. Він привіз подарунки, потім були танці всіх дітей і дорослих навколо ялинки, і коли вже Дід Мороз повів усіх до їдальні, він там раптом сказав голосом... Ніни Йосипівни:

— Прошу до столу!

Ніколи такого не чекали від "серйозної" Ніни Йосипівни, і діти зняли такий вереск, що навіть Марина Петрівна злякалася.

Тоді Каті вже не було з дітьми, як не було її в танку навколо ялинки.

Але треба було запросити вечеряти гостей, дати розпорядження дітям, хіба мало клопоту хазяйці під час такого великого свята?

Тільки коли вже всі роз'їхалися, коли втомлені шумним святом діти поснули і все затихло, Марина Петрівна, навіть трохи хвилюючись, зайшла до спальні старших дівчат.

Все було гаразд! Марина Петрівна полегшено зітхнула.

Катя спокійно спала у своєму ліжку, затишно підклавши руку під праву щоку.

Другого дня Катя була, як завжди, заклопотана різними справами, і Марина Петрівна вирішила, що вона просто вчора її не помітила. Адже все було гаразд.

Минали веселі канікули, діти їздили до театру, влаштовували лижні вилазки, зробили невеличкий каток у садку, і Льоня Лебединський, який приходив у гості, вчив усіх надзвичайним фігурам. З ним чудово каталася Ліна Павлівна, хоча спочатку казала:

— Я, мабуть, зовсім розучилася. Я все, все забула, навіть як коньки надягати.

А в кінці тижня увечері випав, нарешті, такий спокійний час, що діти сіли писати листи.

Тепер уже не завжди Марина Петрівна "перевіряла помилки", хоча діти завжди довірливо давали їй свої листи в незапечатаних конвертах.

Найменше треба було перевіряти Катю. Проте, коли Марина Петрівна лишилася сама в кабінеті з купою листів, вона взяла першим Катин!

"Дорогі Вірочко і Томочко! — писала Катя. — У нас зараз канікули, як і у вас. Нас двічі водили в оперу, ми слухали там "Івана Сусаніна" і бачили "Лебедине озеро". Ми ходили на партизанську виставку і в музей російського і західного мистецтва, а дома у нас було чудове свято. У нас була така розкішна ялинка, якої я в світі не бачила і уявити не могла, навіть читаючи книжки. До свята нам пошили нові форми з білими фартушками, а на ялинці ми всі були в карнавальних вбраннях. Усім роздавали стільки яблук, цукерок і всяких ласощів, що не хотілося їсти. До нас приїздив двічі Герой Радянського Союзу Ковпак. Він був головний серед партизанів під час війни. Усім було весело, всі танцювали і співали, а я сховалась в куточку класної кімнати і плакала, що ніколи вже не побачу моїх тата і мами і що їх убили фашисти".

Так от де була Катя, спокійна і витримана Катя під час ялинки! Ну що, що ще зробити, щоб зовсім загоїлися поранені дитячі душі, і невже на все життя лишиться цей глибокий сум?

Марина Петрівна сиділа замислившись і раптом здригнулася і скочила з місця. Несамовитий крик долетів знизу. Вона в житті не чула такого страшного крику.

Марина Петрівна кинулася вниз, всі діти й вихователі бігли по сходах у вестибюль, до вхідних дверей.

Звівши руки вгору, не рухаючися, кричала Катя. Без слів, без сліз, просто кричала:

— А-а-а-а-а!

А в дверях стояв великий бородатий військовий, м'яв у руках папаху і плакав.

Вони не бачились стільки років і пізнали одне одного з першого погляду, в першу ж мить, коли тільки відчинилися двері і Катя саме пробігала сходами. Марина Петрівна одразу зрозуміла, в чому справа.

— Це Катя, Катя,— сказала вона. — Ви Катю шукаєте? Військовий мовчки кивнув головою.

— Катечко, заспокойся, тихо, це ж твій батько?

Тоді Катя рвучко кинулася до батька, міцно охопила його руками і заплакала, ховаючи лице на його грудях, на яких в три ряди були прикріплені орденські колодки.

* * *

Так, він був живий, командир партизанського загону Папуша. Його розстрілювали, його вішали, його катували в таборах, але він лишився живим; він тікав, він організовував утечі сотень полонених, організовував нові загони і за межами Батьківщини: і в Чехословаччині, і у Франції,— куди тільки не кидав його ураган війни! — І лишився живим, безліч разів поранений і побитий.

Діти слухали, затамувавши подих, оповідання бойового партизанського командира і дивилися з повагою на його посивілу бороду, на орденські колодочки і на добре обличчя. У Каті були такі ж сірі очі, такі ж рішучі рухи, прямий погляд.

— І Катя у нас як командир була в концтаборі, ні Настаськи, ні коменданта — нікого не боялася, — сказала раптом Тоня.

Батько поглянув на дочку. Він ще її нічого не питав. Боявся. Марина Петрівна йому розповіла, як загинула від фашистських катів його дружина, як Катя потрапила до концтабору, і йому було страшно розпитувати!

— А більше не буде війни? — спитала Тоня.

Катин тато взяв її тоненьку ручку і, усміхнувшися, сказав:

— Не допустимо... Усі чесні, прості люди світу не допустять.

Він раптом побачив на цій тоненькій ручці номер. Його не можна було знищити. Командир перевів очі на руку Каті — енергійну гарну руку дівчини-підлітка. Так, і у неї був виколотий номер. Він подумав — поки живий, не забуду ні на мить цих ручок з номерами.

— Не допустимо, — повторив він твердо. — Радянський Союз, всі чесні люди світу не дозволять. Ви так добре живете тепер! — додав він, зітхнувши.

— Тату, — сказала Катя,—а нас не всіх повернули. Адже багато маленьких зникло. Тату, ти пам'ятаєш Ясика — він теж зник. А тьотя Оля жива, з нею листується Галина Олексіївна, артистка, наша знайома, вона часто їздить до нас у гості. Я не писала тьоті Олі ні разу. Ми вирішили, щоб я не писала, поки не натрапимо на сліди Ясика. Тату, як знайти Ясика?

— Так поїдемо до неї швидше, розпитаємо... Оля.. Олечка... бідна моя, — схопився одразу батько.

Увечері вони поїхали втрьох — Катя, її батько і Ліна Павлівна — до Галини Олексіївни.

Ліна завжди, коли траплялася вільна година, їздила до Тані і Галини Олексіївни. Інколи з нею їздили Тоня, або Зіна, або хтось із малечі — і це було для них завжди святом.

— Ми до вас, Галино Олексіївно, з нашим гостем, — заговорила, входячи, Ліна. — Ви ніколи не вгадаєте, яка у нас радість!

— А от і вгадаю,— засміялася Галина Олексіївна,— хтось із батьків приїхав! Чий? Хто? Хто це з тобою, Ліночко? Заходьте, прошу!

Але тут до неї на шию кинулася Катя.

— Галино Олексіївно! Мій тато приїхав! Мій тато живий!

А бородатий військовий уже тиснув їй руки. Виходить, скільки друзів, скільки рідних у його дочки! І Марина Петрівна, що замінила всім матір, і ця молоденька вихователька, яку діти так люблять і поважають. А от ще зовсім стороння жінка, якась артистка...

— Ходімте, ходімте, — швидко говорила вона, — у нас теж гості, до мене приїхала моя найближча подруга. Вона теж була військовою. Сашо.! В якому ти чині була? Я завжди забуваю. Тільки зараз у неї такий стрибок! Від боїв на фронті — бої з немовлятами за сухі пелюшки!

— Не думай, Галинко, — простягаючи руку гостям, сказала Олександра Самійлівна, — що у нас справа вся тільки в пелюшках. Коли б ти знала, яка страшна історія розкрилася через одну дитину в наших яслах.

— Так ви теж працюєте з дітьми? — спитав Катин батько.

— Не безпосередньо. Я завідую Охматдитом, і зараз ми зіткнулися з дуже складною справою. Під час війни зникло багато наших радянських дітей.

— Галино Олексіївно, — схопила Катя за руку Галину Олексіївну, — ми й прийшли до вас про це поговорити. Ви розкажіть татові про тьотю Олю, про Ясика.

— Сашо, це про того Ясика, про якого я тобі написала, — пояснила Галина Олексіївна.

— Я пам'ятаю. Ви знаєте, нам пощастило викрити одну жінку, яка підкинула в ясла чужу дитину, а потім прийшла за нею — вона спекулювала на цій дитині, а чия це була дитина насправді — ще не встановлено. Але не в тому справа, важливо те, що органам безпеки вдалося встановити, що ця жінка під час війни була технічною підсобницею професора Хопперта, який вивіз будинок з радянськими дітьми до Німеччини. Вона була безпосередньою помічницею ще однієї темної зрадниці, яка відібрала малих радянських дітей і потім їх вивезла. Фрау Фогель — так називалася ця жінка, а тепер вона з професором в західній зоні.

— Фрау Фогель? — закричала Катя. — Так вона ж була у нас в концтаборі за наглядачку. Вона ще побила мене раз. Тільки я зовсім не кричала. І Ясик зник при ній, і Лідочка Гончаріна, і ще діти.

— Так, той Ганс і Лінда були саме вони, — сказала впевнено Ліна. — Але де вони зараз?

Це був вечір не ліричних розмов, а спогадів.

Вони всі — Галина Олексіївна, Олександра Самійлівна, Катин батько — Роман Денисович, Ліна, Катя і Таня — сиділи за столом і писали листи у відділ репатріації, Олі Климкович — матері Ясика, полковнику Навроцькому і його дружині, з якими Олександра Самійлівна час від часу листувалася. Він ще був з дружиною і дочкою Валюшкою в Берліні, в окупаційних частинах. Усі, усі рідні діти мусили повернутися додому, на свою Батьківщину.

* * *

Діти сиділи, вражені оповіданнями Катиного батька, і ще дивувалися і ойкали, пригадуючи і повторюючи різні деталі його бойових епізодів, і раптом Тоня спитала:

— Тепер Катя поїде від нас?

І діти насторожилися, засмутилися і питали Марину Петрівну:

— Катя лишиться в будинку чи її забере батько?

Ваня великий ходив і мовчки дивився запитливими очима, і навіть Льоня Лебединський прибіг із своєї школи на кілька хвилин — йому по дорозі все розповіла Лена. Чи правда, що у Каті батько знайшовся і що Катя їде з ним?

Марина Петрівна сама не знала. Їй було важко уявити дитячий колектив без Каті, і чи буде Каті краще десь там, на новому місці, де вона буде лише одна з батьком і всі турботи і клопіт ляжуть на її дитячі плечі... А може, й батькові буде легше, коли він знатиме, що Катя добре живе, вчиться, одягнена, взута, доглянута. Йому ще треба влаштовуватися, починати нове життя, і турботи про Катю лише заважатимуть.

Про це все Марина Петрівна і сказала Роману Денисовичу і Каті, коли ті сиділи другого чи третього дня після зустрічі в її кабінеті.

Але треба було тільки поглянути, як мимоволі пальці Каті вчепилися в рукав батьківської гімнастьорки і як вмить батько притулив Катю ще міцніше до себе.

— Дорога Марино Петрівно, — сказав він зворушено. — Я вам такий вдячний! Хіба є слова, щоб висловити мої почуття. Це тільки у нас, в

Радянському Союзі, можуть створити таке щасливе дитинство. Це ми всі бачимо і відчуваємо. Я знаю, що Каті буде краще у вас. У мене ще нічого нема. Сам один. Все треба починати спочатку. Але тепер, коли я знайшов свою доньку, мені страшно й на день розлучатися з нею. Може, ще доведеться розлучитися! Та я знатиму завжди, що в неї є рідна сім'я, і коли мене знову покличуть на якусь справу — я привезу її до вас. А втім, як вирішить сама Катя... — раптом додав він.

Катя підійшла до Марини Петрівни і взяла несміливо її за руку. їй здалося, може, це дуже невдячно, недобре з її, Катиного, боку, але, поглянувши в очі, Катя відчула, що Марина Петрівна розуміє все.

— Я ж не можу покинути тата самого, правда?.. Він стільки пережив... — сказала вона. — Але ви знаєте, як я вас люблю і всіх дітей. Мені буде дуже сумно без вас... — нахмурила вона брови. — Мені буде дуже важко знати, що мене забудуть. А я, я завжди пам'ятатиму вас і все, все. І справді, коли дозволите, я приїздитиму до вас у гості. Може, ви мене коли покличете на канікули? — І Катя притулилася до Марини Петрівни, дивлячись на неї своїми щирими, правдивими очима.

Напередодні від'їзду трапилася надзвичайна подія. Тільки подумати — через чашку!

Льоні, Вані великому і Борису, з якими так багато морочилася Катя, дуже хотілося щось подарувати на пам'ять Каті. Вони довго радилися, потім рахували якісь гроші, і потім Льоня побіг до Леночки і щось їй шепотів.

Леночка їздила до міста і привезла хлопцям невеличкий пакуночок. Льоня обережно розв'язав його. Там була чашка.

— Чудово! — скрикнув він. — Ваню, Борисе! Оце саме для Каті! Леночка, які ми тобі вдячні, що ти вибрала таку.

Чашка справді була дуже красива, в формі піяли, темно-синя з золотими зірочками. Дуже красива.

— От молодці хлопці, а ми й не догадалися, — сказали з жалем Ася і Роза.

І всі діти прибігли дивитися на гарну чашку. Ваня великий весь час поглядав з острахом, щоб, бува, не розбили, і робив застережливі рухи рукою.

— Катя! Катя йде! — закричали Тоня і Зіна.

— Обережно! — суворо сказав Борис.

Катя вбігла в кімнату, і в цей час — який жах! — діти підштовхнули Бориса, він схопився за поличку, на якій стояла чашка, поличка захиталася і...

— Чашка! Чашка! — раптом закричав з розпачем Ваня великий. — Катина чашка розбилась!

Чашка справді розбилась на дрібні скалочки, але на неї ніхто не звернув уваги, усі дивилися на Ваню великого, який так несподівано заговорив. Катя схопила його за руки, Леночка в хвилюванні обняла його.

— Ваню! Ваню! Милий!

— Катю! Ми ж тобі чашку на пам'ять хотіли подарувати, — казав Ваня.

Він все, все міг сказати!

— Марино Петрівно! Ліно Павлівно! Ваня заговорив! — верещали діти і з криком побігли повідомити всіх про цю радість.

— Яка я щаслива! Яка я щаслива! — повторювала Катя. А Олена Іванівна безапеляційно заявила:

— Ще в дитинстві мені казали: коли посуд б'ється, — це на щастя.

Але діти засміялися, і вона навіть трохи образилася.

— Він з переляку заговорив, — так само безапеляційно сказала Ніна Йосипівна. І, звичайно, нікому не було шкода розбитої чашки, і кожен хотів, щоб Ваня сказав саме йому хоч одне слово.

А він сам, герой вечора, тримав за руку Катю і сам ще не вірив у своє щастя. Казав, сяючи:

— Все-таки шкода, така гарна чашка. Та ти й так не забудеш нас, правда, Катю?

* * *

Катя оббігала весь будинок, всіх обняла, перецілувала, потім непомітно вибігла в садок — тільки Льоня, якого відпустили з школи, і Ваня з нею. Там, за "тютюновими плантаціями", з-під снігу виглядали ялинка, дубок, ясенок і клен. Вони пустили міцно коріння і росли, не могли не рости, бо їх любили і доглядали.

— Не забувайте мене, — сказала Катя Льоні і Вані. Вони втрьох постояли мовчки.

Війна, концтабір, карцери, бомбардування, порятунок, рідний будинок, сад — це ж все пережили вони разом...

— Ми завжди будемо разом, — сказала Катя, — де б ми не були. В Радянському Союзі всі разом і ніде не далеко. А ви найрідніші. Пишіть мені про все!

Увечері приїхала машина з двома бойовими товаришами Романа Денисовича, щоб відвезти Катю з батьком на вокзал. Вони їхали до Москви, а звідти в свою Білорусію. І дивно — нікому не здавалося, що Катя їде назавжди, розлучається з ними навіки.

— Я приїду влітку, — обіцяла вона впевнено. — І я писатиму часто, і ви всі мені. Тонько! Не вішай носа. Надсилай мені всі вірші! Мічурінці! Не забудьте в квітні висадити бульби лілей і троянди рано не розкривайте! Привіт Петру Петровичу! Коли я кінчу школу, я приїду в Київ, у нього вчитися. До побачення, дорогі мої! До побачення!

Прізвищ нема

... "Я благаю вас. Розшукайте мою дочку Надю. Вона десь в англійській зоні. Ви, напевне, маєте можливість пошукати її по дитячих притулках. Поможіть її повернути"...

..."Наші два сини Гунар і Петер лишилися в дитячому притулку англійської зони. Вони були вивезені з Латвії у 44-му році. Ми, радянські громадяни, просимо повернути їх на батьківщину в Радянську Латвію"...

..."Я надсилаю вам копію метричного свідоцтва, з нього видно, що Толя справді мій син. Нас розлучили в концтаборі в 1945 році. Як же мені довести, що це мій син, а я його мати, загубила на війні чоловіка, сама я пройшла крізь фашистську каторгу і нацистські табори смерті, витримала всі фашистські муки та катування, але живу, живу на своїй рідній Радянській Батьківщині і хочу повернути до себе свою єдину радість, свого сина — і я мушу доводити, що я, справді я — його мати!.."

..."Ми пишемо вам від імені матері — партизанки Вітчизняної війни, що вже п'ять років лежить після тяжкого поранення в ліжку. Її сина Яна (Ясика) вивезли у 1943 році до Німеччини разом із старою матір'ю.

Стара мати загинула в душогубці концтабору. Хлопчик був вивезений з іншими радянськими дітьми з концтабору Аушвіц в Путуліц і потім на захід наглядачкою фрау Фогель. У цій жахливій справі брав участь професор Хопперт. Відомо, що хлопчикові змінили ім'я на Ганс. Була разом з ним радянська дівчинка Ліда, яку стали називати Ліндою. Ясик 1940 року народження — надсилаємо його дитячу фотографію і фотографію його батьків.

Ми благаємо вас розшукати хлопчика".

Під цим листом підписів було багато — вихователька дитбудинку репатрійованих дітей, Герой Радянського Союзу, заслужена артистка республіки, лікар — завкафедри Охматдиту. Обозна — знайоме прізвище. Ну, її він добре знає і пам'ятає! Але вона не знає, що він тепер працює у відділі репатріації. Він не встиг дочитати решту листів, як задзвонив телефон.

— Це я, Валентина, — почув він голос дружини. — Я одержала листа від Олександри Самійлівни.

— Я також, — відповів полковник.

— Так ти, напевне, все знаєш. Я і маленька Валюшка приєднуємо наші голоси. Роби все, що зможеш. Почекай, Валюшка хоче тобі теж щось сказати.

Обличчя полковника враз проясніло, коли він почув радісний голосок:

— Тату, привези хлопчика!..

— От що, — сказав полковник, покликавши своїх помічників у справі репатріації, — негайно складіть списки дітей за цими листами. Адреса притулку у вас? Сьогодні ж поїдемо. Так, так. Машиною. Коли б хто знав там, дома, в Радянському Союзі, як по-дурному довго тягнеться ця справа. Переговори з представниками англо-американської зони, їхні безглузді зволікання. То нема керуючого таборами переміщення, то нема представників комісії, то будинок переїхав на інше місце.

— Я не розумію,— хвилювалася дома Валентина Дмитрівна.— Здається, так просто, батьки звертаються з проханням розшукати — перевіряють, де діти, і дітей віддають. Ні, треба ще довести, що це насправді батьки, що хлопчик або дівчинка справді росіянка, українка чи білоруска. І чомусь виходить, що всі або поляки, або німці, а наших і нема. Це ж треба звірами бути — не віддавати батькам дітей.

— Работоргівці кляті, — кидав суворо чоловік і знову й знову наполегливо починав розшуки, перевірки, домовляння з англо-американськими властями.

— Так, завдала тепер ще клопоту Олександра Самійлівна! Хлопчик Ганс... прізвище йому самому невідоме, а змінили тоді, коли він був ще зовсім маленький. Як його знайти? На фото йому один рік. Але треба вжити негайних заходів. Треба його розшукати!

— Треба розшукати! — твердо сказав його найближчий помічник— молодий капітан Олександр Васильович. — Ідемо сьогодні ж до Любека! Коли б поглянути на всіх цих дітей! Я б уже їх пізнав — даю вам слово. Коли б тільки поглянути!

* * *

Коли б поглянути на всіх цих дітей... Здається, зараз вони сплять в похмурих кімнатах. Хлопчики і дівчатка. На нарах в два поверхи. Здається, вони сплять — бо тільки почули вони беззаперечне "Schlafen" ,

як всі, одразу всі закрили очі: Юріс, Петер, Валдіс, Грегор, Ганс... інші хлопчики.

Юріс, Нетер, Валдіс, Грегор, Ганс та інші хлопчики — вони всі розмовляють німецькою мовою і пам'ятають себе лише в похмурих, майже порожніх кімнатах, в сірому однаковому одязі, вони все роблять по команді директора містера Годлея, фрау Фогель, лікаря гера Хопперта, міс Джой та інших наглядачів. Хто найстрашніший між ними? Вони всі саджають у карцер, лишають без обіду — без тієї миски злиденного супу і шматка чорного хліба, вони не дозволяють покараним за найменшу провину виходити погуляти. Все-таки приємно погуляти, вони ж не бачили нічого іншого, крім цього чахлого саду, якщо можна назвати садом три підстрижені липи і доріжку, обсаджену підстриженими кущиками люгуструма і зовсім порожнім плацом, на якому вранці діти роблять гімнастичні вправи. Проте це все-таки розвага в похмурому житті сирітського дому. Щосуботи і щонеділі їх водять до церкви, і фрау Фогель суворо забороняє по дорозі дивитися по сторонах, дивитися на зустрічних, розмовляти між собою. Патер каже нудні і суворі промови і нізвідкіля жодної усмішки, жодного теплого променя уваги і любові.

Але діти — скрізь діти, їм хочеться погратися, побігати, навіть коли за це карають. Найчастіше попадає Гансу, світловолосому синьоокому Гансу, якого все цікавить і який навіть вилазив на паркан і дивився вздовж вулиці, поки його за ноги не стягла, за наказом фрау Фогель і міс Джой, служниця Гертруда. Йому тоді спустили штанці і боляче побили. Але за кілька днів Ганс знайшов іншу розвагу. В кутку подвір'я під ринвою він знайшов поранене горобеня. Воно ледве дихало, і крильця тріпотіли зовсім-зовсім помалу. Ганс взяв його на руки і притулив до щоки, почав гріти своїм диханням, потім притулив до губ і якось мимоволі поцілував.

...А його самого тут ніхто ніколи не цілував... Та він і не думав про це, він, мабуть, і не знав про це, що таких, як він, семирічних хлопчиків можуть цілувати, пестити — він забув давно про це... Адже йому не було

ще трьох років, коли його відірвали від бабусі Василини. Він стояв замислений, зворушений якимось незнайомим теплим почуттям і не помітив, як коло нього хтось став. Він злякано сховав пташеня за пазуху.

— Дай і нам, покажи! — почув він.

Він повернувся і заспокоївся. Коло нього стояла Лінда з маленькою Ірмою. Лінда була старша за нього, їй минав уже дев'ятий рік, але чомусь гралася з ним, може тому, що їх завжди перевозили разом з будинку в будинок. Маленька, худенька Ірмочка потрапила до них недавно, і Лінда одразу взяла її під свою охорону. Вона взагалі була дуже енергійною дівчинкою — може, ще й тому дружила з непосидючим, цікавим до всього Гансом. Вони завжди щось вигадували. А Ірма теж одразу потяглася до неї. Тільки перший час, коли привезли її, вона звала Лінду Ліною...

— Покажи! — попросила і вона. Ганс тихенько вийняв пташеня.

— Тільки не чіпайте, воно покалічене, бач, ніжка поламана.

— Треба зав'язати, — сказала Лінда. — Де ж тільки взяти ганчірочки? А що як я відірву малесенький, зовсім малесенький клаптичок від сорочки? Ніхто ж не помітить?

Сорочка була з такого грубезного полотна, що відірвати було неможливо.

— Я відірву кінчик зав'язочки від фартуха! — швидко вирішила Лінда. — Тримай, Гансе. — Трісь!

О, жах! — замість маленького кінчика відірвалася вся поворозка..

— Ой, що ти тепер робитимеш? — злякався Ганс. — Увечері фрау Фогель побачить і покарає тебе.

— Нічого, — помотала головою Лінда, — давай пташеня, ми зав'яжемо йому ніжку. Бідне, моє маленьке. — Вона так само пригортала пташеня до своїх щік, гріла в долонях, як це робив за кілька хвилин до того Ганс. І маленька Ірма гладила його пальчиком.

— Знаєте що, — сказав Ганс, — треба насмикати травички і зробити йому кубелечко, і воно житиме з нами.

— Хай живе з нами! — попросила і Ірма.

— І замість того, щоб літати скрізь, де захоче, воно житиме в сирітському домі за високим парканом... — сумно сказала Лінда.

— Ні, воно видужає і полетить, — переконано сказав Ганс, — а коли воно не зможе перелетіти паркан, я злізу туди і пущу його зверху летіти. Я ж уже лазив.

— Ти забув, як наказали тебе побити, а Гертруда це зробила?

— Ну і що з того? — уперто майнув білявим чубом Ганс. — А за обідом треба приховати шматочок хліба і принести йому. Тільки не треба нікому казати.

Так і вирішили. За обідом Лінда якось запхнула фартух, і ніхто не помітив, як він теліпається, без однієї поворозки. Але міс Джой помітила, що троє дітей побігли одразу після обіду на подвір'я і сховалися в ну точку між сірою стіною будинку і високим глухим парканом.

Нечутними кроками, як хитра кішка, що полює на необережну пташку, вона наблизилася до дітей. Кістлява, з конячим довгим обличчям і конячими жовтими великими зубами, вона не мала нічого

привабливого, нічого жіночого в собі, до дітей вона ставилася гребливо, як до якоїсь шкідливої комашні. Вона була до пари фрау Фогель з її запеклою ненавистю і люттю до цих дітей.

Ким тільки вона не була в своєму житті, ця стара діва, поки не потрапила в сирітський притулок англо-американської зони! Правда, найчастіше в житті їй, як і багатьом учителям, а ще більше учителькам в Америці, доводилося бути безробітною. Все своє життя вона кляла свою професію, яка оплачувалася нижче, ніж прибирання сміття на вулиці. Завжди вона розшукувала додаткових заробітків. Їй доводилося у вільний від школи час і продавати щітки, і мити посуд в придорожніх трактирах, і бути розсильною.

Вона відмовилася від думки про заміжжя, тому що заміжніх вчительок звільняли в першу чергу, а про вчительок з дітьми і мови не могло бути. Коли міс Джой щастило потрапити на роботу, вона найменше думала про дітей, вона намагалася лише догодити начальству. Це було основне, а ніякі там уроки! Учителів, які чесно мислили і працювали, обвинувачували негайно в "більшовицькій агітації" і звільняли негайно.

Але два роки тому закрили школу, в якій вона виявила себе сумлінним виконавцем вимог начальства, і вона знову, чи не вдесяте за своє життя, опинилася безробітною. Проте вона незабаром одержала запрошення на роботу — їхати вихователькою до сирітського притулку до Німеччини в англо-американську зону. Зціпивши зуби, вона дала згоду, вислухала докладні інструкції і таким чином опинилася в компанії фрау Фогель і гера Хопперта — достойна їхня товаришка.

Власне, що було жахливого в тому, що троє дітей тішаться з маленького пташенятка? Адже у них не було ніяких іграшок, ніяких розваг. Книжки, крім шкільних, старих, потріпаних німецьких підручників, їм давали лише релігійні — такі нецікаві, такі нудні для них!

Але піти після обіду самовільно в сад, виносити хліб, хліб, який так економно видає Гертруда кожному, — це вже було великим порушенням дисципліни! І раптом вона помітила, що фартух на Лінді теліпається, а поворозкою від нього перев'язана ніжка горобця!

Діти нахилилися над горобцем, і Лінда тільки хотіла покласти його в зроблене з травички кубелечко, як кістлява рука, наче залізні лещата, вп'ялася їй в плече.

— А, так ось що ви робите! — почули вони зловісний скрипучий голос. Ганс мимоволі прикрив долонями горобеня, але кістляві пальці одірвали його руки, схопили пташку і кинули її геть, просто об паркан.

— Так от що ви робите з казенним майном, з казенним харчуванням. Негайно йдіть у дім. Негайно з'явіться до фрау Фогель!

Нещасні правопорушники повернулися в дім, опустивши голови. Вони й слова не могли вимовити в свій захист — вони боялися одного звуку голосу міс Джой і самої тіні фрау Фогель.

Фрау Фогель не було в будинку, її кудись викликали. Краще було б уже одразу відбути кару, ніж отак тремтіти весь час. Увечері, коли вони сіли за стіл, міс Джой забрала з-під їхнього носа миски з кашею і навіть хліб.

— Вони зовсім не голодні, — сказала вона, — вони віддають свої порції — значить, не потребують їх.

А їсти, звичайно, дуже хотілося. Коли хочеться їсти одразу після обіду і можна з'їсти одразу цілком вільно дві-три такі порції, то як же хотілося їсти через кілька годин? Може б хтось із дітей і сунув би окрайчик хліба, та як це можна було зробити, коли за всіма одразу стежили колючі очі міс Джой і зловісний голос то з сичанням, то з

рипінням виговорював дітям їхню невдячність англо-американській владі, яка так турбується, так годує, так доглядає їх сиріт.

"Швидше б уже спати,— подумала Лінда, — а то так їсти хочеться!"

Нарешті вони в своїх спальнях з двоповерховими ліжками-нарами, категоричне "Schlafen!" Гертруди, яка вимикає світло. Коли можна вже заснути, сон біжить від Лінди. Вона лежить, прикусивши губи, і думає — і думи її по-дитячому фантастичні, неймовірні. Вона тікає. Звичайно, не одна, з нею Ганс. І Ірму треба взяти, обов'язково, вона маленька, її кожен може скривдити.

А з Гансом вона розлучитися не може. Адже вона одна знає, що він — Ясик, а не Ганс, а вона — Ліда. І колись давно, коли вона лежала хвора, до неї нагнулася якась чужа дівчина і сказала: — Не забувай, ти з Радянського Союзу!.. Радянський Союз... Про нього всі дорослі в притулку розповідають тільки жахливе і страшне. А Лінда думає... Коли фрау Фогель, гер Хопперт, міс Джой, Гертруда, пастор у церкві, такі люті, огидні, розповідають лише погане — то, може, це все навпаки? Звичайно, вона була малою і не пам'ятала, як там було, вона тільки пам'ятає, що у неї був братик, такий, як Ясик, і звали його Вовкою, і була мама, і була сестричка, і був тато, і їх ніколи, ніколи ніхто не бив... Взагалі, мабуть, було добре — і де це все тепер? Де вони? І чому вона одна тут, між чужими, де ніхто ніколи не каже на неї "Лідочка", "Лідуся"... Дівчинка шепоче сама собі:

— Лідочка... Лідуся... А я не забула, як мене звуть. Я зовсім не Лінда, зовсім ні, і Ясика звуть Ясиком, а не Гансом...

Ясик, а не Ганс, теж не спав... Він ні про що не думав. Навіть про те не думав, що завтра йому доведеться стояти перед містером Годлеєм і фрау Фогель, яка його обов'язково покарає! Навіть це його не турбувало!

Він відчував у своїх долонях крихітне тільце горобеняти і на губах приторк його крила. І зовсім не помічав, що подушка його мокра від сліз.

Вранці за командою встали всі як один. Умилися, застелили ліжка, пішли строєм до їдальні.

Ганс зустрівся з вичікуючим і стурбованим поглядом Лінди. Але їм дали снідати — кухлик сурогатної кави і тоненький, як млинець, шматок хліба з маргарином. Це була їжа до обіду. Після сніданку їх не покликали до фрау Фогель, але наказали всім (не тільки їм) лишитися в їдальні.

— Діти, будемо співати, — сказала міс Джой, і голос її чомусь не так рипів, як завжди.

Дітей вчили співати лише молитви. Тужливими голосами вони затягли незрозумілі для них, чужі й далекі за змістом слова. І в цей час покликали Юріса, заляканого і забитого, до кабінету завідувача містера Годлея. Він звідти довго не виходив, а потім діти бачили, як Гертруда повела його просто в спальню.

Потім покликали Грегора, і Грегор теж не повернувся. Потім покликали Ганса і Лінду разом.

Вони мимоволі взялися за руки. Пальці в обох похололи і тремтіли. Вони так і зайшли до кабінету завідувача — дуже страшної для дітей кімнати, бо туди викликали лише в разі потреби покарати за якесь особливе правопорушення.

З дітьми лишилася Гертруда, а міс Джой пішла за Гансом і Ліндою, і вона навіть не сказала їм нічого з приводу того, що вони взялися за руки. Вона навіть намагалася зробити усмішку на своєму конячому обличчі, але, напевне, справжня коняка могла б це зробити далеко вдаліше, ніж ця вихователька.

У кабінеті сидів містер Годлей, випещений, байдужий до всього. Коло нього сухий, довгий гер Хопперт, фрау Фогель і кілька військових. Троє з них із зірочками на погонах і на кашкетах, які тримали в руках, сиділи трохи осторонь від інших. Один — уже сивий, вусатий, двоє — зовсім молоді. Вони уважно глянули на дітей, а фрау Фогель зовсім не сердито, а просто-таки люб'язно заговорила. Діти навіть і припустити не могли, що вона вміє так розмовляти.

— Ви зараз самі переконаєтесь, яка це нісенітниця. Ганс Остен — син німецького солдата, який загинув на фронті. Лінда-Ганна Войцик — полька, її батьки загинули. У неї нікого нема. Дітки виховуються у нас змалечку.

Молодший з цих трьох сказав щось сивому не по-німецькому, але якою мовою?

Лінда вловила знайомі слова, та всього зрозуміти не могла. Вона вся стрепенулась, повернулася до них обличчям.

Молодий поглянув на неї уважно, ласкаво, — ніхто так не дивився тут на них! — і спитав повільно, чітко, тою рідною, майже забутою мовою:

— Як вас звуть, діти?

І тоді дівчинка подалася трохи до них і сказала те, чого ніколи тут не казала, бо колись давно її за це дуже побили, — сказала поволі — інакше вона не зуміла б.

— Мене звуть Ліда, а його Ясик. Ми з Радянського Союзу.

— Ви чуєте, чуєте? — грізно промовив сивий. — Діти самі кажуть. Це ті діти, яких ми шукаємо. — Прошу запротоколювати — Ліда і Ясик з Радянського Союзу.

— Вони збожеволіли, — закричала фрау Фогель. — Це пропаганда! їх підмовили!

— Хто? Коли? — обурився молодший. — Адже вони у вас за сьома замками, до них нікому і пробратися не можна. Не дім для дітей-сиріт, а в'язниця для тяжких рецидивістів.

— Спокійно, — сказав сивий. — Для нас ясно, що це радянські діти, навіть більше — ми знаємо, що матері розшукують їх, — звернувся сивий до начальника і його прибічників, — ми одержали листи їхніх матерів.

— А прізвища, їхні прізвища? — заверещала фрау Фогель. — Спитайте їхні прізвища.

— Як твоє прізвище, Лідочко? — спитав знову молодий. Але що могла сказати Ліда?

— Я не знаю... — сказала вона, почервонівши і схиливши голову.

— Я не знаю, — повторив і Ясик.

— А ти не пам'ятаєш такого прізвища — Климкович? — Ні... не пам'ятаю...

— А як звуть твою маму, Ясик?

— Я не знаю. Моя мама вмерла, я її не бачив, — сказав хлопчик так, як його вчили всі ці роки.

— Бачите, бачите, — торжествувала фрау Фогель, — вони не можуть пам'ятати, бо цього ніколи не було. А про те, що її звуть Лідою і його Ясиком, — їм хтось наплів. Ідіть, дітки, спокійно, вас ніхто не забере від нас. Ми не віддамо.

Але діти вийшли з кабінету ще смутнішими, ще переляканішими, ніж зайшли туди.

А Юріса і Грегора забрали з собою троє радянських військових. І Юріс сказав під секретом дітям: — Я не знав — а я Юрко, а Грегор — Грицько, і у нас є мами в Радянському Союзі, і ми туди їдемо.

— Там страшно, в Радянському Союзі, — сказав Петер.

— Брехня! — раптом осмілів Юрко. — Коли там мама, так мені вже не страшно. А ці офіцери — хіба вони страшні? Мені тут страшно.

І вони поїхали, одразу поїхали веселі і щасливі, бо про них справа вже тяглася більше року — лише вони про це не знали, і тільки зараз, нарешті, їх вирвали з пазурів "добрих" англо-американських вихователів.

А Ліда і Ясик стояли розгублені, пригнічені.

От уже й шум машин завмер... А вони все ще стояли мовчазні, ніби скам'янілі.

— Так ви з Радянського Союзу — Ліда, Ясик? — раптом почули вони голос, якого боялися найдужче в світі.

Над ними стояв сам директор сирітського дому.

— В карцер! — гримнув він раптом. — Там вони забудуть ці казки. На хліб і воду.

Але ні, вони не забули, — вони тепер вже твердо знали, звідкіля вони.

З карцера вони вийшли через три дні.

— Ми теж з Радянського Союзу. Ми теж поїдемо. Я і Ясик, — сказала вперто Ліда ровесницям-дівчатам.

— А я? — спитала маленька Ірма.

— Ти ж німка. Ти у себе дома, — сказав хтось із старших дівчат. — А вони ні. А може, й ми не німці, тільки не знаємо.

Ірма сумно опустила голівку.

— А пам'ятаєш, — нагадала Ліда Ясику, — Грегора і Юріса теж колись викликали, давно-давно вже, ще зимою, а от забрали тільки зараз. Може, ті троє ще приїдуть і таки заберуть нас. Вони не повірили ні фрау Фогель, ні містеру Годлею. Вони не забудуть про нас. Вони ще приїдуть.

І ця мрія, ця впевненість додавала сили цим маленьким, забитим, заляканим істотам.

Звичайно, ті троє не забули. Полковник Навроцький, капітан Олександр Васильович і лейтенант-перекладач, якого звали просто Вася, бо він був зовсім молодий, були твердо переконані: так, це і є ті самі Ясик Климкович і радянська дівчинка Ліда, прізвище якої поки що невідоме. Але це радянські діти. Їх треба лише вирвати з-за цих грат.

— І хто виховує їх! — обурювався Олександр Васильович. — Запеклий фашист Хопперт, зрадниця Фогель, помісь німецької фашистки і української націоналістки — адже її чоловік український націоналіст. Така покруч! Ця жахлива американка і зовсім діккенсівський містер Годлей. Як довести перед усім світом, що ці злочинці не мають права приторкатися до дітей, а не те що вершити

їхню долю. Треба негайно зв'язатися з вищою владою англо-американської зони.

Валентина Дмитрівна була в курсі всіх справ. Вона тільки не могла зрозуміти, як так — злочинців виявлено, дітей знайдено — як же не закінчити цю справу? Так само не міг примиритися ні з яким зволіканням молодий, гарячий Вася.

— Треба швидше туди знову поїхати, в це змііне кубло. Ви ж уявіть, що вони можуть зробити з цими дітьми, з нашими дітьми. О, я певен, що не тільки в Ліди і Ясика, — у половини з них зовсім інша національність, ніж значиться в списках. І у доброї половини є батьки, які розшукують їх, чекають їх, страждають.

Ні, ніхто про них не забував. Не забували про цих дітей ні в Москві, ні в Києві, ні в Мінську. Радянські жінки друкували в газетах і передавали по радіо листи до англійських і американських жінок-матерів: "Поможіть повернути наших дітей". І Ліна Павлівна, і Галина Олексіївна писали Каті: "Скажи обережно Олі Климкович — здається, Ясика знайшли, але ще не вирвали звідти. З ним якась наша дівчинка Ліда, але її прізвище встановити важко. Цією справою відає особисто полковник Навроцький. Хай негайно Оля напише посвідки, завірить і надішле йому, зразки посилаємо".

Здається, у полковника Навроцького були вже всі потрібні докази з приводу Ясика.

— Сьогодні ми напевне привеземо його, — сказав Олександр Васильович схвильованій Валентині Дмитрівні, яка знову проводжала їх, тримаючи на руках кругленьку веселу Валюшку.

— Прямо до нас. Прямо до нас, — наказувала вона чоловікові, — я приготую обід, спечу пиріг. Дитинка моя ріднесенька, скільки вже без батька і без матері у цих недолюдків. Може, і дівчинку вам пощастить

вирвати. Васю, — звернулася вона до хлопця, — та ти б викрав її, чи що, разом з Грицьком, — вона показала на шофера.

— Оці мені жінки, — похитав головою полковник. — Ну що ти кажеш, Валентино?

Вони поїхали, а Валентина Дмитрівна заходилася по господарству. Справді, треба все приготувати як слід. Удень з Валюшкою вона пішла до крамниці, купила гарний хлоп'ячий костюмчик, білизну, іграшки. "Яке щастя матері, нарешті", — думала вона. На вечір все було готово. Обід, пиріг з літерою "Я", квіти, костюм, великий м'яч. Такий самий, як у Валюшки, конячка з пушистим хвостом і гривою. Який хлопчик не любить конячки?

Чекати вже не було сил. Подзвонила знайомій — дружині Олександра Васильовича.

— Приходьте, разом чекатимемо! Пообідаємо всі у нас. Адже свято! Ще одну рідну дитину витягли.

Сиділи, перекидаючись словами. Вже й Валюшку поклали спати. Ой, нарешті гудок машини. Валентина Дмитрівна з приятелькою вибігли на ганок.

З машини вийшли полковник, Олександр Васильович і Вася. Більше нікого.

— А де ж хлопчик? — спитала перелякано Валентина Дмитрівна. Полковник суворо мовчав, покусуючи сивий ус.

— Нема, — вимовив нарешті Олександр Васильович. — Кудись відправили. І хлопчика, і дівчинку. Мерзотники! Що ж тепер робити?

Сиділи мовчки. Ніхто не приторкнувся до обіду.

— Ходімо зв'яжемося з Москвою, — сказав полковник. — Работоргівці кляті! А в списках і прізвищ нема. Самі номери.

Вони пішли до службового кабінету полковника. Дружина Олександра Васильовича — до себе, Валентина Дмитрівна — до Валюшки.

На столі стояв непочатий святковий пиріг з літерою "Я", квіти, а на маленькому столику лежали штанці, сорочечка, черевички, великий м'яч, і дивилася на все намальованими очима велика гарна іграшкова конячка з пушистим хвостом і гривою.

* * *

Коло Неаполя є вулкан Везувій. Про Неаполь і про вулкан колись вчили діти всього світу в школах у 3-х і 4-х класах, залежно від того, яка школа.

До Неаполя приїздили туристи з усієї Європи і підіймалися на Везувій. Сміливіші навіть заглядали у кратер.

Тепер знову в Неаполі збиралася велика кількість людей з багатьох країн Європи. Але це були не туристи, і вони приїздили не з цікавості, не знічев'я. Їх звозили з усіх закутків, де містилися табори, таємничі табори "американської зони", і між ними було багато дітей, яких звозили теж у зачинених наглухо вагонах з усіх таємничих англо-американських притулків.

І дорослі, і діти конали в нестерпних муках, хворіли, умирали, і ніхто з них не знав, що їх щодня рахують, ними гендлюють. Коли сотнями і тисячами дорослих виводили з табору, решта не знала, куди їх ще ведуть, куди везуть. А що могли знати діти, коли, підраховуючи десятками, їх гнали по трапу на велетенський пароплав і, не даючи оглядатися, штовхали до трюму?

У дітей тих не було ні імен, ні прізвищ.

Самі номери.

У далекому морі

В першій каюті праворуч живуть два лейтенанти: Євген Володимирович Кондратенко і Віктор Олександрович Таращанський. Коли вони наодинці — просто Женя і Вітя. Коли вони наодинці, це взагалі ще зовсім хлопці, аж ніяк не схожі на офіцерів.

Вони люблять інколи навіть поборотися, звичайно, щоб ніхто не побачив з команди! Команда, правда, їх дуже любить, і коли б побачила — не виказала б.

Корабельна служба серйозна і складна. Ну, що ж, з Віті поки що не вийшов архітектор, він дуже полюбив море і корабельну службу, а про Женю і казати нема чого — він природжений "морський вовк".

— Я ж із Одеси! — каже він гордо.

І інколи вони до нестями сперечаються, яке місто краще, — Одеса чи Київ, бо Віті, як кожному киянину, здається, що красивішого за Київ міста нема. Він, правда, давно-давно там не був. В уявленні ще довоєнний Київ. Як хочеться побувати там! Звичайно, важко піти по тій вулиці, де колись жив у щасливі роки з батьком, матір'ю, сестричкою, знати, що вони тебе не зустрінуть, але ж там, у Києві, його зустріне Ліна...

От її фото, нарешті надіслане, висить над його тумбочкою.

Яка була радість, коли одержав це фото! Воно було надписане їм обом: "Віті і Жені — Ліна".

Підписуючи так, Ліна подумала:

"Коли-небудь, коли я виправдаю в житті своє ім'я, я надпишу на картці "Леніна". Вітя навіть не знає, що мене звуть насправді Леніною".

— Ясно, що це тобі. А вона гарна, подивись, і очі такі великі, і коси. Правда, може, це тільки на фото. Може, у неї просто фотогенічне обличчя, — додав він, щоб подратувати друга.

Але Вітя сяяв від радості і лише повчально сказав:

— Заздрість — це велика вада, мій дорогий.

Для нього Ліна була красунею і найрозумнішою дівчиною в світі. Дівчина, про яку можна було тільки мріяти! Адже ще до фото він уже стільки думав про неї і перечитував сотні разів її листи, а тепер, коли він ще побачив її серйозне, розумне обличчя (він запевняв себе, що це основне, а зовсім не те, що вона гарна), йому одразу захотілося сісти і написати: "Ліно, чекайте мене". Він, звичайно, цього не зробив, але листи його стали ще довшими, ще щирішими, ще одвертішими, він став багато читати у вільні від вахт години; коли вони зупинялися в чужих портах, йому хотілося якнайбільше побачити, щоб потім описати Ліні.

Женя трохи підсміювався, але співчував.

— Коли б швидше додому, — казав Вітя. 1 Женя брав мандоліну, награвав і наспівував:

— Додому, додому,

В дорогу знайому,

На зорі ясного Кремля!..

Вони любили обидва цю пісню. Женя — тому що любив дуже співати морські пісні, а Вітя ще й тому, що цю пісню надіслала Ліна.

Вона написала: "Мені здається, що це про вас написали, про вас і ваших товаришів, і тому я часто граю її і навчила співати дітей".

Справді, коли, діти співали:

— В далекому морі, в гулкім океані, Радянські пливуть кораблі, І в рубках матроси, як вечір настане, Сумують по рідній землі... —

вона завжди думала про Вітю і його друзів, і діти знали, що це любима пісня Ліни Павлівни.

Справді, які тільки моря, які гулкі океани довелося пропливти Віті з того часу, коли його й Женю перевели на великий торговельний корабель, і які землі довелося побачити!

Він побував на березі Африки і Азії, в портах островів Великого, або Тихого океану... Цейлон, Мадагаскар... Це колись звучало казкою на уроках географії в школі. Зараз казка була розвінчана. Крім екзотичної природи, вони ще бачили поневолене життя колоній і напівколоній — і справді, так, як співалося і в пісні, скільки нещасних, безправних людей виходило на берег хоч здалека подивитися на корабель з вільної, щасливої країни, на п'ятикутні радянські зорі, на червоні прапори!

І в грудях молодих моряків виростало почуття гордості за свою Батьківщину.

Зараз вони поверталися з далекого рейсу. Вони побували в найбільшому австралійському місті Мельбурн, і перша їхня зупинка мала бути в порту Фрімантл.

Вони вже з охотою кидали цю британську велику колонію, яку ще в минулому сторіччі британці почали заселяти засланими, і тепер надсилали туди тисячі переміщених людей з концтаборів Європи.

— Ні, ні, швидше додому! — казав Вітя.

— Додому, додому,

В дорогу знайому,

На зорі ясного Кремля! —

весь час наспівував Женя. Ще порт Фрімантл, і вони вийдуть у відкритий океан!

— Зійдемо в Фрімантлі, пройдемося — адже ми стоятимемо довго, — вирішив Вітя. — Згода?

— Згода! — кивнув головою Женя.

Корабель увійшов у гавань, коли темна ніч спустилась на землю, але на березі було багато людей, різні мови лунали звідти.

Зійшли в порт — Вітя, Женя, кілька матросів з їхнього корабля, вільні від вахти. Вони погуляли недалеко від порту і повертали на корабель, коли в порту вже було порожньо, тихо.

— Все-таки не віриться, що це вже наш останній рейс перед відпусткою, — сказав Вітя, — а там додому! Ми поїдемо в твою Одесу, а потім у мій Київ, а потім вдвох поїдемо до Москви. Як давно не був я в Москві! Москва, Москва!

Раптом у проході на трап з-за бочок вони почули тихий шепіт:

— Рус! Моску!

Моску! Як часто чули вони з юрби голодних, напівголодних, знесилених надмірною працею, безправних людей це слово, яке звучало, як пароль, як заклик, як віра і надія. Хто шепоче його зараз?

Вітя нагинається і бачить дві маленькі дитячі постаті, худі, виснажені, перелякані.

— Sie sind Russ? Sie sind Russ? —питає дівчинка, трохи старша. Wir sind nicht Deutsch .

— Звідки ви? — питає по німецьки Вітя.

— Ми з Радянського Союзу, — шепоче швидко-швидко дівчинка. — Але нас не віддали, бо ми нічого не знаємо, хто ми, і прізвищ не знаємо. Я знаю тільки і пам'ятаю, що мене звуть Ліда, а його Ясик, і мені одна дівчина сказала, коли ми лежали хворі, що я з Радянського Союзу. Ви звідти? Ви казали — Москва! Ясик в дорозі захворів. А Петер помер, і його кинули в море, і Надя померла, а Юріс, напевне, вночі помре. Ми в трюмі сиділи зачинені, але почули, що тут стоїть радянський корабель — ми й втекли, коли мертву Надю виносили. Я і Ясик. Бачите, він хворий, не може стояти.

Юнаки зупинились, поглянули один на одного. Вони знали, що не мають права брати когось на пароплав. Та як могли вони лишити тут цих дітей, рідних дітей з Радянського Союзу! Кинути їх знову на муки, на смерть! Хіба це можливо? Вони зрозуміли один одного.

— На свою відповідальність. Що буде, то буде, — промовив, не вагаючись, Вітя.

— Чого тут довго теревені розводити? Бери хлопчика, а я — дівчинку, — скомандував Женя. — Вони їх украли у нас, а ми врятуємо їх. Це наші діти!

І вони схопили на руки хлопчика і дівчинку, які безбоязно, довірливо притулилися до них.

— Я побуду з ними, — сказав Женя, а ти піди до капітана. Ти краще поясниш йому все і умовиш його.

— Хіба нашого капітана доведеться умовляти! — навіть образився Віктор.

— Я не так висловився. Умовити його все полагодити як слід, щоб не було неприємностей. Адже ми можемо довести, що це наші діти.

Капітана, звичайно, умовляти не довелося, досить було кількох слів. Він знав, як і всі радянські люди, що розшуки дітей тривають весь час.

— Ну, хлопці, заварили ви кашу! — сказав він.

— А хіба ми могли зробити інакше? — спитав Віктор. — Ви самі побачите, які це нещасні діти. Хлопчик ледве на ногах тримається.

— Я зараз піду до радиста, — сказав капітан, спробуємо зв'язатися з найближчим нашим консульством і з Москвою. Давайте я запишу їхні імена і звідки вони. А ви поки що нагодуйте їх та влаштуйте, як дома.

— Єсть нагодувати і влаштувати, як дома, товаришу капітан, — вигукнув Віктор.

За годину діти вже сиділи в матроському кубрику, вимиті, нагодовані, і всі вільні від вахти матроси і літній вже капітан стояли і

сиділи навколо них. Кожен хотів сказати їм ласкаве слово, підкласти смачний шматочок, зігріти.

— А там ще багато наших дітей? — спитав Вітя.

— Багато. Тільки їм брешуть, хто вони, — сказала серйозно Ліда і, як доросла, приклала руку до голови Ясика. — Ти тепер видужаєш, Ясику, ми вже додому насправді їдемо. Тебе мама чекає. А може, і моя мама жива і мене чекає.

— Звичайно, чекає, Лідочко! — впевнено сказали матроси.

Вони знали — на їхній Батьківщині нема сиріт. Вони знали — вся Батьківщина-мати чекає своїх рідних дітей.

Вітя і Женя заступили на вахту і поклали дітей спати в своїй каюті. Вітя вийшов на палубу. Схвильований, збуджений.

— Як ще багато перед нами боротьби за мир, — сказав він замислено Жені, — боротьби з усіма недолюдками.

— Однаково переможемо, — впевнено сказав Женя.

Корабель ішов одкритим океаном. Далекі зорі здавалися зовсім близькими...